

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

**A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATAI,
REHABILITÁCIÓS ALTERNATÍVÁK
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN**

**Beregszász
2016**

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában

Nemzetközi tudományos konferencia
Beregszász, 2015. november 20–21.

KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI
MINISZTERIUM

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

**A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATAI,
REHABILITÁCIÓS ALTERNATÍVÁK
KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN**

Nemzetközi tudományos konferencia
Beregszász, 2015. november 20–21.

Szerkesztette:
Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

Beregszász
2016

ББК: 63.3 (2РОС)-8
УДК: 323.282 (061.3)
Ж-79

A kötet a 2015. november 20–21-én Beregszászon megtartott a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont által rendezett „A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Közép-Kelet Európában” c. nemzetközi konferencia anyagait tartalmazza.

Készült a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont műhelyében

Szerkesztette:
Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

Korrektúra: Molnár D. Erzsébet
Tördelés: Molnár D. István
Borító: Molnár D. István
A kiadásért felel: dr. Orosz Ildikó

A közölt tanulmányok tartalmáért a szerzők a felelősek.

**A rendezvényt és a kiadvány megjelenését
Magyarország Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériuma támogatta**

KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI
MINISZTERIUM

ISBN 978-617-7404-04-9

©Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István, 2016
© A szerzők, 2016

Nyomdai munkák: Kálvin Nyomda, Beregszász, Kossuth tér 4.
Felelős vezető: Lacz Csilla

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
--------------	---

Bocskor Andrea: Rehabilitációs törvények – EU-s vonatkozások.

A totalitárius rendszerek áldozatainak rehabilitálása az EU-ban	9
---	---

Répássy Róbert: A kommunizmus bűnei és áldozatai Magyarország

Alaptörvényének tükrében	24
--------------------------------	----

Brenzovics László: Rehabilitációs törvények – ukrán szabályozás..... 37

Máthé Áron: Tettesek és áldozatok, győztesek és vesztesek Közép-Európában a második világháború idején – gondolatok fogalmi kereteinkről a XX. századi történelemben.....	40
--	----

Ötvös István: Másodlagos haszon. A rehabilitálási folyamat politikai használata, 1953-1963	45
---	----

Bognár Zalán: Szovjet hadműveleti kudarcok – civilek tömeges elhurcolása Magyarországon	56
--	----

Pallai László: Versailles-tól Potsdamig – a kollektív jogoktól a kollektív bűnösségig	74
--	----

Molnár D. Erzsébet: A kárpátaljai elhurcolások történeti háttere a szovjet rendszer kiépítésének idején.....	85
---	----

Mák Ferenc: Néphatalom és népirtás. A II. razzia a Délvidéken	106
--	-----

Ozsváth Kálmán: Boldog Sándor István vértanú újpesti szalézi szerzetes élete	122
---	-----

Szamborovszkyné Nagy Ibolya: „Amiről sokáig beszélni sem volt szabad.” Lapok Nagybereg meg nem írt történelméből.....	130
--	-----

Váradi Natália: Az 1956-os forradalom kárpátaljai vonatkozásai	154
---	-----

Fodor Gusztáv: A Kárpátaljai református egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában.....	170
---	-----

Bendász Dániel: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a szovjet megszállás után és ma	198
--	-----

Csiszár Imre: Hadifogolytáborok és kényszermunkatáborok, egy letűnt kor szimbólumai. Hajdúnánás és a hajdúnánásiak a szögesdrótok árnyékában	221
---	-----

Forró Lajos: Magyarellenés atrocitások a délvidéken 1944–45	244
--	-----

A KONFERENCIA FOTÓANYAGAI.....	251
--------------------------------	-----

ELŐSZÓ

A sztálinista rendszer létrejöttét és annak működését már régóta vizsgálják a tudósok, a jelenkori kutatásoknak a célja pedig, amint azt a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Intézete is felvállalta, hogy az eseményeket megélt emberektől szerzett és általuk megtapasztalt eseményeket ültesse be a köztudatba. Az 1944. novemberi elhurcolások a kárpátaljai magyarságra nézve pótolhatatlan emberveszteséget jelentettek, majd néhány évvel ezután a donbászi bányamunkára kényszerítették a kárpátaljai magyarokat, németeket. 1952-ig sorkatonák sem lehettek a Szovjetunióban, mivel megbízhatatlannak voltak a rezsim számára. Továbbá a koncepciós perek állandósult gyakorlatával, a szomszédos országokban történő demokratikus megmozdulások vérbefojtása révén, az emberi lelkeket folyamatosan félelembe tartották.

A kommunizmus áldozatairól beszélni és arról konferenciát tartani ma is aktuális feladat. A számos ki nem beszélt történeteket és teljes egészében fel nem tárt történelmi eseményeket közkinccsé tenni elsősorban a történészeknek a kötelessége. A népiértő rezsimok természetét, ideológiáját és céljait általában már ismerjük. A szakma azonban még adós az egyszerű ember által megélt sorsok feltárásával. Igen, mondhatnánk, hogy a történetek, a lágernaplók, a fogvatartottak életkörülményei részben hasonlóak, de ha figyelembe vesszük a mögötte álló emberek sorsát, akik sajátosan nyomorúságos körülmények között éltek meg a történeteket, már túlléptünk a történelmi tényeken, már a gúzsba kötött emberi lélek mivoltát feszegetjük.

A kommunizmus korszaka az 1917-1991 közötti időszakra terjed ki. Azonban jól tudjuk, hogy az egyén szempontjából a korszak által generált szociális-gazdasági és mentális problémák nem múltak el. Joggal tehetjük fel a kérdést ma: megszűntek-e az érintett emberek fejében, azaz gondolkodásában a rendszer beidegződései? A tapasztalat az mutatja, hogy még sokan nem szabadultak meg teljesen ettől a felfogástól. Ismeretes, hogy még a XXI. században is vannak kommunista alapú államrendszerek.

Annak ellenére, hogy a Szovjetunió szétesése után megváltozott a politikai légkör, a félelem milliók lelkében még sokáig megmaradt. Ez akkor is bizonyítást nyert, amikor Intézetünk egy kérdőíves felmérés kapcsán mélyinterjúkat készített a mára már oly csekély számú egykori internálttal. A válaszok egyrészt a megbékélést sugallták, másrészt még ennyi év után is észrevehetően félelmet tapasztalhattunk.

Jövőnk rendezésébe csak akkor foghatunk sikerrel, ha már számot adtunk a múlt által felvetett legégetőbb kérdésekről. Ezen kérdések egyike a kárpátaljai magyarság 1944. évi elhurcolása, a málenkij robot, illetve a donbászi kényszerszolgálat. Ezen le nem zárt témaköröket feszegetve, konferenciánk tudós

előadói ismertethették új kutatásaik eredményeit. Az értekezések számos új adatot vittek be a tudományosság vérkeringésébe és közelebb hozták számunkra a magyarságon túl a szomszédos népek vészorszakait is.

Itt szeretnénk megköszönni a Magyar Igazságügyi Minisztériumnak, személyesen Dr. Trócsányi László miniszter úrnak támogatását a konferencia programjának lebonyolításában.

Beregszász, 2016. január 15.

Dr. Csatóry György,
a Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi
Kutatóközpont vezetője

REHABILITÁCIÓS TÖRVÉNYEK – EU-S VONATKOZÁSOK. A TOTALITÁRIUS RENDSZEREK ÁLDOZATAINAK REHABILITÁLÁSA AZ EU-BAN

Dr. Bocskor Andrea

*Európai Parlament,
a Fidesz-KDNP képviselője*

1945 és 1989 között Európában 1,5 millióra becsülik a totalitárius rendszerek áldozatainak – bebörtönzések, kényszermunka, deportálások, politikai perek, kínzások, jogtalan fogva tartások – a számát.¹ Az áldozatok rehabilitációjára sok országban már sor került, míg az 1944. évi málenkij robotra elhurcolt kárpátaljai magyar emberek még mindig várnak arra, hogy meghurcoltatásukat elismerjék és jóvátegyék a Szovjetunió utódállamai.

Az Európai Uniónak nincs egységes és a tagországokra kötelezően érvényes törvényi szabályozása a 20. század totalitárius rendszerei által elkövetett bűnök kérdésének kezelésére, minden tagország saját történelmi sajátosságai és egyéni döntéshozatali mechanizmusa alapján jár el a kérdésben, vagyis ez a kérdés tagállami hatáskörbe tartozik. Az EU törvényhozó és végrehajtó jogkörrel bíró intézményei, illetve az Európa Tanács, az ENSZ azonban számos esetben foglalkozott a kérdéssel, több olyan ajánlást, nemzetközi bi- és multilaterális egyezményt fogadtak el az elmúlt évtizedekben, melyek fontos útmutatásul szolgálnak az európai értékeket követő országok számára. Az Európai Parlament javaslatára elfogadták például a *Totalitárius rendszerek áldozatainak Európai Emléknapjáról* (Augusztus 23.) szóló határozatot, melyet 5 tagország vezetett be. A kommunizmus és más totalitárius rendszer áldozatai emlékének fenntartására, jogi státuszának rehabilitálására, kártalanítására vonatkozó nemzetközi dokumentumok és a teljesség igénye nélkül a tagországok legjellemzőbb példái kerülnek bemutatásra az alábbiakban.

Az Európai Bizottság kezdeményezésére született meg a legteljesebb összefoglalás, tanulmány a totalitárius rendszerek áldozatainak helyzetéről tagországokként, amit a Bizottság 2010-ben mutatott be az Európai Tanács (Igazságügyi és Belügyi ülésén). A jelentés elkészítésének igénye akkor merült fel, amikor az EU tagországai (akkor még 27, Horvátország 2013. július 1-től

¹ *Torture Victims in Europe*. International Rehabilitation Council for Torture Victims (IRCT) Background paper, 1. Forrás:
<http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201110/20111014ATT29324/20111014ATT29324EN.pdf>

tag!) 2007. április 19-én elhatározták, hogy Kerethatározatot fogalmaznak meg *A rasszizmus és az idegengyűlölet egyes formái és megnyilvánulásai elleni, büntetőjogi eszközökkel történő küzdelemről*. Ezt a Kerethatározatot 2008. november 28-án fogadták el, és fő célja volt biztosítani, hogy a "xenofób és rasszista viselkedés minden formája a tagországokban büntetve (szankcionálva) legyen".² A Kerethatározat kiterjed a faji, bőrszín, vallási, származás, nemzetiség vagy etnikai alapon elkövetett bűnökre. Ennek a dokumentumnak a tárgyalásánál merült fel az a kérdés, hogyan kell kezelni a totalitárius rendszerek által elkövetett bűnöket. Ekkor az Európai Tanács kiadott egy nyilatkozatot arról, hogy a 2008. évi Kerethatározat "nem foglalja magába azokat a bűnöket, melyeket totalitárius rendszerek idején követtek el, azonban elítéli azokat".

Az Európai Bizottság megbízásából született tanulmány elkészítésével Prof. Dr. Carlos Closa Montero-t, az Európai Egyetemi Intézet (European University Institute) professzorát, a Velencei Bizottság egykori tagját bízták meg.³ A tanulmány magába foglalja mindenfajta elnyomó rendszer (totalitárius, autoriter, stb.) által érintett EU-s tagország jogi szabályozását a múltban áldozattá vált polgárok státuszára, rehabilitálására vonatkozóan és néhol még azoknak az országoknak a szabályozását is, ahol megvolt a demokratikus folytonosság, de más ország gyakorlatából kiindulva ők is döntéseket hoztak a fent említett bűnök szankcionálására.

A tanulmány áttekintést ad továbbá azokról a törvényekről és intézkedésekről is, melyeket a tagországok bevezettek a totalitárius rendszerek által elkövetett bűnök büntetésére, azok áldozatainak felderítésére és rehabilitálására. „Átmeneti (tranzit) igazságszolgáltatási mechanizmusnak”⁴ nevezi a modern szakirodalom azon intézkedéseknek a teljes spektrumát, melyek középpontjában az előző, totalitárius rendszerek bűncselekményeinek feltárása és emlékezete áll. Ezen intézkedések magukba foglalják:

1. a bűnügyi nyomozást és az ügyészi eljárást
2. az igazság-feltárási, bizonyítási mechanizmust
3. az áldozatok jogainak helyreállítását
4. azon intézményi reformokat, melyek garantálják, hogy nem ismétlődhetnek meg újra ezen elnyomó rendszerek.

² *A rasszizmus és az idegengyűlölet egyes formái és megnyilvánulásai elleni, büntetőjogi eszközökkel történő küzdelemről szóló kerethatározat*. Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=URISERV:l33178>

³ *Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes in Europe is Dealt with in the Member States*. (Contract No JLS/2008/C4/006). Submitted by Prof. Dr. Carlos Closa Montero, Institute for Public Goods and Policy Centre of Human and Social Sciences CSIC, Madrid.

⁴ Egyesült nemzetek főtitkárának jelentése: *The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies* S/ 2004/616 August 23, 2004.

Elnyomó (repressive) rendszernek nevezik a nemzetközi szakirodalomban, azon nem demokratikus állam-berendezkedések minden formáját, melyek bármilyen módon emberi jogokat sértettek vagy sértenek. A nemzetközi szakirodalom totalitáriusnak nevezi a náci, fasiszta és kommunista rendszereket.⁵ Annak ellenére, hogy ezek a rendszerek különböző ideológia mentén működtek, mindegyiknél hasonló jellegzetesség volt az elnyomó (büntető) eszközök rendszeres alkalmazása a polgárokkal szemben.

Az „átmeneti (tranzit) igazságszolgáltatás” paradigmája a politikában az 1980-as évek végén - 1990-es évek elején jelent meg, válaszképpen a Latin-Amerikában és Kelet-Európában bekövetkezett politikai változásokra és az ezekben a régiókban megjelenő társadalmi elvárásokra. Az átmeneti igazságszolgáltatási intézkedések megnevezés arra utal, hogy egy-egy rendszerváltás vagy politikai restauráció után hozták meg a kormányok ezeket az intézkedéseket azért, hogy felszámolják a múlt bűneit. Ezen intézkedések sorába sorolhatók a demokráciába való átmenet következtében hozott igazságszolgáltatás az áldozatoknak, az előző rendszerek elkövetőinek megbüntetésére, szimbolikájuk betiltása, az áldozatokra való emlékezés helyeinek és új szimbólumok felállítása.

Az EU-tagországok több aspektus alapján hoztak törvényeket és intézkedéseket a totalitárius/ elnyomó rendszerek bűneinek felszámolására, áldozatainak rehabilitálására:

- igazságszolgáltatás az áldozatoknak
- igazságszolgáltatás az elkövetők fölött
- az igazság feltárása
- az emlékezés és tudatosítás lehetőségei: emlénapok, emlékművek, a tananyagba és tankönyvekbe való beépítés
- a múltidézés megelőzése (totalitárius rendszerek szimbólumainak tiltása, a bűnök tagadására vonatkozó törvények bevezetése)
- nemzetközi szankciós eszközök alkalmazása
- állami intézmények és civil szervezetek közreműködése az igazságszolgáltatásban (pl. Észtország, Lettország, Lengyelország és Szlovénia általános jogkörökkel bíró hivatalos intézményeket hoztak létre, míg tizennégy másik ország olyan célirányos civil szervezeteket, melyek az áldozatoknak szóló igazságszolgáltatásban segédkeznek).⁶

Elnyomó rendszerek az Európai Unió tagországaiban

A XX. század folyamán kevés európai ország élvezett folyamatos demokratikus berendezkedést úgy, hogy nem tapasztalt sem megszállást, sem más

⁵ L. pl.: ARENDT, H.: The Origins of Totalitarianism. New York, Harvest Books, 1951., LINZ, Juan J.: Totalitarian and Authoritarian Regimes. Boulder, Co. Lynne Reiner, 2000., és mások.

⁶ Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes..., 8.

totalitárius elnyomó rendszert. A jelenlegi EU tagok közül ebbe a csoportba tartozik Írország, Svédország és az Egyesült Királyság. Írország és Svédország semleges volt a II. világháborúban, bár a svédek esetén már többször is felmerült a kollaborálás vádja a nációkkal. Belgium, Dánia, Franciaország, Luxembourg és Hollandia a náci megszálló rendszer alatt tapasztalták meg az elnyomó politikát, vagyis a tudósok szerint itt nem autonóm fejlődés eredménye volt egy-egy elnyomó rendszer létrejötte, hanem a külföldi megszállás következménye (kivételt képez Franciaország, melynek Vichy-kormánya túlszárnyalta a náci megszállók által követelt megszorításokat, így külön kategóriát képez). Ausztria esetében még mindig vita tárgyat képezi a náci rendszerhez fűződő kapcsolat jellege. Németország és Olaszország egyedi totalitárius rendszert hozott létre (nácizmus, fasiszmus), míg Görögország, Spanyolország, és Portugália autoriter rendszerek voltak. Számos közép és kelet-európai ország a kommunista-szocialista elnyomó rendszertől szenvedett évtizedekig (Németország egy része, Csehország, Szlovákia (akkor Csehszlovákia), az egykori Jugoszlávia államai, Magyarország, Románia, Bulgária, és Lengyelország), míg a mai Lettország, Litvánia, Észtország területi függetlenséget is elvesztették, a Szovjetunió részét képezték.⁷

Igazságszolgáltatás az áldozatoknak

Az „áldozat” fogalom törvényi definíciója

Az Európai Unió majdnem minden tagországában megfogalmazták az „áldozat” fogalmát és különböző anyagi, illetve szimbolikus kompenzációt vezettek be számukra. Néhány esetben az áldozat fogalmát specifikusan, többretegűen, több kategóriába osztva állapították meg.

Belgium: a *Nemzeti Elismerés Statútumaiban* az áldozatok több kategóriáját fogalmazták meg, általános értelmezés szerint „**áldozatnak**” tekintenek mindenkit, aki 30 napnál tovább volt fogva tartva, súlyos bántalmazásokon esett át, akit kivégeztek vagy halálra ítélték. A „**politikai fogoly**” fogalmat azonban csak azokra értelmezték, akik bizonyítani tudták, hogy a fogva tartásuk „hazafias és önzetlen tevékenység” miatt történt. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy nem tekintették politikai foglyoknak a zsidókat és cigányokat, akiket rasszista okok miatt deportáltak. A Nemzeti Elismerés Statútumait többnyire 1945-48 között fogadták el, majd néhány későbbi kiegészítésben pontosították. A Statútumok alapján a tanulmány tizenegy kategóriáját nevezi meg az áldozatoknak, ezek közül témánk vonatkozásában két kategóriát emelhetünk ki (civil ellenálló és kényszermunkát megtagadó, illetve a deportált kényszermunkás, az 1946. december 24-én elfogadott törvény szerint definiálva).⁸

⁷ Uo.: 17.

⁸ Uo.: 79.

A belga áldozati kategóriák között nincs olyan, hogy etnikai tisztogatás áldozata, külön említik azonban a külföldi állampolgárságú, de a II. világháború ideje alatt Belgiumban élő áldozatok státuszát és a zsidó gyerekek státuszát. Egy 2003. április 11-én életbe lépő törvény szerint új intézkedéseket hoztak a rasszista indítatásból üldözöttek kompenzációjára vonatkozóan.⁹

Bulgária: 1991. június 25-én fogadták el a *Repressziók áldozatainak politikai és civil védelméről* szóló törvényt. Itt az áldozatok kategóriában azon személyeket sorolták fel, akik származás, politikai meggyőződés, vallási meggyőződés miatt lettek büntügyi eljárás alá vonva, börtönbe zárva, munkaszolgálatra kötelezve, vagy a Szovjetunióba kitelepítve. A törvényhez 2007. december 6-án módosító javaslatokat fogadtak el, melyek egy része a jóvátételre, kárpótlásra vonatkozott.

Észtország: A 2003-ban elfogadott *Törvény a megszálló hatalmak által elnyomott emberek jogi státusáról és jogairól* foglalja magába azt a 13 kategóriáját az áldozatoknak, akiket a szovjet és a náci megszállás idején ért hátrányos megkülönböztetés. Itt külön kategóriában szerepel a törvénytelenül deportált vagy kitelepített ember kategóriája, illetve azoké, akiket a megszálló hatalmak kitiltottak Észtország területéről. Külön kategóriaként szerepel ugyanebben a törvényben az 1941-ben Szovjetunióba hurcolt kényszermunkások és munkaszolgálatosok csoportja.¹⁰

Litvánia: 1997. június 30-án fogadták el, majd 2007. június 28-án újították meg azt a törvényt, amely a Litván Köztársaság 1939-1990 közötti megszállások áldozatainak jogi státuszát definiálja. Itt két csoportra osztják a náci és a szovjet megszállók áldozatait: az elsőben a politikai alapon meghurcoltakat definiálja, míg a másik csoportba a származás (politikai, vallási, nemzeti, társadalmi és etnikai származás) miatti áldozatokat sorolják be. Az áldozati státuszt elnyert személyeket itt különleges társadalmi gondoskodásra és más kedvezményekre jogosítja fel a törvény.¹¹

Szlovénia: 1995-ben fogadták el a *Háború Áldozatairól szóló törvényt*, melynek több pontja a háború áldozatainak fogalmával foglalkozik, a kettes cikkelyben található felsorolásban találhatjuk az internáltak, kényszermunkára deportáltak és lágerfoglyok kategóriáját. Az áldozatokra vonatkozó újabb törvényt 2009 szeptemberében fogadták el, melyben a II. világháború idején keletkezett kommunizmus áldozatainak külön jogokat adtak.¹²

⁹ Uo.: 80.

¹⁰ *Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes...*, 81.

¹¹ Uo.: 82.

¹² Uo.

A jóvátételi intézkedések típusai

Az anyagi jóvátételi intézkedések sora olyan intézkedéseket foglal magába, melyeket gyakran összetévesztenek egymással: a **Rehabilitáció** (Rehabilitation) azt a folyamatot jelenti, melynek során egy adott személy helyzetét állítják vissza (személyes, szakmai), ahhoz képest, mint ami az elnyomó rendszer előtt volt.

A **Jóvátétel** (Reparation) azokat az intézkedéseket jelenti, melyek kompenzálják az áldozatot ért veszteségeket, általában kedvezmények, kártalanítás és különleges fizetség formájában.

A **Restitúció** az elkobzott ingó és ingatlan vagyon visszaszolgáltatását jelenti a tulajdonosnak, vagy annak leszármazottai számára.

Míg a három kategória a jogban hivatalosan elkülönül, a gyakorlatban a tagországok általában kombinálva használják ezeket az intézkedéseket.¹³

A személyi rehabilitáció néhány példája

Bulgária: 1990-ben fogadták el az első amnesztia törvényt azokra vonatkozóan, akik még abban az időben is börtönbüntetésüket töltötték. E szerint felmentették mindazokat a politikai indokból bebörtönzött személyeket, akiket 1945-1989 között ítélték el. Az első rehabilitációs törvény azonban már 1989. november 24-én életbe lépett és rehabilitálta mindazokat, akik a politikai rendszer bírálataért töltötték büntetésüket a Btk. 273. cikkelye alapján. A repressziók áldozatainak politikai és társadalmi védelméről szóló törvényt 1991. június 21-én fogadták el.¹⁴

Észtország: 1990 februárjában fogadta el az Észt SZSZK Legfelsőbb Tanácsa a *Politikai Indokkal Elítélt Személyek Rehabilitálásáról* szóló dekrétumot, az erről szóló törvényt pedig 1992 februárjában. A törvény feljogosította a kommunista érában meghurcolt személyeket, hogy restitúciót és anyagi kárpótlást igényeljenek minden tulajdonért, amit elveszítettek. 2003 decemberében újabb törvényt fogadtak el, mely a meghurcolt személyek jogi státuszára és különleges kedvezményeire vonatkozik. Azon személyeknek, akikről bebizonyosodik, hogy repressziók áldozatai voltak, az Észt Társadalombiztosítási Felügyelet egy különleges identifikációs kártyát állít ki, mely kiegészítő egészségügyi ellátásra, az állami múzeumok ingyenes látogatására, a tömegközlekedés kedvezményes áron történő használatára, öt évvel korábbi öregségi nyugdíjba vonulásra jogosítja fel, illetve arra, hogy a börtönben, munkatáborban vagy száműzetésben töltött éveik számát hozzáadják a munkakönyvben szereplő munkaévekhez. A bebörtönzött vagy deportált személyek az alapnyugdíjon felül 20%-os pótlékra is jogosultak. A törvény előírja továbbá a kormányoknak egy bizottság felállítását, mely a különösképpen

¹³ Uo.: 84.

¹⁴ Uo.: 85.

meghurcolt személyek további társadalmi kedvezményeinek kidolgozásán dolgozik, illetve a törvény kötelezően előírja a kormánynak az áldozatok emlékének életben tartását.¹⁵

Magyarország: Négy sikeres rehabilitációs törvényt fogadott el a Magyar Országgyűlés az ítéletek semmisségéről (1989, 1990, 1992, 2000), így ezeket a törvényeket „Semmisségi törvényeknek” szokták nevezni. A korábbi és az 1990-ben megválasztott Országgyűlés három törvényt alkotott, amelyek a koncepciók percek elítélteinek jogi, erkölcsi, politikai rehabilitálását valósítják meg. „Az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról” szóló 1989. évi XXXVI. törvény 1. §-a szerint: „Az 1956. október 23. és 1963. április 4. között, a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmény, valamint az ezzel bűnhalmazatban – harci cselekmények során – elkövetett emberölés, rablás, közveszély okozás vagy személy elleni erőszak miatti elítélések semmisnek tekintendők.” A 6. § szerint: „Az elítélt vagy hozzátartozója kérelmére az első fokon eljáró bíróság igazolja, hogy az elítélést a törvény alapján semmisnek kell tekinteni.” A törvény indoklása kimondta, hogy a Magyarországon megindult politikai átalakulás során megkezdődött az átrendeződés a parlamentáris demokráciára épülő jogállam felé. Az 1956-os események mai értékrendünk szerinti értékelése és ennek magas szintű jogszabályban való kinyilatkoztatása az egyik állomás a közmegegyezéshez és a társadalmi megbékéléshez vezető úton.¹⁶

A második semmisségi törvény: „Az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról” szóló 1990. évi XXVI. törvény 1. §-a szerint: „Az 1945. január 1. és 1963. április 4. között az állam belső és külső biztonsága elleni bűncselekmények, a tervbűncselekmények, az árdrágító és közellátás elleni bűncselekmények, valamint a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmény feljelentésének elmulasztása miatti elítélések semmisnek tekintendők.” A 3. § értelmében a semmisségről kérelemre a bíróság állít ki igazolást. A törvény indoklása megállapítja, hogy az igen nagyszámú koncepciók büntetőügy egyedi felülvizsgálata nem lehetséges. Ezért az első semmisségi törvényhez hasonlóan a meghatározott időszakban és bűncselekmények miatt történt elítéléseket törvény nyilvánítja semmisnek, tekintettel arra, hogy az adott időszakban történt elítélések általában koncepciók jellegűnek tekinthetők.

A harmadik semmisségi törvény: „Az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról” szóló 1992. évi XI. törvény más logikát követ (a törvény 1. §-a egyebek között a lázadást, izgatást, tiltott határátlépést, egyesületi joggal visszaélést, sajtórendészeti vétséget sorolja ide). Ez a törvény jogi megoldásában

¹⁵ *Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes...*, 86-87.

¹⁶ KIRÁLY Tibor: Büntetőeljárás jog. Osiris Kiadó, 2003. Forrás: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_buntetoeljarasi_jog/ch04.html

eltér a korábbi kettőtől, mert nem azt mondja, hogy az elítélés „semmisnek tekintendő”, amiről a bíróság ezen az alapon igazolást állít ki, hanem a bíróságnak kell különleges eljárásban semmissé nyilvánítani az ítéletet. A törvény a semmisség megállapítását feltételhez köti: „ha a bűncselekmény elkövetése az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel kihirdetett Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában rögzített alapjogok gyakorlását vagy az abban foglalt elvek és célok megvalósítását jelentette”. Más szóval semmis az elítélés, mert a jog gyakorlása kizárta a büntethetőséget.

A negyedik semmisségi törvény: Az Országgyűlés 2000. december 12-i ülésén, 44 évvel az 1956-os forradalom és szabadságharc, 11 évvel a Magyar Köztársaság kikiáltása, valamint az első semmisségi törvény után fogadta el a 2000. évi CXXX. törvényt „az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról”. A törvény 1. §-a, illetőleg 2. § (1) bekezdése a következőket mondta ki: „Semmisnek tekintendő az 1956. évi 28. törvényerejű rendelettel és az 1956. évi 32. törvényerejű rendelettel bevezetett rögtönbíráskodásban, továbbá az 1957. évi 4. törvényerejű rendelettel bevezetett gyorsított eljárásban, valamint az 1957. évi 25. és az 1957. évi 34. törvényerejű rendelettel felállított népbírószági tanács előtti eljárásban – a forradalom és szabadságharc céljával, eszmeiségével való azonosulásra tekintettel – a forradalommal, illetve harci cselekménnyel összefüggésbe hozott cselekmény miatt történt elítélés.”¹⁷ A törvények nem jelentenek automatikus rehabilitációt és tulajdon-visszaszolgáltatást mindenkinek, hanem mindenkinek egyénileg kell benyújtani az okiratokat az ügyek kivizsgáláshoz és jogorvosláshoz.

Lettország: a szovjet és náci megszálló rendszerek áldozatainak törvényes rehabilitálására a Lett Legfelsőbb Tanács 1990. augusztus 3-án fogadott el törvényt. Eszerint a szovjet és német megszállás idején politikailag megvádolt és bűnösnek nyilvánított személyek bűnét semmisnek nyilvánították. Az államügyészi hivatal ennek alapján több ezer személy ügyében járt el: 1990 és 2008 között összesen 17 866 személyt rehabilitáltak. 1995. április 12-én a Szejm egy átfogóbb törvényt fogadott el, mely többször volt módosítva és kiegészítve (1997, 1998, 1999, 2001 és 2004) és a mai napig érvényben van. A törvény II. fejezetében fogalmazódik meg az, hogy ki tekinthető a szovjet rendszer áldozatának. Az ötös paragrafus sorolja fel azokat a kedvezményeket, amik a represszió áldozatait megilletik. Ezen státusz elnyeréséhez a lakóhely szerinti önkormányzathoz kell benyújtani egy kérelmet, a Lett Nemzeti Levéltár vagy más levéltár által kiadott igazolással egyetemben. 1996-tól kezdődött a "repressziók

¹⁷ KIRÁLY, 2003.

áldozata" státusz megszerezhetőségének folyamata, és 2009. január 1-re már 21 424-en szerezték meg ezt a státuszt.¹⁸

Litvánia: 1990. május 2-án fogadta el a Litván Szejm a *Megszálló rendszerek ellenállóinak és meghurcoltjainak rehabilitálásáról szóló törvényt* (új verzióját 2008. november 13-án fogadták el). A törvény 1. cikkelye nyilatkozik a Litván Köztársaság előtti ártatlanság kritériumairól, és az ellenállásban résztvevő, illetve a megszálló rendszerek által meghurcolt polgárok jogainak restaurálásáról.¹⁹

Lengyelország: 1991. február 23-án fogadták el az első rehabilitálási törvényt, majd 2007. október 18-án egy újabb változatát. Ezt a törvényt számtalanszor módosították és az Alkotmány Bíróság is tárgyalta, mivel nagy vita övezte a „Lengyel területek” fogalmat. 1998-ban az Alsó Ház végül elfogadott egy törvényt, mely szerint az 1921. évi Rigai szerződésben rögzített határok szerint kell értelmezni a „Lengyel területek” fogalmát. Vagyis ez azt jelentette, hogy a lengyel hatóság felelősséget vállal minden olyan szovjet NKVD által elítélt személyért, aki miután letöltötte büntetését, lengyel állampolgár lett. 1991-1996 között 50 ezer igényt nyújtottak be kárpótlásra a sztálini érában meghozott igazságtalan ítéletek miatt. Az 1956-89 közötti időszakra értelmezték a szovjet elnyomás időszakát és két szinten zajlott a rehabilitációs eljárás:

1 az 1989 előtti politikai ítéleteket érvénytelenítése

2 kárpótlási igények teljesítése.

A kárpótlás nem járt automatikusan mindenkinek, hanem egyénenként kellett folyamodni érte a járási bíróságokon. Itt eljárások indultak, ahol nemcsak maga a represszió áldozata, hanem a hozzátartozói is benyújthattak jóvátételi igényt. A jóvátétel kifizetése mellett az elkobzott tulajdon restitúciójáért is lehet folyamodni.²⁰

Románia: A kommunista éra, vagyis az 1945. március 6. és 1989. december 22. között elítélt politikai foglyok rehabilitálásáról van törvény. A törvény vonatkozik mindenkire, kivéve a háborús és az emberiség ellen elkövetett bűnök vádlottjaira.

Kárpótlás, kártalanítás, szubszidiás csomagok

Az EU tagországokra általánosan érvényes ebben az esetben is az, hogy különbözőképpen kezelik az áldozatoknak szóló igazságszolgáltatás és az anyagi jóvátétel eszközeinek alkalmazását.

Belgium: a Védelmi Minisztérium már igen hamar, 1944-ben (!) elrendelte a veteránok, deportáltak és politikai foglyok havi juttatásainak a felülvizsgálatát és

¹⁸ Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes..., 90-91.

¹⁹ Uo.: 91.

²⁰ Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes..., 92.

azoknak a családoknak is, akik családtagja akkor még mindig fogságban volt. A nemzeti szolidaritás alapján rendelték el a háborús áldozatok fizikai sérüléséért nyújtott kárpótlásokat, arányosan kiszámolva a nyugdíjakat a rokkantság szintjéhez képest. A deportált kényszers munkások esetében az alábbi juttatásokat nyújtja az állam: bérlakás; rokkantság esetén nyugdíj; a társadalombiztosítási hozzájárulást befizetettnek tekintik a deportálás időszakára vonatkozóan, ingyenes oktatás.²¹

Csehszlovákia (Cseh Köztársaság): *Kis és Nagy Restitúciós Törvény* (1990 és 1991). Kedvezményezettjei közé olyan személyek is tartoznak, akiket nem vádoltak meg politikai indokkal, mégis a kommunista rendszer áldozatává váltak (demokratikus tevékenység, társadalmi, gazdasági, vallási hovatartozás miatt).

A kormány 1997/165-ös rendelete alapján kompenzációs rendszert állítottak össze, mely a kommunista rendszer igazságtalanságainak helyreállítására szolgál. A 2001/261-es törvény egyszeri restitúciós kifizetést nyújtott a politikai foglyoknak (akik 1948-1990 között voltak bebörtönözve), a kényszers munkásoknak és a faji vagy vallási alapon diszkrimináltaknak. A 2002/172-es rendelet alapján kárpótolták azokat az egykori csehszlovák állampolgárokat, akiket elhurcoltak és a Szovjetunió táborában tartottak fogva.²²

Észtország: A 2003-ban elfogadott *A megszálló hatalmak által elnyomott személyekről szóló törvény* extra társadalmi jogokat és nyugdíjat biztosít az áldozatoknak. A nyugdíjak kiszámításánál munkaévként számolják fel a börtönben, munkatáborban vagy száműzetésben töltött éveket.

Németország: 1953. október 1-én fogadta el a Bundestag az első törvényt a faji, vallási és politikai indítékkal folytatott eljárások során okozott károk (életben, egészségben, szabadságban, tulajdonban és szakmai előmenetelben okozott sérelmek) enyhítésére. E szerint a fogságban pl. koncentrációs táborban, börtönben vagy gettóban töltött minden napért 5 német márkát számoltak fel. 1956-ban növelték az összegeket.²³

Magyarország: 1991. június 26./25. számmal született *Kárpótlási Törvény*: a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlása érdekében. Az 1997./29. Törvény kárpótlást nyújt a törvénytelenül halálra ítélték rokonainak és leszármazottainak. A 2006./47. törvény meghosszabbítja az 1992-es törvény hatályát és a kárigények benyújtási határidejét. E törvény szerint kárpótlásért folyamodhatnak mindazon személyek leszármazottai, akik 1939 és 1989 között estek politikai eljárások vagy a Szovjetunióba történő elhurcolás áldozatává vagy

²¹ Uo.: 95-96.

²² Uo.: 97-98.

²³ Uo.: 102-103.

ottani munkatáborokban vesztették életüket. A kárpótlási igények elbírálását a Központi Kárpótlási Hivatalhoz és a Fővárosi Igazságügyi Hivatalhoz lehet benyújtani. 2006. december 31-ig 97 600 kárigényt nyújtottak be. A kárpótlási ügyintézés során először a legidősebb túlélők igényeit bírálták el (pl. először a 100 évesek, aztán 90, 80, stb.).²⁴

Lengyelország: 1991. január 24-én fogadták el a *Háború résztvevőiről, áldozatairól és a háború utáni elnyomás áldozatairól szóló törvényt*. A 4. cikkely alapján a koncentrációs táborok politikai, nemzetiségi és etnikai alapú foglyai is a törvény hatálya alá esnek. A kedvezményezettek havi pénzügyi bónuszokat, energiaár-kedvezményeket, és kárpótlási bónuszt kaptak. 50%-os kedvezményt kapnak a közösségi közlekedésben; előnyöket élveznek az egészségügyben, évente plusz 10 nap jár nekik az átlagszabadsághoz. Alacsonyabb nyugdíjkorhatárral mehetnek nyugdíjba, ha a meghurcolások következtében testi vagy szellemi sérülést szenvedtek, számos további kedvezményt kapnak, pl.: nem kell TV- és rádióhasználatért díjat fizetni stb.²⁵

Románia: 1990. március 30./118 törvény alapján minden fogságban töltött év vagy az ott szerzett rokkantság az állami nyugdíjszámításban plusz éveket jelent. A kommunista éra áldozatai ingyenes egészségügyi szolgáltatást kapnak a kórházakban és lakhatási előnyöket élveznek az állami tulajdonban lévő lakások igénylésénél. Az 1991/41. törvény alapján az állam kárpótlást fizet a háborús rokkantaknak, veteránoknak és özvegyeknek. A 2000. november 2-án elfogadott 189. törvény kárpótlási csomagokat garantál az Antonescu-rezim idején etnikai alapon áldozatul esett személyeknek. A törvény kedvezményezettjei azok a román állampolgárok, akik etnikai alapon 1940. szeptember 6. és 1945. március 6. között gettóban, külföldi koncentrációs táborokban, belföldi táborokban voltak fogva tartva vagy életüket vesztették.²⁶

Szlovákia: az 1991/319.-es törvény alapján enyhítették a Szlovák Köztársaság állampolgárait ért törvénytelen vagyonekbobzást. Az 1999/305. törvény kárpótolja azokat a személyeket, akik 1939 és 1945 között politikai és nemzetiségi, faji vagy vallási alapon deportálva voltak a Szlovák Köztársaságból, a Cseh és Morva protektorátusból német koncentrációs vagy hadifogolytáborokba. A 2002/462. törvény egyszeri pénzügyi kárpótlást nyújt azoknak a szlovák állampolgároknak, akiket az Igazságügyi Minisztérium rehabilitált és három hónapnál hosszabb időt töltöttek el fogva tartva, ha ez az idő meghaladta az egy évet, akkor az özvegye vagy a gyermekei is igényelheti a kárpótlási összeget.²⁷

Szlovénia: az 1995-ben elfogadott *Háború áldozatairól szóló törvény* szerint a szlovén állampolgárok is hasonló kárpótlásban részesülnek, mint a

²⁴ Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes..., 103-106.

²⁵ Uo.: 107-109.

²⁶ Uo.: 110-111.

²⁷ Uo.: 112-113.

legyelek esetén említettük (egészségügy, tömegközlekedés, munkaévek beszámítása, nyugdíj-kiegészítés, előnyök lakásjuttatásnál).

A teljesség igénye nélküli fenti példákból láthatjuk tehát, hogy a gyakorlatban az európai uniós tagországok nagyon szerteágazó és változatos kombinációját alkalmazzák az áldozatok rehabilitációjának és kárpótlásának egyaránt.

Nemzetközi dokumentumok és együttműködés

Európai szintű nemzetközi ajánlások

Az EU tagországai egyúttal az Európa Tanácsnak tagjai, ennél fogva kötelesek megfelelni a szervezet szabályainak, állásfoglalásainak és nyilatkozatainak. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése (PACE) számos ajánlást és határozatot fogadott el Európa múltjának felülvizsgálatára vonatkozóan.²⁸ A számtalan ajánlás közül ki kell emelnünk az alábbiakat:

PACE ajánlás 415. (1965.01.28) és **549.** (1969.01.30.) az emberiség elleni bűncselekmények elítéléséről, korlátozásáról (azonnali intézkedésekre szólítja fel a kormányokat, hogy a politikai, faji és vallási indíttatású bűncselekmények, melyeket a II. világháború idején követtek el, ne maradjanak büntetlenül).

PACE ajánlás 1096. (1996.06.27.) a kommunista totalitárius rendszerek örökségének lebontásáról (felszólítja a tagállamokat, hogy egyensúlyra törekedjenek a béke, a bosszúállás nélküli igazságszolgáltatás érdekében, ajánlásokat fogalmaz meg az egykori kommunista államoknak az igazságügy, a büntető törvénykönyv és más törvények átfarmálásához, a 8-as paragrafus alapján előírja, hogy a korábbi rendszerben nem bűnügyi cselekmények vádjával elítélt embereket rehabilitálni és kárpótolni kell; a 9-es paragrafus alapján üdvözlük a titkosított akták nyilvánosságra hozatalát; a jogtalanul elkobzott javak visszaadását).

PACE ajánlás 1481. (2006.01.25) a totalitárius kommunista rezsimnek bűneinek nemzetközi emlékezetéről (arra hívja fel az európai országokat, hogy a kommunista rendszer bukása után ki kell vizsgálni a rendszer bűneit, megteremteni az áldozatokról való emlékezés kereteit, napjait, helyszíneit).

PACE ajánlás 1522. (2006.10.05.) az **Európai Emlékezet Központjának** létrehozásáról (az etnikai tisztogatások és az elnyomás alatt szenvedő lakosság sorsának objektív kivizsgálására hozták létre).

Ezek mellett vannak Európa Tanácsnak olyan eszközei, melyek bizonyos országokra vonatkozóan nyújtanak értékelési lehetőséget:

Például, az **Európa Tanács 175. Véleménye** (1993. június 29.) a Szlovák Köztársaság Európa Tanácsi tagfelvételi kérelméről azt fogalmazta meg, hogy "a Szlovák Köztársaság hatóságának folytatnia kell a törvényhozó rendszerének

²⁸ Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes..., 471.

reformját, meg kell tisztítani a korábbi kormányok törvényeitől és határozataitól, melyek emberek egy csoportja elleni etnikai, nemzetiségi alapú diszkriminációról tanúskodnak, különösen a "kollektív bűnösségre" való részeket kell érvényteleníteni". Nyilvánvalóan a Vélemény a Beneš-dekrétumokról szól, melyek ennek ellenére még mindig nem kerültek hatályon kívül helyezésre, így ebből is kiderül, hogy a vélemény nem von maga után kötelező érvényű következményeket.

Európai uniós intézmények és szervezetek által elfogadott nyilatkozatok és határozatok a totalitárius rendszerek bűneinek emlékezetéről

Az Európai Parlament által elfogadott határozatok közül a témánk szempontjából az alábbiakat releváns kiemelni:

2008. szeptember 23-i Nyilatkozat: Augusztus 23.– A sztálinizmus és náciizmus áldozatainak európai emléknappá nyilvánításáról. A nyilatkozat célja: fenntartani a tömeges deportálások és kitelepítések áldozatainak emlékét, illetve megerősíteni a demokrácia, a béke és a stabilitás gyökereit az európai kontinensen.

2009. április 2.: *Határozat az európai tudatról és totalitarianizmusról*, melyben hangsúlyozták a múlt emlékeinek életben tartását, mivel az igazság feltárása és emlékezés nélkül nem lehet kiegyezés, megbékélés.

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) közgyűlésén is több nyilatkozatot fogadtak el:

1990 - Koppenhágai nyilatkozat, melynek 40. paragrafusában elítélik a totalitarizmust, a faji és etnikai gyűlöletet, antiszemitizmust, xenofóbiát és minden olyan diszkriminációt, mely vallási, etnikai és ideológiai alapon nyugszik. Az EU tagfelvétel előtt álló országok esetében felméri az ún. „koppenhágai kritériumok” teljesítését, azonban a már felvett tagországokban nem fordítanak rá kellő hangsúlyt.²⁹

1997. június 8. - Varsói nyilatkozat, melynek 150. paragrafusa felszólítja a fejlődő demokratikus kormányokat és parlamenteket, hogy olyan törvényeket fogadjanak el, melyek feltárják és hozzáférhetővé teszik minden polgárról, közszereplőről a korábbi totalitárius érában betöltött szerepüket, bűneiket.

2009 – „A megosztott Európa újraegyesítése” című Nyilatkozat: *Az emberi jogok és polgári szabadság elősegítése az EBESZ térségben a XXI. században*, vagy más néven a **Vilniusi Zárónyilatkozat**, melynek 11. paragrafusa kimondja „közösén kell kiállni az ideológiai háttérű totalitárius kormányok ellen, az államoknak növelniük kell a polgárok tudatosságát, fejleszteni kell azokat az oktatási eszközöket, melyek a totalitarizmus történetét

²⁹ Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes..., 377.

mutatják be, támogatni kell azokat az NGO-kat (nem állam finanszírozású civil szervezeteket), melyek elősegítik a totalitárius rendszerek bűneinek feltárását.”³⁰

Az *Európai Néppárt (EPP) 2005. február 5-i 16. Kongresszusán Határozatot* fogadott el egy független szakértői testület létrehozásáról, mely összegyűjti és nyilvánosságra hozza a kommunizmus által elkövetett emberi jog sértéseket.

Az Egyesült Nemzetek általános keretén belül a legtöbb európai uniós tagország aláírta azokat a nemzetközi egyezményeket és jegyzőkönyveket, melyek a nemzetközi emberi jogok védelmének kánonját jelentik: pl. *Az emberiség elleni és háborús bűnök elévülhetetlenségéről szóló Európai egyezmény, 1974. január 25. , Strassbourg, stb.*³¹

Az általános nemzetközi megállapodás keretein kívül az európai tagországok különböző csoportjai írtak alá egymással olyan multi- és bilaterális egyezményeket, melyek a múltban elkövetett háborús bűnök és az áldozatok emlékeztetének fenntartására szolgálnak, pl.: a **Londoni Egyezmény 1945-ből** a háborús bűnösök megbüntetéséről és a nemzetközi hadbírásról szóló egyezmény, ami a nürnbergi perek jogi keretétül szolgált.

Születtek továbbá olyan kétoldalú egyezmények is, amelyek háborús jóvátételről és az áldozatok kárpótlásáról szólnak. A XX. századi események emlékeztetének fenntartásához kapcsolódó kétoldalú egyezmények is születtek pl.: Magyarország és Oroszország közötti egyezmény a hadisírok gondozásáról és emléktáblák felállításáról egymás területén, melyet 1995. március 6-án írtak alá.³²

Összefoglalás, következtetések:

- A második világháborút követően az európai országok körében elindult egy törekvés a béke és a közrend fenntartására, a külkapcsolatok együttműködésen és szerződéseken való fenntartására és a múlt hibáinak és bűneinek felülvizsgálatára, helyreállítására. Ennek eredménye lett az először csak gazdasági együttműködésre épülő Montánunió, majd a politikai integráció bizonyos fokával kibővített mai Európai Unió.

- Az Európai Unió egyes normadokumentumai fogalmaznak meg kötelezettségeket a totalitárius rendszerek elítélésére, azok áldozatainak rehabilitálására, az emlékezés fenntartására vonatkozóan, az Európai Emléknap (Augusztus 23.) bevezetésére, és a múlt megismétlődésének megakadályozására vonatkozóan.

³⁰ Uo.: 378.

³¹ Uo.: 378-380.

³² Uo.: 382.

- Nincs viszont olyan kötelező érvényű jogszabály, mely a rehabilitálás tartalmi jellemzőit előírná: minden tagország akkor és olyan eszközöket és módszereket vezetett be, amiket jónak látott, figyelembe véve saját történelmi útját, sajátosságait, az egyes diktatórikus, elnyomó vagy megszálló rendszerektől való érintettséget.

- A tagországok törvényeinek és jogszabályainak áttekintése nyomán elmondható, hogy a kommunista diktatúra és megszállás által leginkább érintett balti- és közép-kelet-európai népek és országok törvénykezésében lehet hasonló elemeket felfedezni, melyek jó példát nyújthatnak a szovjet rendszer áldozatainak rehabilitálásáról még nem rendelkezett, vagy nem Európai Unió országoknak is.

Felhasznált források és irodalom:

- ARENDT, H.: The Origins of Totalitarianism. New York, Harvest Books, 1951.
- LINZ, JUAN J.: Totalitarian and Authoritarian Regimes. Boulder, Co. Lynne Reiner, 2000.
- A rasszizmus és az idegengyűlölet egyes formái és megnyilvánulásai elleni, büntetőjogi eszközökkel történő küzdelemről szóló kerethatározat. Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=URISERV:l33178>
- EGYESÜLT NEMZETEK FŐTITKÁRÁNAK JELENTÉSE: The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies S/ 2004/616 August 23, 2004.
- KIRÁLY TIBOR: Büntetőeljárás jog. Osiris Kiadó, 2003. Forrás: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_buntetoeljarasi_jog/ch04.html
- Study on How the Memory of the Crimes Committed by Totalitarian Regimes in Europe is Dealt with in the Member States. (Contract No JLS/2008/C4/006). Submitted by PROF.DR. CARLOS CLOSA MONTERO, Institute for Public Goods and Policy Centre of Human and Social Sciences CSIC, Madrid.
- Torture Victims in Europe. International Rehabilitation Council for Torture Victims (IRCT) Background paper, 1. Forrás: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201110/20111014ATT29324/20111014ATT29324EN.pdf>

A KOMMUNIZMUS BŰNEI ÉS ÁLDOZATAI MAGYARORSZÁG ALAPTÖRVÉNYÉNEK TÜKRÉBEN

Dr. Répássy Róbert

*Magyar Országgyűlés,
parlamenti képviselő*

Magyarország Alaptörvénye a kommunizmus bűneiről és áldozatairól

Nemzeti Hitvallás

„...Tagadjuk a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúra uralma alatt elkövetett embertelen bűnök elévülését.

Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét.

(...)

U) cikk

(1) Az 1990-ben lezajlott első szabad választások révén a nemzet akaratából létrehozott, a jog uralmán alapuló állami berendezkedés és a megelőző kommunista diktatúra összeegyeztethetetlenek. A Magyar Szocialista Munkáspárt és jogelődei, valamint a kommunista ideológia jegyében kiszolgáltatásukra létrehozott egyéb politikai szervezetek bűnöző szervezetek voltak, amelyek vezetői el nem évülő felelősséggel tartoznak

- a) az elnyomó rendszer fenntartásáért, irányításáért, az elkövetett jogsértésekért és a nemzet elárulásáért;*
- b) a második világháborút követő esztendőök többpártrendszerre épülő demokratikus kísérletének szovjet katonai segítséggel történő felszámolásáért;*
- c) a kizárólagos hatalomgyakorlásra és törvénytelenésre épülő jogrend kiépítéséért;*
- d) a tulajdon szabadságán alapuló gazdaság felszámolásáért és az ország eladósításáért;*
- e) Magyarország gazdaságának, honvédelmének, diplomáciájának és emberi erőforrásainak idegen érdekek alá rendeléséért;*
- f) az európai civilizációs hagyomány értékeinek módszeres pusztításáért;*
- g) az állampolgárok és egyes csoportjaik alapvető emberi jogaitól való megfosztásáért vagy azok súlyos korlátozásáért, különösen emberek meggyilkolásáért, idegen hatalomnak való kiszolgáltatásáért, törvénytelen bebörtönzéséért, kényszermunkatáborba hurcolásáért, megkínzásáért, embertelen bánásmódban részesítéséért; a polgárok vagyonuktól történő*

önkényes megfosztásáért, a tulajdonhoz fűződő jogaik korlátozásáért; a polgárok szabadságjogainak teljes elvételéért, a politikai vélemény- és akaratnyilvánítás állami kényszer alá vonásáért; az emberek származásukra, világnézetükre vagy politikai meggyőződésükre tekintettel történő hátrányos megkülönböztetéséért, a tudáson, szorgalmon és tehetségen alapuló előremenetelésnek és érvényesülésének akadályozásáért; az emberek magánéletének törvénytelen megfigyelésére és befolyásolására törő titkosrendőrség létrehozásáért és működtetéséért;

- h) az 1956. október 23-án kirobbant forradalom és szabadságharc szovjet megszállókkal együttműködésben történt vérbe fojtásáért, az azt követő rémuralomért és megtorlásáért, kétszázezer magyar ember hazájából való kényszerű elmeneküléséért;*
- i) mindazokért a köztörvényes bűncselekményekért, amelyeket politikai indítékból követtek el, és amelyeket az igazságszolgáltatás politikai indítékból nem üldözött. A demokratikus átmenet során a Magyar Szocialista Munkáspárt jogutódjaként jogi elismerést nyert politikai szervezetek a törvénytelenül felhalmozott vagyon örököseként is osztoznak elődjeik felelősségében.*
- (2) Az (1) bekezdésben foglaltakra tekintettel a kommunista diktatúra működésének valósághű feltárását és a társadalom igazságérzetét a (3)-(10) bekezdésben meghatározottak szerint kell biztosítani.*
- (3) A kommunista diktatúrával kapcsolatos emlékezet állami megőrzése érdekében Nemzeti Emlékezet Bizottsága működik. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága feltárja a kommunista diktatúra hatalmi működését, a kommunista hatalmat birtokló személyek és szervezetek szerepét, és tevékenysége eredményeit átfogó jelentésben, valamint további dokumentumokban közzéteszi.*
- (4) A kommunista diktatúra hatalombirtokosai a diktatúra működésével összefüggő szerepükre és cselekményeikre vonatkozó tényállításokat - a szándékosan tett, lényegét tekintve valótlan állítások kivételével - túrni kötelesek, az e szerepükkel és cselekményeikkel összefüggő személyes adataik nyilvánosságra hozhatók.*
- (5) A kommunista diktatúra törvényben meghatározott vezetői részére az állam által jogszabály alapján biztosított nyugdíj vagy más juttatás törvényben meghatározott mértékben csökkenthető; az ebből származó bevételt törvényben meghatározottak szerint a kommunista diktatúra által okozott sérelmek enyhítésére és az áldozatok emlékének ápolására kell fordítani.*
- (6) Nem tekinthető elévültnek azoknak a törvényben meghatározott, a pártállam nevében, érdekében vagy egyetértésével a kommunista diktatúrában Magyarország ellen vagy személyek ellen elkövetett súlyos bűncselekményeknek a büntethetősége, amelyeket az elkövetéskor hatályos büntetőtörvény figyelmen kívül hagyásával politikai okból nem üldöztek.*

- (7) *A (6) bekezdés szerinti bűncselekmény büntethetősége az elkövetés időpontjában hatályos büntetőtörvény szerinti, az Alaptörvény hatálybalépésének napjától számított időtartam elteltével évül el, feltéve, hogy a bűncselekmény elkövetésének időpontjában hatályos büntetőtörvény szerint az elévülés 1990. május 1-jéig bekövetkezett volna.*
- (8) *A (6) bekezdés szerinti bűncselekmény büntethetősége az elkövetés időpontja és 1990. május 1-je közötti, az Alaptörvény hatálybalépésének napjától számított időtartam elteltével évül el, feltéve, hogy a bűncselekmény elkövetésének időpontjában hatályos büntetőtörvény szerint az elévülés 1990. május 2-a és 2011. december 31-e között történt volna meg, és az elkövetőt a bűncselekmény miatt nem üldözték.*
- (9) *Az 1990. május 2-át megelőzően az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak és az állam által a tulajdonukban igazságtalanul okozott károk folytán károsodottak számára pénzbeli vagy más vagyoni juttatást biztosító új kárpótlási jogcím jogszabályban nem állapítható meg.*
- (10) *A kommunista állampártnak, az annak közreműködésével létrehozott, illetve a közvetlen befolyása alatt álló társadalmi és ifjúsági szervezeteknek, valamint a szakszervezeteknek a kommunista diktatúrában keletkezett iratai az állam tulajdonát képezik, azokat a közfeladatot ellátó szervek irattári anyagához tartozó iratokkal azonos módon, közlevéltárban kell elhelyezni.”*

A kommunizmus áldozatainak kárpótlása

A rendszerváltást követően megalkotott kárpótlási jogszabályok megalkotásnak kettős célja volt, egyfelől anyagi támogatásban kívánta részesíteni ez elmúlt diktatórikus rendszerek áldozatait, másfelől erkölcsi elégtételül is kíván szolgálni a sérelmet szenvedetteknek.

A magyarországi kárpótlásnak alapvetően két formája létezett: a személyi sérelem miatt (szabadságkorlátozás, vagy élet elvesztés) illetve a magántulajdon elvonása miatt benyújtott kárpótlási kérelmek.

Az Alkotmánybíróság több alkalommal is állást foglalt a kárpótlás alkotmányos összefüggéseivel kapcsolatban, a személyi sérelmek és tulajdoni sérelmek közötti legfőbb különbségeket 1/1995. (II. 8.) határozatában foglalta össze, e szerint:

- **A tulajdoni sérelmek okozása az állam oldalán többnyire vagyoni előnyként jelentkezett, a személyi sérelemokozásokkal viszont a társadalmat – pótolhatatlan – veszteség érte.**

- Az Alkotmánybíróság leszögezte, hogy **az államnak az államosításokkal okozott igazságtalanságok körében** – bár nem teljes körűen, hanem meghatározott tulajdoni károkra szűkítve – **jogi kötelezettsége van a kártalanításra**, vagyis az Alkotmánybíróság az államosítási jogszabályokban kilátásba helyezett állami kártalanítási kötelezettséget – legalábbis részben – fennállónak tekintette. Más kérdés, hogy a **törvényhozó - különböző alapú kötelezettségeit mintegy a nováció mintájára megújítva - új jogcímen, új terjedelemmel és új feltételekkel tarthatja fenn lényegét tekintve ugyanazt a tartozást.**
- Az Alkotmánybíróság az első vagyoni kárpótlási törvényben ilyen megújított jogalapot látott. A „mintegy nováció” metaforája – amely a tulajdoni sérelemokozások miatti kárpótlási ügyekben megfelelő „alkotmányos beszédmódnak” bizonyult – a személyi sérelmek vonatkozásában csak korlátozottan használható. Alapvetően azért, mert az **államot az elmúlt rendszerek személyi sérelemokozásaiért kárpótlási kötelezettség külön törvényi rendelkezés hiányában nem terhelné, a személyi kárpótlási jogszabályoknak meghatározó jogalapja a méltányosság.** Erre a visszamenőleges kárpótlásra ugyanis nincs az államnak alkotmányos kötelezettsége. A személyi sérelemokozásokért járó kárpótlás ezért **ex gratia** jellegű.
- A kárpótlási ügyekben az Alkotmánybíróság ítélezésének állandó és következetesen alkalmazott tétele volt: **az egyenlő méltóságú személyként kezelés alkotmányos szempontja.** Azonos szempontok szerint meghatározott, kárpótlásra jogosultak csoportjai között tilos az önkényes különbségtétel.
- Tekintettel arra, hogy **a kárpótlásra fordítható fedezet korlátozott, az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé, hogy az állam a kárpótlásra jogosultak csoportjainak meghatározásánál minden sérelemokozásra tekintettel legyen.**
- Mivel a tulajdonelvonások és államosítások az akkori társadalmi rend meghatározó tulajdoni formájának, a magántulajdonnak a teljes felszámolására irányultak, az 1991. évi XXV. törvény a tulajdoni sérelmet szenvedettek kárpótlását összekapcsolhatta a rendszerváltás tulajdonviszonyainak a rendezésével, a modern piacgazdaságnak megfelelő stabil tulajdoni viszonyok kialakítására irányuló törekvéssel. A tulajdoni sérelmek miatti kárpótlással tehát a jogalkotó „egyszerre két úrnak szolgált”: a magántulajdonban igazságtalanul okozott egykori sérelmek és károk részleges orvoslása egyben az ún. társadalmi tulajdon részbeni lebontását, a magántulajdon alapjainak a megteremtését, továbbá a forgalmi viszonyok és a vállalkozások biztonságos alapjainak a lerakását is lehetővé tette, illetőleg ennek lehetőségét célozta meg.

A tulajdoni sérelem után járó kárpótlás formái

Önálló vagyoni kárpótlás

A magyarországi vagyoni kárpótlás legfontosabb jogszabályi háttere a *tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról* szóló **1991. évi XXV. törvény (Kpt. I.)** és a *tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról* szóló **1992. évi XXIV. törvény (Kpt. II.)**.

A jogszabályok alapján 1991. augusztus 12. napjától 1991. december 16. napjáig (Kpt. I.) és 1992. június 09. napjától 1992. szeptember 09. napjáig (Kpt. II.) az elsőfokú kárpótlási hatóság előtt, az erre rendszeresített, nyomtatott adatlapon volt lehetőség előterjeszteni a vagyoni kárpótlási igényeket. A kérelemhez csatolni kellett a jogosultságot igazoló bizonyítási eszközöket. 1994-ben a jogalkotó – *lehetőséget teremtve az elmulasztott kérelmek benyújtására* – újból megnyitotta a kérelem előterjesztésére nyitva álló határidőt. Az **1994. évi II. törvény** rendelkezései alapján **1994. február 15. napjától 1994. március 15. napja** között újból – *pótlólag* – be lehetett nyújtani az igényeket. A törvény **1. § (3)** bekezdés a) pontja szerint a határidő elmulasztása jogvesztéssel járt. Önálló vagyoni kárpótlási igényt tehát legelőször 1991. augusztus 12. napján, legutoljára 1994. március 15. napján volt lehetőség előterjeszteni.

A jogalkotó a kárpótlási törvények mellékletében taxatív felsorolta, hogy a kérelmező mely korabeli jogforrások alkalmazásával összefüggő sérelmek esetében szerezhet kárpótlási jogosultságot. Kárpótlás járhatott többek között ingatlan, termőföld, vagy vállalkozások elvétele miatt.

Járulékos (személyi sérelem elszenvedése alapján járó kárpótláshoz kapcsolódó) vagyoni kárpótlás

Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény alapján a jogszabályban meghatározott személyi sérelmekhez kapcsolódó — *a párizsi békeszerződésben rögzített országhatárok között elszenvedett* — tulajdoni, valamint a bérlakás végleges elvételével okozott vagyoni sérelmek alapján kárpótlási igény előterjesztésére ismételten lehetőség nyílt. A **111/1992. (VII.1.) Korm. rendelet 10. § (1)** bekezdése értelmében a járulékos tulajdoni igény elbírálásának **előfeltétele**, hogy az élet elvesztéséért vagy szabadságelvonásért járó **személyi kárpótlás** iránti kérelem **legalább részben helyt adó határozattal záruljon**. A

későbbiek folyamán mind az 1992. évi XXXII. törvényt módosító 1997. évi XXIX. törvény alapján, mind a 2006. évi XLVII. törvény alapján lehetőség volt személyi sérelemhez kapcsolódóan járulékos vagyoni kárpótlási kérelmek előterjesztésére – legutóbb a **2006. március 31. napjától 2006. december 31. napjáig** terjedő időszakban.

A kárpótlásra jogosultak köre

A kárpótlásra jogosultság feltételeit a **Kpt. I.** határozta meg. Kárpótlási jogosultságot Magyarországon **csak természetes személy (magánszemély)** szerezhethet. A jogi személyek, egyházak és vallási közösségek vagyonában elszenvedett sérelem orvoslása nem tartozott a kárpótlási hatóság hatáskörébe.

A **Kpt. I.** alapján kárpótlásra – *a bizonyítási kötelezettség teljesítése esetén* – jogosultságot szerezhethet:

- a magyar állampolgár,
- aki a sérelem elszenvedésekor magyar állampolgár volt,
- akit a magyar állampolgárságától való megfosztással összefüggésben ért sérelem,
- aki nem magyar állampolgár, de 1990. december 31. napján életvitelszerűen Magyarország területén élt.

A kárpótlás mértéke – a vagyon „visszaszolgáltatása”

A **Kpt. I.** és **Kpt. II.** mellékleteiben felsorolt jogszabályok alkalmazásával összefüggő vagyoni sérelmekért nyújtható kárpótlás meghatározott keretek között mozgott: maximumát jelentette az a vagyoni állapot, amelyben a sérelmet szenvedett a sérelem elszenvedése nélkül élhetett volna, ugyanakkor gátat szabott a kárpótlás mértékének a nemzetgazdaság teherbíró-képessége is. Erre figyelemmel a vagyoni sérelem elszenvedése miatt megállapított kárpótlás **nem jelenthetett klasszikus értelemben vett reprivatizációt.** A jogalkotó csak **részleges kárpótlás** lehetőségét biztosította a jogszabályokban körülírt vagyoni sérelmek elszenvedése miatt. Hangsúlyozni kell, hogy ezen jogintézmény nem kártalanítást, csupán részleges kárpótlást jelentett, amely nem járt/járhatott az elvont ingó ingatlan vagyon, avagy annak teljes forgalmi értékének a visszaszolgáltatásával.

A magyarországi kárpótlás nem az elvett vagyontárgy(ak) újbóli tulajdonba adásán, hanem az elszenvedett kár mértéke alapján kiszámított átalányösszeg

névértéknek megfelelő **kárpótlási jegy** kifizetésén alapult. A **kárpótlási jegy** speciális, bemutatóra szóló értékpapír, amely az állammal szembeni követelést testesít meg, és birtokosát állami vagyon megvételére jogosítja fel. Speciális kárpótlási forma a mezőgazdasági támogatás összegéről kiállított ún. **mezőgazdasági utalvány**, amelyet kizárólag kárpótlási célú termőföld árverésen lehetett felhasználni. A támogatási formát igénylő kárpótlási jogosultnak kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy az árverési szerzéstől számított 30 napon belül az adóhatóságnál mezőgazdasági vállalkozóként bejelentkezik. Mezőgazdasági utalvány a kár és a kárpótlás mértéke közötti különbség kiegyenlítésére avagy legalábbis minimalizálására szolgált – azzal a korlátozással, hogy a kárpótlás és a támogatás együttes összege sem haladhatta meg az 1 millió forintot.

Az alábbi táblázat bemutatja a magyarországi vagyoni kárpótlási folyamatban benyújtott és elbírált igények számát, valamint a kifizetett kárpótlási összegeket.

Törvények	Határozatok száma	Megállapított kárpótlás összege (kárpótlási jegy címletértéken)	Mezőgazdasági vállalkozást támogató utalvány
	db	Ft	Ft
1991. évi XXV. tv. (Kpt. I.)	817 810	55 367 233 000	3 109 786 000
- ebből elutasító	68 896		
1992. évi XXIV. tv. (Kpt. II.)	78 913	10 982 379 000	663 041 000
- ebből elutasító	17 075		
1994. évi II. tv. („pótkárpótlás”)	532 906	14 667 412 000	-
- ebből elutasító	81 162		
Személyi sérelemhez kapcsolódó vagyoni kárpótlás	3198	8 561 000	-
- ebből elutasító	2 696		
összesen:	1 432 827	81 025 585 000	3 772 827 000

Személyi sérelem után járó kárpótlási formák

Főbb jogszabályok

- 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról
- 1997. évi XXIX. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról
- 31/2003. (III. 27.) Korm. rendelet az élet elvesztéséért járó összegű kárpótlás végrehajtásáról
- 2006. évi XLVII. törvény az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról

Szabadságkorlátozás miatti kárpótlások

Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény határozza meg azokat szabadságelvonásos jogcímeket, illetve 2 db életelvesztéses jogcímet, **amelyekért legelőször kárpótlás járt.**

Témánk szempontjából kiemelendő, hogy e jogszabály alapján lehetett kárpótlásban részesülni az alábbi kommunizmus idején elszenvedett **szabadságkorlátozások miatt:**

- a) **szabadságvesztés büntetés**, amelyet az. ún. semmiségi törvényekben (1989. évi XXXVI. törvény, az 1990. évi XXVI. törvény, illetőleg az 1992. évi XI. törvény) felsorolt bűncselekmény miatt szabtak ki,
- b) **előzetes letartóztatás** és minden olyan szabadságelvonás, amelyet a semmiségi törvényekben felsorolt bűncselekmény miatt folytatott büntetőeljárás keretében fogatosítottak,
- c) **kényszergyógykezelés**, amelyet a semmiségi törvényekben felsorolt bűncselekmény miatt rendeltek el,
- d) magyar bíróság ítélete vagy magyar közigazgatási hatóság határozata alapján végrehajtott, zárt táborszerű fogva tartás (**internálás**), **közbiztonsági őrizet**, kényszerlakhely kijelölés (**kitelepítés**),
- e) a **szovjet szervek által történt kényszermunkára hurcolás**, továbbá a **szovjet bíróság politikai indítékú ítélete, vagy más szovjet hatóság intézkedése alapján végrehajtott szabadságelvonás; a szovjet hadifogságba esett katonát 1945. augusztus 1-jétől kényszermunkára hurcoltnak kell tekinteni,**

f) nemzetiségi, vallási vagy politikai okból **Magyarországnak a Párizsi Békeszerződésben rögzített határain kívül** szenvedtek el **szabadságvesztés büntetést vagy zárt, táborszerű fogva tartás.**

Fenti sérelmek miatt kárpótlásra jogosult volt a sérelmet elszenvedő személy, halála esetén túlélő házastársa. A jogosult választásától függően kárpótlási jegyben, vagy életjáradékban járt a kárpótlás, illetve rövid időtartamú szabadságkorlátozások esetén egyszeri készpénzben járó kárpótlást kaptak a jogosultak. 1994. március 15-ig volt lehetőség a kérelmeket benyújtani, a határidő elmulasztása jogvesztéssel járt, egyetlen egy esetkörben volt lehetőség a továbbiak során is kárpótlást kérelmezni a fenti szabadságkorlátozások közül: a jogosult 2012. március 30-ig kezdeményezett bírósági eljárásban hozott, elítélését törvénysértővé vagy semmissé nyilvánító jogerős bírósági határozat kézbesítését követő 4 hónapon belül még benyújthatta a kárpótlás iránti kérelmét.

A továbbiak során a 1997. évi XXIX. törvény a korábban, az 1992. évi XXXII. törvény alapján megállapított kárpótlások 10%-os kiegészítését rendelte el a szovjet hadifogság, szovjet hatóság általi elítélés, illetve kényszermunka során elszenvedett szabadságelvonás miatt benyújtott személyi kárpótlási kérelmekben. A kommunizmus idején történt szabadságelvonások kapcsán meghozott helyt adó döntések száma az alábbi táblázatba foglalható össze.

szabadságelvonás	meghozott helyt adó döntések száma
törvénysértő elítélés miatt kiszabott szabadságvesztés büntetés	15615
előzetes letartóztatás és minden olyan szabadságelvonás, amelyet a törvénysértő elítélések kapcsán foganatosítottak	2763
kényszergyógykezelés amelyet a törvénysértő elítélések kapcsán foganatosítottak	7
internálás	8169
közbiztonsági őrizet	3098
kitelepítés	10635
szovjet kényszermunka	36251
szovjet bíróság/hatóság politikai indítékú intézkedése alapján végrehajtott szabadságelvonás	1522
szovjet hadifogság	174098
Egyéb, zárt táborszerű fogvatartás	276

Élet elvesztés miatti kárpótlási formák

- **Az 1992. évi XXXII. törvény** első ízben két db élet elvesztés jogcímét, határozott meg, amelyekért kárpótlásban lehetett részesülni: *a)* magyar bíróság törvénysértő vagy semmissé nyilvánított ítélete alapján hajtották végre a halálos ítéletet, *b)* a sérelmet elszenvedő a büntetőeljárás vagy a büntető ügyben hozott ítélet végrehajtása során olyan módon vesztette életét, hogy a halál bekövetkezésének kétséget kizáró oka az eljáró magyar hatóság szándékos közreműködése volt. Egy összegű, sérelmet szenvedettenként megítélhető kárpótlási összege 1 000 000 forint volt, amely több kérelmet benyújtó jogosult között is megosztódhatott. Kárpótlásra az élő özvegy, a sérelmet elszenvedő élő gyermeke és a még élő szülő, ezek hiányában – 500 000 forint kárpótlásra – az élő testvér volt jogosult. Hivatkozott két jogcímen 1994-én március 15-ig lehetett kárpótlást kérelmezni, összesen 1185 helyt adó döntés született és 551 993 020 forint került kifizetésre.
- **1997. évi XXIX. törvény** három új élet elvesztés miatti jogcímét vezetett be, amelyekért az idáig nem járt kárpótlás. Kárpótlás járt, ha a sérelmet szenvedett kétséggkívül a **magyar hatóság vagy hatósági személy politikai indíttatású önkénye miatt vesztette életét, vagy** a sérelmet szenvedett a deportálás vagy a **szovjet kényszermunka ideje** alatt halt meg. A maximálisan megítélhető kárpótlási összeg 30.000 forint volt. Kárpótlásra szintén az élő özvegy, a sérelmet elszenvedő élő gyermeke és a még élő szülő, ezek hiányában – 15.000 forint kárpótlásra – az élő testvér jogosult. A **szovjet hadifogságba** esett katonát 1945. augusztus 1-jétől kényszermunkára hurcoltnak kell tekinteni, tehát a fogságban csak ezen időpontot követően történt elhalálozás esetén volt lehetőség kárpótlás megítélésére.
- **31/2003. (III. 27.) Korm. rendelet** az 1997. évi XXIX. törvényben meghatározott, **élet elvesztés jogcímen** megítélt, **sérelmet szenvedettenként 30.000 forintnyi kárpótlási összeget 400.000 forintra kellett kiegészíteni.**
- **2006. évi XLVII. törvény biztosított lehetőséget** legutoljára, hogy ez előbb említett, és 1997-ben bevezetett élet elvesztés jogcímei miatt újonnan lehetett kárpótlási kérelmeket is benyújtani. A kérelmek jogvesztő benyújtási határideje: 2006. december 31 volt.

A szovjet kényszermunka idején történt élet elvesztés miatt, fenti jogszabályokhoz kapcsolódóan összefoglalóan elmondható, hogy megközelítőleg 31 000 helyt adó döntés született, és közel 5 milliárd forint került kifizetésre a jogosultak részére.

Nyugdíj-kiegészítések

A rendszerváltást megelőzően elszenvedett szabadságkorlátozások miatt lehetőség volt a kárpótlási eljárásoktól függetlenül ún. nyugdíj-kiegészítéseket is igényelni. A kérelmeket szintén a kárpótlási hatósághoz kellett benyújtani, aki hatósági bizonyítvánnyal igazolta az elszenvedett sérelmet, és egyidejűleg a jogosult havi nyugellátásnak kiegészítéseként, a szabadságelvonása idejéhez igazodó összeget állapított meg a jogosult részére, továbbá a szabadságkorlátozás ideje szolgálati időként volt elszámolható. Ilyen ellátására jogosult volt a *sérelmet elszenvedő személy*, elhalálása esetén *házastársa*, aki a sérelmet szenvedettel haláláig együtt élt (akkor is, ha a sérelmet szenvedett elhalálása után újabb házasságot/házasságokat kötött), az *igazolt élettárs* a sérelmet szenvedett személy után *árva ellátásban részesülő egyenes ági leszármazott* (gyermek).

Az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharccal összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) Korm. rendelet, és az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálatot teljesített személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 174/1992. (XII. 29.) Korm. rendelet alapján **a kiegészítés az alábbi táblázatban szereplő személyi kört illette meg.** Az ellátások igénylésére 2012. március 30-áig volt lehetőség, kivéve a semmisé nyilvánított törvénysértő elítélések esetkörét, mivel itt a kérelmek benyújtására 2012. március 30-ig kezdeményezett bírósági eljárás esetén volt lehetőség, és a semmisé nyilvánító jogerős bírósági határozat kézbesítését követő 90 napon belül lehetett a kérelmet benyújtani. A megállapított kiegészítés a rendszerváltás óta folyamatosan emelkedett.

Az egyes, tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatásról szóló 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet alapján juttatásra jogosult az a magyarországi lakóhellyel rendelkező magyar állampolgár, aki a reá irányadó öregségi nyugdíjkorhatárt betöltötte vagy rokkant, ha

- a) elítélése az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról rendelkező 1989. évi XXXVI. törvény, vagy az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések orvoslásáról rendelkező 1990. évi XXVI. törvény alapján semmis,
- b) Magyarországon 1945. január 1. és 1953. december 31. között rendőrhatalósági őrizet mellett munkatáborban fogva tartott volt, vagy
- c) 1944. október 1-jét követően a Szovjetunióba kényszermunkára elhurcolták

és **egy évet elérő**, illetőleg azt meghaladó szabadságvesztést vagy szabadságkorlátozást szenvedett el. **Ha a sérelmet elszenvedő személy elhunyt**, a túlélő házastársa is juttatásra jogosult, amennyiben az elhunyt jogosult esetében a szabadságelvonás ideje a három évet elérte vagy meghaladta. A juttatás megállapítása és folyósítása iránti kérelmet a Nyugdíjfolyósító Igazgatósághoz kell benyújtani.

A kommunizmus idején elszenvedett szabadságkorlátozások miatt jelenleg is igényelhető kárpótlási célú ellátások

Jogcím	Kibocsátott hatósági bizonyítványok száma
1945 és 1963 között törvénysértő. sértő módon elítélt	8275
56-os elítélt	3546
1963 és 1989 között törvénysértő. sértő módon elítélt	401
1945 és 1989 között törvénysértő előzetes letartóztatás	2329
1951 és 1956 között katonai munkaszolgálat teljesítése	10325
Internálás, ill. kitelepítés miatt őrizetbe vett	1707
Internált	8118
Kitelepített	10451
Közbiztonsági őrizetes	3714
Szovjetunióba hurcolt és ott törvénysértő módon elítélt	1439
Szovjetunióba polgári személyként elhurcolt, vagy hadifogoly	170512

A hadigondozásról szóló 1994. évi XLV. törvény (a továbbiakban Hdt.) módosítása 2015. július 03. napján a Magyar Közlönyben kihirdetésre került. A módosítás alapján a Hdt. 1. § alapján hadigondozásra jogosult az a magyar állampolgár, aki szolgálat (katonai szolgálat; kötelező katonai előképzés; légitámadás és hadművelet; visszamaradt robbanóanyag felrobbanása) során vagy következtében testi épségének vagy egészségének károsodása folytán hadieredetű fogyatkozást szenvedett (hadirokkant), továbbá akit hadigyámoltként, hadiözvegyként, hadiárvaként, hadigondozott családtagként, a 14/A. szerinti **volt hadiárvaként, a 15/A. § szerinti volt hadigyámoltként vagy volt hadigondozott családtagként kell gondozásba venni.**

A jogszabály értelmező rendelkezései szerint **katonai szolgálat:**

1. az első vagy második világháborúban teljesített hadiszolgálat (beleértve a hadifogságot és a közérdekű vagy kisegítő katonai munkaszolgálatot is), vagy

2. 1945. március 31. előtt hivatásos vagy nem hivatásos állományban teljesített bármely tényleges katonai (honvédségi, légoltalmi, polgári védelmi, határőrségi) szolgálat (beleértve a fegyvergyakorlatot és lövészkiképzést is).

Azon volt hadiárva, akit 1949. január 7-ét megelőzően nyilvántartásba vettek, de pénzellátását nagykorúvá válása miatt, vagy politikai okból megszüntették vagy szüneteltették, illetve ilyen ellátás iránti kérelmét politikai okból elutasították, továbbá aki ez irányú kérelmét politikai okból elő sem terjesztette egyéb ellátásától függetlenül havi rendszeres járadék illeti meg, amelynek összege az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének 30%-a. (jelenleg ez havi 8550 Ft).

A hadigondozotti ügyekben elsőfokú hatáskörrel rendelkező hatóság a hadigondozott lakóhelye szerint illetékes fővárosi és megyei kormányhivatal járási (fővárosi kerületi) hivatala. A külföldön élő, Magyarországon lakóhellyel, tartózkodási hellyel nem rendelkező magyar állampolgár kérelmező esetében Budapest Főváros Kormányhivatala.

REHABILITÁCIÓS TÖRVÉNYEK — UKRÁN SZABÁLYOZÁS¹

Dr. Brenzovics László

*A KMKSZ elnöke,
Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának képviselője*

Bevezetőképpen fontosnak tartom kiemelni a kárpátaljai magyar és német nemzetiségű lakosság elhurcolásával kapcsolatban, hogy végül is a bűnösök nem lettek megbüntetve. Azt tudjuk, hogy kik intézték, kik hozták meg a megfelelő döntéseket. Ilyen büntetés nem történt, az abból fakad, hogy önmagában a kommunizmus nem egy forradalom, vagy belső lázadás útján bukott meg, hanem úgy alakult a világ geopolitikai helyzete, hogy volt egy átmenet, amely átmenet jelenleg is zajlik. Hogy Hitler hamvai hol voltak beleszórva a folyóba, azt nem tudhatjuk, de Sztálin ott van a Kreml falánál eltemetve és emlékmű is van számára állítva. Senki nem tiltakozik ellene, az hogy lehet? Ott van és valószínűleg ott is lesz, pedig ő volt az, aki ezeket a dolgokat végül is eldöntötte, aki ezekre a dolgokra parancsot adott. És azok az emberek, akik ezt végrehajtották, azok is ismertek, ismerhetőek, nyilván a többségük nem él már, mint ahogy az áldozatok sem élnek. De soha olyan veszély a döntéshozókat nem fenyegette, hogy ezért az emberellenes cselekményekért valaki is, valahol is elítélte volna őket. Ez föl sem merült. Nyilván a megegyezésnek eleme volt ez is.

Viszont a kárpátaljai magyarságban 1989-ben elementáris erővel tört fel annak az igénye, hogy igazságot kell szolgáltatni az elhurcoltaknak. Meg is tették azt, amit tehettek ezzel kapcsolatban: felhívták erre a dologra a figyelmet, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség szervezésében összegyűjtötték a neveket, emlékműveket állítottak. A korábbi súlyos elnyomás idején ez a kérdés nem, de 1989-től kezdve napirenden volt és napirenden van jelenleg is.

Amikor megtörtént a rendszerváltozás és 1991-ben Ukrajna független lett, akkor a törvényhozók, az akkori vezetés úgy gondolta, hogy valamit ezzel a kérdéssel kezdeni kell. 1991-ben került elfogadásra számos más törvény mellett „A politikai üldözések, repressziók áldozatainak rehabilitálásáról” szóló törvény. Ez a törvény azokra az emberekre vonatkozik, akiket jogtalanul, politikai tevékenység miatt ítélték el. Tehát ez a kárpátaljai magyarságra és németiségre nem tudott vonatkozni, mert a törvényben ítéletről van szó. Azokat lehetett rehabilitálni, akiknek volt bírósági ítélete megfelelő törvények alapján, szovjetellenes tevékenység, szabotázs, vallásgyakorlás vádjával. Azonban az 1944-ben elhurcoltakat nem ítélték el. Az 1944-ben elhurcoltak nem szovjet,

¹ A munkát a szerző 2015. november 21-i konferencián (A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Közép-Kelet Európában) megtartott előadás lejegyzett változataként közöljük.

hanem magyar állampolgárok voltak, és az elhurcolás ennek a törvénynek a hatálya alá nem esik. Számos kísérlet történt arra nézve is, hogy ezt próbálják meg korrigálni, és végül is 2014-ben született meg egy törvény, elsősorban a krími tatárok nyomására a deportált népeknek az eltiprására vonatkozóan. A törvény kimondja azt, hogy rehabilitálni kell azokat a népeket, — a krími tatárokat és másokat — akiket a szovjethatalom döntése alapján deportáltak és kényszerlakhelyeket jelöltek ki számukra. Ezt a törvényt elfogadta az ukrán parlament, azonban ez a kárpátaljai magyarságra szintén nem vonatkozik, hiszen ebben az esetben a deportálás nemzetiségi alapon történt, azonban kényszerlakhely kijelölése nem történt meg, hanem lágerekbe hurcolták őket, ahonnan később, aki túlélte hazajöhetett.

Még az elődöm, Gajdos István parlamenti képviselő 2014-ben készített ezzel kapcsolatban javaslatot, mert a kárpátaljai magyarság és németységnek a kérdése nincs benne a köztudatban és igazából nem kívánnak vele foglalkozni. A krími tatárokkal szívesebben, velünk nem. És ebben az egész kérdéskörben egyedül vagyunk, mert a németek nem forszírozzák, az egymillió kitelepített lengyelnek a maradványai nem forszírozzák, éppúgy a románok sem. Tehát ebben a kérdésben viszonylag egyedül vagyunk. Ennek ellenére megtörtént, hogy 2014-ben Gajdos István beadta ezt a törvényjavaslatot, ez nem került támogatásra.

2015-ben ez a határozati javaslat, amelyben az ukrán parlament deklarálná azt, hogy elítéli azt, hogy 1944-ben a kárpátaljai magyarokat és németeket elhurcolták, újra napirendre került. Sikertelen volt elérnünk, hogy a bizottságban megkapta a támogatást, napirendre lehet tűzni. A viszonyokat egyébként jellemzi, hogy ez a tétel szerepelt a Porosenko elnökjelölttel történő megállapodásban, amit a KMKSZ-el kötött meg. Az elnök úr aláírta, hogy ezt meg fogják tenni. Azonban nem történt meg. Abban eljártam, hogy átmenjen a bizottságon, hogy napirendre kerüljön és kértem azt, hogy egy nemes gesztus lenne, ha az idei évben úgy tarthatnánk meg a megemlékezést, hogy be tudnám jelenteni azt, hogy az ukrán parlament ezt a genocídiumot, ezt az elhurcolást elítéli. Ez a gesztus sem történt meg. Várjuk azt, hogy végül is meg fog történni, hiszen ez az igazságtalanság égbekiáltó. Mi sajnáljuk, és együtt érzünk a krími tatárok tragédiájával, de a kárpátaljai magyarság és németség legalább akkora tragédiát élt át, mint ők. Véleményem szerint Ukrajnának, mint Szovjetunió jogutódjának, igenis meg kell tennie ezt a lépést, hogy ezt a dolgot elítélje.

Az egyetlen pozitívum, ami ebben az egész kérdéskörben történt, az a magyarországi kárpótlási törvény. Elfogadták, az Antal-kormány idején, aztán kiderült, hogy a kárpátaljai magyarokra is érvényes, hiszen 1944-ben ők 1947-ig, a párizsi szerződés aláírásáig magyar állampolgárok voltak, és mint magyar állampolgárok kerültek elhurcolásra a szovjet szervek által. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség lebonyolításában 15 ezer kárpótlási kérvény került intézésre, ennek révén a legtöbben megkapták az anyagi kárpótlást. Ezért az anyaországnak

csak hálával tartozunk, hiszen ez az ország volt az, aki a mi vonatkozásunkban, ezt a kérdést bizonyos keretek között is, de rendezni kívánta. És rendezte is, hiszen ezek az emberek a Kárpótlási Hivataltól kaptak papírt arról, hogy rehabilitálták őket sőt, bizonyos mértékben anyagi kompenzációt is. Így kell méltóan intézni ezt a dolgot. Jóvátenni nyilván nem lehet, azonban az minden állam kötelessége, hogy kimondja azt, hogy mi volt törvénytelen és mi volt igazságtalan. Legalább kövesse meg az embereket, ha már kárpótolni nem tudja anyagilag. A magyar állam ezt is megtette más ország állampolgárával szemben, hogy elismeri azt, hogy ez bűn volt.

Érdekessége a dolognak az, hogy 2010-ben a megyei közgyűlésben sikerült keresztülvinni egy olyan határozatot, amelyben a Kárpátaljai Megyei Tanács elítélte a kárpátaljai magyaroknak és németeknek az elhurcolását, és tulajdonképpen megyei szinten a döntéssel elismerte ezt a méltánytalanságot. A szovjet rendszer túlélését és jelenleg is meglétét bizonyítja az, hogy ezt a határozatot elfogadták, viszont soha nem került aláírásra a megyei közgyűlés elnöke által, ott pihen a széfben és tulajdonképpen nem lett közzétéve.

Úgy hiszem, tovább fogjuk folytatni azt a tevékenységet, amely arra irányul, hogy Ukrajna, mint a szovjet államnak a jogutódja ismerje el ennek az elhurcolásnak, málenkij robotnak a törvénytelenességét és ítélje el ezeket a dolgokat. 1989-ben Francis Fukuyama azt mondta, hogy a *Történelem vége* című tanulmányában tűnt ki, hogy a történelemnek nincs vége, ezt a mai kornak az eseményei jól mutatják. Nekünk pedig az a feladatunk, hogy mi is, a kárpátaljai magyarság a magyar nemzet áldozataira emlékezzünk. Próbáljuk meg elérni a jogos rehabilitálást, illetve azt, hogy ezt a cselekményt ítélje el az ukrán állam, hozzon róla törvényt, hogy az emberek, akiket elhurcoltak, legyenek rehabilitálva, hiszen más „bűnük”, azon kívül, hogy magyarok voltak, nem volt.

Tettesek és áldozatok, győztesek és vesztesek Közép-Európában a második világháború idején – gondolatok fogalmi kereteinkről a XX. századi történelemben

Dr. Máthé Áron

*Nemzeti Emlékezet Bizottsága,
elnökhelyettes*

Tettes és áldozat, győztes és vesztes – vajon mit jelentettek ezek a fogalmak Közép-Európában a második világháború végén? És vajon mit jelentenek ezek a meghatározások a mai időkben? Többféle jelentéstartalommal is bírhatnak ezek a fogalmak, pontosabban szólva, többféle mögöttes tartalmat is fednek. Azokban az időkben a legfontosabb értelmezési keret a régió számára a szovjet antifasizmus volt. Ennek a paradigmának a meghatározása szerint – melynek legfontosabb kidolgozója maga Sztálin volt – a magyarok, a magyar nemzeti közösség az elkövetői körbe került, vagyis tettesnek minősítették.

Ezzel összefüggésben, 70 évvel ezelőtt teljesen egyértelműen azzal a szándékkal kezdték meg a szovjet hatóságok a magyar és német nemzetiségű polgárok összegyűjtését, hogy eltüntessék a magyar közösséget, de legalábbis ennek a közösségnek az ellenálló erejét, hogy a térség szovjetizálásának folyamatában többé ne jelentsen akadályt.

Sztálin már az 1943. március 23-i Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén kijelentette: *"... a magyarokat meg kell büntetni."* Néhány hónappal később a brit diplomácia megkeresésére Molotov, külügyi népbiztos 1943. június 7-i válaszában a következőket írta: *"A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, melyet Magyarország Németországnak nyújtott ... a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem kisebb, vagy nagyobb mértékben a magyar népnek is."*

Volt abban egyfajta sötét akasztófahumor, hogy ezt követően éppen a csehszlovák emigráns kormány képviselőinek erősítették meg a szovjetek a magyarok bűnösségére vonatkozó álláspontjukat. Tehát annak az államnak a képviselői részére, amely elviekben igényt formált Kárpátaljára, s akiktől végül is éppen a szovjetek vették el Kárpátalját!

Fél év múlva ugyanis, december 12–18-án a szovjet–csehszlovák szerződés, valamint a Németországgal és a magyarokkal szembeni, háború utáni álláspont kialakítása tárgyában Moszkvában Sztálinnal és Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztossal, a későbbi szovjet külügyminiszterrel tárgyalt Eduard Beneš száműzetésben levő csehszlovák elnök. A december 14-i második összejövetelen

– amelyen Sztálin nem vett részt – Molotov kijelentette: „*A magyarokat példásan meg kell büntetni.*” December 18-án a Kremlben Beneš így fogalmazott felszólalásában: „*Sztálin a magyarokkal kapcsolatban a legélesebb kifejezésekkel élt. Ők állítólag még a németeknél is rosszabbak...*” A Beneš kezdeményezésére létrejött tárgyalások végkövetkeztetéseit 1943. december 18-án jegyzőkönyvben rögzítették a Kremlben. Úgy vélték: „*Mindkét fél elismeri, hogy Magyarország nagy felelősséggel tartozik a háborúért*”, miközben Romániára vonatkozóan azt rögzítették a dokumentumban, hogy „*a román népet, ellentétben a rendszerrel, amely őt a háborúba bevitte, nem terheli közvetlen felelősség a háborúért.*” Ez az álláspont annál inkább furcsa, mivel 1943-ban Románia még két hadsereggel harcolt szovjet területen a Vörös Hadsereg ellen, míg akkor Magyarországnak csak megszálló hadosztályai voltak szovjet területen, arról nem is beszélve, hogy Románia önmagához csatolt bizonyos szovjet területeket, amelyek soha nem tartoztak hozzá.

Történelem és politika összefügg, és különösen is összefüggővé vált a XX. században. Szorosan összefüggővé vált, mivel rögtön a század kezdetén, az első világháború után bűnösökre és áldozatokra osztották Európát. A Párizs környéki békék a gonosz támadásával szemben a jó győzelmét voltak hivatva kodifikálni. Erőltetett és meglehetősen rosszízű emlékeket hagyott maga után ez a felosztás, legalábbis, ami Németországot, és ami Magyarországot illeti. Ugyanez a felosztás a második világháború után is újra megjelent, bár ezúttal tényleg egy totalitárius rendszer – a német nemzetiszocializmus – szenvedett végső vereséget. Annyi bökkenő mindenesetre volt a történetben, hogy az egyik győztes – a Szovjetunió – önmaga is egy bűnös rezsim volt. Ezzel szemben Finnország semmilyen szempontból nem tekinthető „bűnösnek”, mégis a vesztesek oldalán foglalt helyet. Külön érdekesség Románia helyzete, amely a békekonferencián szintén a vesztesek közé került, mégis sikerült átmentenie magát a „jó” oldalra. Csehszlovákiáról már volt szó, itt külön érdekesség, hogy egy győztes területi veszteséggel fejezi be a háborút – a Pozsonnyal szemközti három magyar falu semmiképpen nem ellensúlyozhatta egész Kárpátalját. Az európai peremvidéken az antifasiszta koalíció által felrajzolt sematikus képbe egyébként sem illeszkedő jelenségek figyelhetők meg. Ukrajnában például kérdés, hogy a lengyel lakosság ellen etnikai tisztogatást is végző Ukrán Felkelő Hadsereget (UPA), amely azonban a németek ellen is harcolt, végső soron az ukrán nemzet önrendelkezéséért és az ország függetlenségéért, vajon hova kell sorolni – hiszen lényegében kívül esik az eredeti felosztáson.

A környező országokban a győztes vagy vesztes kérdése egyébként is némileg kényes ügy. Természetesen a győztes oldalhoz sorolják magukat, de Horvátország vagy Szlovákia a modern korban náci csatlósként nyerte el először különálló államiságát. Mindkét országban volt arra tudományos vagy politikai törekvés, hogy ami ebből a korszakból menthető és magyarázható, azt mentsék és

magyarázzák. Hasonló a helyzet Szerbiában és Romániában, az előbbiben a csetnik hagyományok újjáéledése is megfigyelhető volt, míg az utóbbiban Antonescu marsallról folynak érdekes viták. Ott nem csak a politikai baloldal rémképeiben élt valamiféle „rehabilitáció”, hanem 2008-ban egy bíróság ki is mondta Antonescu ártatlanságát a Szovjetunió elleni agresszió tekintetében, a megelőző háborút indokoló körülmények fennállására hivatkozva. Az ítéletet persze siettek legfelsőbb fokon megsemmisíteni. Csehországban évekig százezrek működtek közre a nácik Cseh-Morva Protektorátusának közigazgatásában, és a legutolsó pillanatig nem sok tanújelét adták az ellenállásnak.

Vesztesnek lenni a győztesek szemszögéből egyenértékű volt az erkölcsi vereséggel is. De nekünk miért kellene az ő szemüvegükön keresztül nézni a saját történelmünket?

Többféle felfogás van jelen a történeti szintéren. Az egyik az antifasiszta felfogás szükségességét hangsúlyozza. E szerint abban az időben az alapvető választóvonal nem a bolsevizmus és a demokrácia között húzódott, hanem a fasiszmus és a fasiszusellenes erők között. Nos, megítélésem szerint ez egy nyilvánvaló tény hatásadás-, és leginkább félrevezető módon való tálalása. Az ugyanis nyilvánvaló volt, hogy a valódi törésvonal demokráciák – vagyis a jogállami rendszerek – illetve a totalitarizmus között húzódik. Ezt a második világháborús Nagy Szövetség antifasiszta mítosza, illetve a reálpolitika csak ideiglenes tudta felülírni, hiszen a Szovjetunió természeténél fogva kibékíthetetlen ellentétben állt a világ többi részével. Arra már a második világháború idején is volt példa, hogy a valódi törésvonalak előkerüljenek, mint például a balti államok esete, amelyek szovjet annexióját az Egyesült Államok nem volt hajlandó elismerni, vagy az, hogy Finnországnak ugyanúgy nem voltak hajlandóak hadat üzenni a szovjet nyomás ellenére sem.

Az is nyilvánvaló, hogy az antifasiszta koalíció fő irányvonalát és arculatát a szovjetek határozták meg. Ebben Sztálin mesteri taktikázásának is szerepe volt, de emellett a társutas értelmiségnek is. Ebben az értelemben – némileg összefoglalva Francois Furet meghatározását – fasiszta az volt, aki ellene szegült a szovjet politikának. Hogy ez a gyakorlatban hogy működött, azt a következő példával lehetne illusztrálni. Ezúttal, hogy ne mindig hazai vizeken evezünk, egy romániai példát fogok felhozni.

1945 márciusában a szovjetek brutális katonai és politikai nyomással juttatták hatalomra Groza kommunista kormányát. Ez volt az a híres-hírhedt jelenet, amikor Visinszkij emelt hangon közölte a 23 éves román királlyal, hogy ha másnap délutánig nem nevezi ki az antifasiszta Groza-kormányt a reakciós, fasiszta kormány helyett, nem felelhet Romániának, mint független államnak a fennmaradásáért.

Nehéz lenne azt mondani, hogy az akkori ideiglenes román kormány, a Constantin Sanatescu tábornok vezette kabinet ne lett volna erősen nacionalista,

már-már sovinszta, de hogy „fasiszta” lett volna, az nyilvánvaló túlzás. Másfelől nem is volt annyira túlzás a szovjetek értelmezése szerint: hiszen az mindenképpen fasiszta, aki a nemzeti érdekérvényesítésért küzd, több-kevesebb önállósággal, de szovjet jóváhagyás nélkül.

Ezt jelentette tehát az a szovjet antifasizmus, amely azóta is a második világháború értelmezési keretét adja.

A szovjet politikában, a kommunista gyakorlatban mindig is megvolt az a fordulat, amikor a nép ellenségeinek nyilvánított polgárokat megfosztották emberi mivoltuktól. Ilyen kedvenc szófordulat volt a „kártevők” például. Nemzetközi szinten ugyanezt a feladatot a „fasiszta” címke látta el.

Ez a felfogás magának a második világháborúnak a logikájából kifolyólag hatással volt az angolszász hatalmakra is. Barbár ellenséggel álltak szemben, de volt egy barbár szövetségeseük is. Így kerülhetett sor egy választervezet megírására 1943. december 8-án a magyar kormány részére, amelyben Henry Threlfall őrnagy a Special Operations Executive nevű titkos és speciális műveleti egység tisztje ezt írta: *„A jugoszláv partizánok szövetségeseink, a magyarok viszont ellenségeink. Amíg Magyarország a németek oldalán áll, véleményünk szerint a partizánoknak jogukban áll annyi magyart megölni amennyit csak tudnak.”* Hogy ennek a történetnek és ennek a hozzáállásnak mi lett a vége 1944 novemberétől a Délvidéken, azt mindannyian tudjuk.

De végül is Magyarország, a magyar nemzeti közösség, mint egész, a második világháborús szerepvállalás közben áldozattá vált vagy tettes volt? A háborúban embercsoportok mindig és mindenkor kollektíven szerepeltek és kollektíven is bűnhődtek. Hogyan lett volna másképpen Közép-Európában egy totalitárius hatalmak által vívott, totálisnak deklarált háborúban? Ahogyan arról szó esett, Sztálin leszögezte 1943-ban, hogy a Szovjetunió ellen viselt háborúért többé-kevésbé a magyar népnek is viselnie kell a felelősséget. Ma már tudjuk: nem kevésbé, hanem inkább többé viseltük a felelősséget. De vajon milyen az önképünk ebben a tekintetben? Vajon mit gondolunk róla, hogy áldozatok vagy tettesek voltunk-e?

Nyikolaj Krilenko, a szovjet igazságügyi apparátus egyik elméleti kidolgozója és gyakorlati létrehozója (többek között egy ideig főügyész, azután rövidebb ideig igazságügyi népbiztos), így fogalmazta meg a szovjet koncepciót még jóval a háború előtt: *„Nemcsak a bűnösöket kell kivégeznünk. Az ártatlanok kivégzése még nagyobb hatást fog gyakorolni a tömegekre.”* Láthatjuk tehát, hogy miről van szó. Magyarország, a magyar közösség tettesnek nyilvánított, és ezért a szovjetek – illetve helyi szövetségeseik és kiszolgálóik – áldozatává vált. Bizonyos értelemben természetesen „jó” dolog a mai világban az áldozati csoportok közé kerülni, hiszen a nyugati világban egyfajta áldozati kultúra virágzása figyelhető meg, nem függetlenül a marxista hagyománytól! Ugyanezzel összefüggésben, némileg zsurnalisztikai fordulattal élve „résztvétcivilizációról” is

beszélhetünk. Az is igaz, hogy a magyar polgári lakosság bizony ártatlan és vétlen áldozatává vált a megszállóknak. Az is igaz, hogy évtizedekig nem beszélhattunk az a kivégzettekről, és általában halottainkról vagy akár az elhurcoltakról.

De valójában ennek a kérdésnek egyáltalán van-e értelme a körülmények, a kontextus ismerete nélkül?

Az a helyzet, hogy a szovjet rezsim idején teljesen mindegy volt valójában hogy valaki ártatlan-e vagy bűnös, hiszen a kommunista gyakorlatban mindezek a fogalmak virtuálissá váltak. A kommunista totalitás lényege ugyanis, hogy a kollektív vezető testület és főleg a felkent vezető határozza meg, hogy aktuálisan ki az ellenség és ki a barát. Egyébként ennek a jogi lenyomata is megvolt, a szovjet büntető törvénykönyv 58. paragrafusa, amelyben a felsorolt kategóriákba gyakorlatilag bármikor bárkit bele lehetett illeszteni. Ilyen volt például a szovjetellenesség fogalma.

Persze, tagadhatatlan, hogy a Szovjetunió ellenségei voltunk, de ma már tudjuk: a szovjetek Közép-Európa lerohanását már régebb óta tervezték. Ráadásul a győztes nemzetek szinte ugyanazt kapták jutalmul, mint mi büntetésül: a kommunista diktatúrát. Sajnos tőlünk, magyaroktól ráadásként még az identitásunkat, a nemzeti összetartozásunkat is el akarták venni. Minden másban azonban közös volt a sorsunk a többi, szovjet uralom alá vettett néppel.

Ebben a rövid gondolat kísérletben megpróbáltam rámutatni a címben felsorolt kategóriák abszurditására, és arra, hogy mindezeket túllépve, a közép-európai országoknak együtt, közösen kell megtalálniuk a múltjukat és a jövőjüket is.

MÁSODLAGOS HASZON A REHABILITÁLÁSI FOLYAMAT POLITIKAI HASZNÁLATA, 1953-1963

Dr. Ötvös István

*a Nemzeti Emlékezet Bizottság tagja,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
docens*

A Szovjetunió felbomlását követően a kommunista rendszer által elkövetett bűnökről, az áldozatok történetéről egyre több szó esett. Lassan kirajzolódott az az izonyatos pusztítás, amelyet a társadalom évszázados szövetében elvégzett ez a totális rendszer. Egyidejűleg felmerült a törvénytelenségek áldozatainak anyagi-erkölcsi rehabilitálásának problémája. Utóbbi folyamatot máig viták és problémák kísérik.

Gyakran feledésbe merül, hogy a rehabilitáció kérdése valójában nem újkeletű kérdés; már az '50-es évektől napirendre került egyes országokban. Az '50-es évek magyarországi rehabilitációs folyamata során rengeteg olyan anomália keletkezett, amely még hosszú évtizedekre meghatározta, hogyan tekintünk a törvénytelenésekre. A kommunista pártokon belül a törvénytelen eljárások sok esetben alapvetően módosították a politikai irányvonalat. Éppígy a felülvizsgálat nyomán kialakult helyzet adott esetben hosszú évekre beágyazott politikusokat, és ezzel meghatározta a kommunista politika alakulását; illetve rögzített toposzokat, kérdésfelvetéseket és válaszokat.

Jelen tanulmányban nem tudunk kitérni a kérdés minden elemére, hanem azt próbáljuk felvázolni, hogy a törvénytelenések felszámolása és az azzal összefüggő rehabilitáció miként alakította a politika gépezetét, szereplőit – elsősorban Magyarországon.

Már maga Nyikita Szergejevics Hruscsov is élt a pillanat kínálta lehetőséggel. Amikor 1955-ben a XX. kongresszusra készültek, a pártfőtitkár felismerte, hogy a „sztálinizmus bűnei” jelmonddal milyen politikai furkóbotot vehet kezébe. A Kommunista Párt felső vezetésében szinte mindenki részese volt a törvénytelenéseknek, ha másként nem, legalább hallgatólagosan tudomásul vették a tisztogatások, a kivégzéseket, a kényszermunkatáborok és politikai perek tömegét.

Bár a kommunista hatalomgyakorlást kizárólag egyszemélyi uralomként próbálták leírni, valójában minden vezetőnek szüksége van politikai szövetségesekre. Hruscsov ugyan nem volt egyedül, de hatalmának biztosításához

stabilabb szövetségesekre lett volna szüksége, amihez viszont további személycseréket kellett végrehajtania. Más eszköze az adott helyzetben nem akadt, a legegyszerűbben a számonkéréssel tudott leszámolni ellenfeleinek némelyikével.

Ebben az összefüggésben szinte természetesnek tekinthetjük, hogy egy történeti tényfeltáró bizottságot hívott életre, hogy „feltárják” a sztálinizmus rémtetteit. Ez már önmagában paradox, hiszen maga Hruscsov is részese volt ezen bűnök némelyikének. A történészek meg is tették jelentésüket, azonban a pártfőtitkár alaposan belenyúlt a végeredménybe. Saját politikai szempontjai alapján válogatott a bűnök és a bűnösök között. Önmaga mentésén túl ezzel próbálta a maga támogatóit erősíteni, és riválisaival leszámolni. Azaz a sztálini rendszer bűnei másodszor is politikai hasznot hajtottak – csak a múltat kellett megfelelően manipulálni.

Nehéz lenne a történettudomány szabályai szerint dokumentumokkal bizonyítani, hogy Nyikita Szergejevics a magyarországi rehabilitációs folyamat részleteinek ismeretében vágott neki a feladatnak, azonban tény, hogy Budapesten előbbre jártak ebben a kérdésben. Bár a köztörténeti adatolás szerint a koncepciók eljárások és a törvénytelenések magyarországi felülvizsgálata Nagy Imre 1953-as miniszterelnökségéhez köthető, a folyamat kísérleti szinten már egy évvel korábban elkezdődött.

A katonai ügyészség 1952 júliusában megkezdte a törvénysértések felülvizsgálatát.¹ Miniszteri utasítás alapján kezdte meg munkáját a frissen újjászervezett Katonai Ügyészség, Kispál Pál őrnagy vezetésével. Már nyár végén 162 ügyben (!) nyújtottak be törvényességi perorvoslatot – igaz, még „csak” a közügyektől eltiltás mellékbüntetésként alkalmazása miatt. Októberre pedig már – szintén miniszteri parancsra hivatkozva – utasítják a katonai főügyészt, hogy 16 konkrét esetben „a terhelt javára” kérjen az ügyészség perorvoslatot.²

Ez a felülvizsgálat, akkor még nem a politikailag kiemelkedő eljárásokat érintette. A 16 megvizsgált ügy vádlottjai elsősorban honvédek és civilek voltak, ezért valószínűleg nem ügyük kivizsgálása volt az akció célja. Sokkal valószínűbb, hogy a felülvizsgálat megindításának technikai lehetőségeit kívánták megvizsgálni és kidolgozni.

Az ügy külön érdekessége, hogy a felülvizsgálat levezénylése előtt a Katonai Ügyészség vezetését leváltották. A fentebb említett Kispál Pál kinevezését az a Farkas Mihály hajtotta végre, akinek nagyon fontos szerepe volt a Rákosi-korszak törvénytelenéseiben is.³ Ennek ellenére átszervezte a Katonai

¹ Jelentés, 1952. július 14.; Hadtörténelmi Levéltár (HL) MN 1952/T 807. d. 47. f.

² Törvényesség érdekében perorvoslatra utasítás, 13730/IgÜ. Csf. 1952.; 1952. október 7. Uo. 65. f.

³ Kispál Pál egyébként még az 1956-os forradalmat is „túlélte”, hivatalából csak akkor távolították el, amikor az 1957-ben kialakuló új rezsim elégtelenné vált a megtorlásban játszott szerepével.

Ügyészség szervezetét és – az iratokban egyértelműen utalnak rá – utasítást adott a felülvizsgálat megkezdésére.

A felülvizsgálat előkészítése tehát 1952 nyarán megindult. Sztálin haláláról, vagy Nagy Imre hatalomra kerüléséről még szó sem esett. Figyelembe véve azonban Farkas Mihály mozgalmi múltját, és szovjet kapcsolatait, az is teljesen egyértelmű, hogy mindez Moszkva – legalább hallgatólagos – beleegyezésével történt. Tovább árnyalja a képet, hogy jelenleg nem tudjuk sem cáfolni, sem igazolni, hogy Rákosi Mátyás, vagy általában a magyar pártvezetés tudott minderről. Ezek után nem állítható egyértelműen, hogy Farkas Mihály akcióját kísérletnek szánták, de az időrendet figyelembe véve nem zárhatjuk ki ennek lehetőségét.

Ez a puhatolózás a rehabilitáció irányába, 1952-ben még nem vált egy általános felülvizsgálat első lépésévé. A politikai képlet még nem tette lehetővé, hogy tovább gördüljön a folyamat. Azonban a következő év tavaszán részben Sztálin halála, részben a magyarországi politikai problémák Rákosi leváltásához vezettek és Nagy Imre hatalomra kerülésével immáron kommunikálhatóvá vált a tömeges felülvizsgálat megkezdése.

Amikor 1953 nyarán Nagy Imre miniszterelnök lett, veszélyes politikai képlet alakult ki. A szovjet döntés eredményeként Nagy miniszterelnök lett, Rákosi Mátyás pártfőtitkár maradt. A „kettős hatalom” soha nem szül jó vért, de egy pártállami rendszerben különösen veszélyes. Nagy Imre egyszerűen nem rendelkezett megfelelő hatalmi bázissal, és még lehetősége sem volt arra, hogy ilyesmit hozzon létre. Ahogy a korszak egyik tanúja, Ságvári Ágnes megállapította: Nagy Imre nem a Központi Ellenőrző Bizottságra és a pártapparátusra támaszkodva irányított és döntött. Nem adott feladatokat és nem kért információkat a párt szerveitől. „Pedig mi tettekre vágytunk.” – tette hozzá.⁴

Ságvári is érzékelte a problémát, csak nem tudott – vagy nem akart – szembenézni annak valódi okával. Nem értette pontosan, hogy számára a „Párt” volt a legfontosabb, Rákosinak viszont a személyes hatalma. Nagy Imre pedig egész egyszerűen nem fért hozzá ahhoz az apparátushoz, amelyet vetélytársa irányított.

Másik pártot értelemszerűen nem hozhatott létre, a meglévőt pedig nem alakíthatta szilárd támasszá – hiszen Rákosi Mátyás ebben útját állta. Szilárd hatalmi centrum nélkül viszont ellehetetlenül a kormányzása – ahogy az végül megtörtént. A két vezető politikus együttműködése szintén lehetetlen volt, hiszen Rákosi Mátyás nem arról volt híres, hogy bárkivel megossza hatalmát. Ennek már korábban is számos jelét adta. Ebben a helyzetben a Hazafias Népfront életre keltése nem tűnt rossz ötletnek Nagy Imre részéről, azonban a kommunista

⁴ SÁGVÁRI Ágnes: Mert nem hallgathatok. Egy jó házból való pártmunkás emlékei. Magyar Hírlap könyvek, 1989. 64.

politika keretei között veszélyes játéknak számított – hiszen megkérdőjelezhetette a párt egyeduralmát.

A Hazafias Népfrontra támaszkodó politika megszervezése mellett Nagy Imrének az jelentette volna az egyetlen módot a párt átalakítására és ezzel saját hatalmának biztosítására, ha a törvénytelenések kivizsgálásának ürügyén egyes politikusokat el tud távolítani, és helyükre saját híveit ülteti. A második lépés megtételére eleve nem nagyon volt esélye, hiszen nem rendelkezett megfelelő háttérrel, kapcsolatrendszerrel egy új gárda felépítéséhez. Az első lépést azonban elkezdhetette, a felülvizsgálatot ráadásul Moszkva tudtával és beleegyezésével tehetette.

Nagy Imre felismerte-e a helyzetben rejlő lehetőséget? A történetek ismeretében aligha valószínű, de hogy Rákosi Mátyás felismerte a veszélyt, az egyértelmű. Legalábbis erre utal, hogy ragaszkodott ahhoz, ő ellenőrizze és irányítsa a törvénytelenések felülvizsgálatát. Számára élet-halál kérdésnek számított mindez, hiszen ő maga is felelős volt azért, ami korábban történt.

Az 1953-as felülvizsgálat néhány aspektusa

Ahhoz, hogy az eseményeket megfelelő mederben tartsák, mindenekelőtt tisztázniuk kellett, valójában mit is vizsgálnak felül? A korábbi évek törvénytelenései nagyon széles skálán mozogtak, és persze minden elkövetett bűnnel soha nem akartak szembenézni. Ennek elsősorban politikai okai voltak: a kuláknak kikiáltott önálló parasztság elleni brutális fellépést; vagy a „horthystának” bélyegzett középosztály teljes egzisztenciális ellehetetlenítését soha nem tekintették bűnnek. Azt nem csupán Rákosi, de Nagy Imre is a szocializmus felé tett lépésként értékelte – legfeljebb a végrehajtás módjában lehettek köztük viták.⁵

Ugyanígy egyértelmű volt álláspontjuk azonossága az 1945-1949 közötti időszak koncepciók pereit illetően is. A Magyar Testvéri Közösség, vagy Mindszenty bíboros elleni eljárást nem tekintették „konceptciónak”, hiszen azok a „reakciónak” tekintett politikusok ellen zajlottak. Legfeljebb a szociáldemokrata politikai elit lefejezésének megítélésében lehettek köztük viták. A kommunisták ellenségeinek pereit azonban egyikük sem akarta felülvizsgálni. A politikai megfontolások alapján tehát logikusan a Rajk-per vált a konceptciónak tekintett eljárások kezdőpontjává.

A tömeges internálás felszámolása, a pártzsargonban csak „adminisztratív eszközök”-nek nevezett rendőri fellépések megszüntetése ugyanakkor valóban

⁵ Nem feledkezhethünk meg arról, hogy bármennyire is pozitív történeti szereplővé vált később Nagy Imre, a parasztság törvényesített kifosztásában politikai vezetőként fontos játszott szerepet – akár egyetértett a párt döntéseivel, akár nem.

megtörtént. Nagy Imre komolyan vette a rendőrállam felszámolásának politikáját és sokat tett ezért. Az más kérdés, hogy a kitelepítettek és internáltak vagyonvesztését, vagy a parasztság túladóztatásából fakadó elszegényedését soha nem akarták kompenzálni. Ők még csak kártérítésre sem tarthattak igényt.

Mindeközben – különös paradoxonként – az a szocialista állam, amely ideológiai meggyőződésből tagadta a magántulajdon létezését, valójában erőteljesen átrendezte a személyi vagyoni szerkezetet. A régi középosztály lakásait a saját kedvezményezettjeinek juttatva, a felülvizsgálatok után egyeseket kártalanítva, egyeseket segítve alapvetően átrendezte a pártelit tagjainak helyzetét. A folyamatnak volt olyan része, amely találkozott a társadalom támogatásával, ugyanakkor nem tekinthetünk el attól, hogy ennek a folyamatnak a legfőbb haszonélvezője a pártelit egyes tagjai lettek.

A Nagy Imre nevével fémjelzett program 1953-ban elindult. A párt által inspirált és a társadalom széles rétegét sújtó repressziókat véget vetettek. Jogilag persze az internálás felszámolása sem számított egyszerű feladatnak, már csak azért sem, mert az internáltak jelentős részét valójában jogtalanul tartották a táborokban. Ennek megoldására a bíróságokat használták fel, utólag legalizálva az internálótáborban töltött éveket.

A peres eljárásokban elítéltekkel kapcsolatban viszont a probléma bonyolultabb volt. Egyrészt azért, mert olyan eljárásokat kellett semmissé tenni, amelyek sokszor nagy nyilvánosság előtt zajlottak le. Ezekben az esetekben viszont olyan módon kellett semmissé tenni az ítéletet, amely a nagy nyilvánosság számára is „emészthető” volt. A nagy sajtókampány közepette elítélt kommunista vezetőkről nem lehetett „fű alatt” kimondani, hogy ártatlanok. Nem a szélesebb értelemben vett társadalom számított valójában – hiszen választások hiányában amúgy sem szólhatott bele a politikába –, hanem a párt belső közvéleménye, a politikai „referencia-közeg”.⁶ Másrészt viszont a felülvizsgálati eljárásokat a politika által kijelölt keretek között kellett tartani.

A felülvizsgálatot ezért minél zártabb körben, a legkevesebb szereplő tudtával akarták kivitelezni. Már a PB is leszögezte, hogy nem kell az ügyekbe „túl sok személyt” beavatni.⁷ Az igazi veszélyt valóban az jelentette, ha a rehabilitációs folyamat eszkalálódik. A kérdés még a Politikai Bizottság számára is témává vált, különösebben nem kapkodtak a határozathozattal, de 1954. október 6-án meghallgatták Rákosi Mátyás referátumát.⁸ Ebben ismét leszögezték,

⁶ Vö. Az MDP PB határozata a rehabilitációról. Közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. Szerk.: Dr. Szabó Győző - Dr. Horváth Ibolya - Dr. Zinner Tibor - Dr. Solt Pál - Dr. Zánthy János. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Rt., Budapest, 1996. (A továbbiakban Iratok 1.), 494-495. A PB kifejezetten kijelenti, hogy „Ki kell dolgoznia rehabilitálások közlésének módját a párton belül.”

⁷ Az MDP határozata a felülvizsgálatokról, 1954. május 19. In: Iratok 1. 449.

⁸ Iratok I. 494-495.

hogy „az előzetes vizsgálatoknál és tárgyalásoknál el kell kerülni a felesleges tanúk kihallgatását és biztosítani kell a szükséges titkosságot.”

Persze a fennmaradt dokumentumok mindenütt hangsúlyozták, hogy a felülvizsgálat célja az igazság kiderítése, azonban ez valójában nem így volt. A koncepciók eljárások során az ügyészségi szakba került jegyzőkönyvek voltaképpen a kész koncepció rögzítését tartalmazták. Ezek a sokszor sablonos dokumentumok eleve alkalmatlanok voltak arra, hogy egy valódi vizsgálat kiindulópontját képezzék. Mivel a feladatot ismét a politika határozta meg – csak ezúttal ellenkező előjellel, a terheltek felmentése volt a feladat –, sokkal egyszerűbb volt a kiinduló dokumentumok állításainak egyszerű megfordítása. A vádlott formálisan úgy is felmenthetővé vált, hogy egyszerűen jegyzőkönyvezték: az eredeti vád által az elkövető terhére rótt cselekmények nem valósultak meg.

Az a tény nem vitatható, hogy a felülvizsgálat során a korábbi kihallgatásokat is vallatóra fogták. Látszólag ezzel eleget tettek a tettesek utáni kutatás kíváncsának, azonban hogy ennek is politikai célja volt valójában, azt maga Czakó Kálmán legfőbb ügyész sem titkolta Nagy Imre számára készült feljegyzésében. Kijelentette ugyanis, hogy „a bírósági tárgyalások lehetőséget nyújtottak arra, hogy alaposan fel lehessen tární a volt államvédelmi hatóság vezetőinek és beosztottainak azokat a törvénysértő módszereit, amelyek végső fokon valótlán adatok megállapítására és ártatlan, vagy csak részben bűnös személyek letartóztatására és felelősségre vonására vezettek.”⁹ Azonban amikor a konkrétumokra került a sor, Czakó már nem ilyen határozott. Bár hosszan sorolja a végrehajtó ÁVH-tisztek neveit, mégsem lehet véletlen, hogy az idézett dokumentumban csupán két vezető felelősségét állapítja meg: Péter Gáborét és Szücs Ernőét. Az előbbi éppen elítélt rab, az utóbbi pedig már halott...

Jellemző példa a felülvizsgálatok Janus-arcúságára, hogy voltak peres eljárások, amelyeket eredetileg egy eljárásnak kezeltek, azonban a felülvizsgálat során kénytelenek voltak az ügyeket szétválasztani. Az 1950-ben lefolytatott tábornoki perben több vádlott-csoportot állítottak bíróság elé egyetlen eljárás-sorozat keretében. Az egyik olyanokból állt, amely tagjai az 1945-öt követő hatalomátvétel útján szigorúan szolgálta a kommunista párt érdekeit, azonban 1950-re már arra ítéltetett, hogy félreállítsák. A tábornoki per felülvizsgálatáról 1954. május 19-én hozott határozatot az MDP PB. A Sólyom-pert tehát újra elővették, azonban a perhez kapcsolt mellékper esetében már nem voltak ilyen nagyvonalúak.

Amikor 1950-ben az eljárást megindították, gondosan ügyeltek arra, hogy a tábornoki pert az előző évi Rajk-ügyhöz kapcsolják. Erre azért volt szükség, mert ezzel egy lezárt perhez és az ott elítélt katonákhoz kötve egyszerűbben lehetett

⁹ Czakó Kálmán feljegyzése az kormányfőhöz a politikai ügyek felülvizsgálatáról, 1954. november 6. Iratok 1. 503-514.

eljutni az ítéletig. Elegendő volt azt állítani, hogy a vádlottak a már korábban elítélt Pálffy György összeesküvő kapcsolatai és már el is jutottak a terheltek elítéléséig. A bíróság természetesen nem firtatta azt, hogy mi történt a korábbi eljárásban. Az csak tovább könnyítette a bíróság helyzetét, hogy a tábornoki pert nem kísérte olyan sajtónyilvánosság, mint előző évi párját, a Rajk-Pálffy pert. Így a perújrafelvétel során kellett bíbelődni a részletekkel.

Ameddig a felülvizsgálat a legfontosabb, a párt által is kiemelten kezelt áldozatok ügyében folyt, addig simán ment minden. Probléma csak akkor keletkezett, amikor eljutottak azokhoz a vádlottakhoz, akik esetében a felülvizsgálatot már nem lehetett a párt által kijelölt szigorú mederben tartani. A felülvizsgálatok meglehetősen sematikus zajlottak, általában arra korlátozódott a vizsgálók tevékenysége, hogy egyszerűen rögzítették: a korábbi eljárásban felvett jegyzőkönyvek állításai egyszerűen nem felelnek meg a valóságnak. Ezzel párhuzamosan azt is jegyzőkönyvezték, hogy a kihallgatás során milyen kényszerítő eszközöket alkalmaztak a nyomozók. Ennek megfelelően tehát két csoportot alkottak a tanúkból. Az egyiket a terhelt, illetve a vele együtt elítélt rabok alkották, a másikat pedig a kihallgatásban részt vevő nyomozók. Amennyiben a terhelt már meghalt, akkor esetleg szóba kerülhetett, hogy olyanokat is kihallgassanak, akik valamilyen információval bírtak az alapeljárással kapcsolatban.

A Sólyom-per felülvizsgálata addig a pontig követte a szokásos forgatókönyvet, ameddig a mellékperekig el nem jutottak. A Sólyom-perhez kapcsolódott ugyanis a Vaikó-Diettrich-ügy is. Az 1950-es kémper egyrészt a Sólyom-per alátámasztására szolgált, annak ellenére, hogy titokban ítélték el a vádlottakat, másrészt viszont utólag alátámasztotta a Rajk-ügyben elítélt Pálffy György ellen megfogalmazott vádakát is. Az 1949-ben lefolytatott eljárás mellékszálaként zajlott tehát az eredeti eljárás, és ennek megfelelően Pálffy György, majd Sólyom László ügyének felülvizsgálatát éppoly láncreakciószerűen végigfuttatva eljutottak ehhez a mellékperhez is.

A Vaikó-Diettrich-ügy felülvizsgálatára már 1955 tavaszán-nyarán került sor. Pontosan úgy zajlott le, ahogyan a korábbiak. Az eredeti eljárás terheltjei mellett kihallgatták az ügyben eljáró nyomozókat, majd egy összefoglaló jelentésben rögzítették, hogy a terheltek a vádban megfogalmazott bűncselekményeket nem követték el. Csakhogy itt valami mégiscsak történt, hiszen a vizsgálati jelentésre Balácsi Béla alezredes, a felülvizsgálatokat vezető rendőrtiszt rávezette, hogy „nem értek egyet a jelentés megállapításaival. A vád tárgyává tett [egy szó olvashatatlan – Ö. I.] cselekmény nincs kellőképpen megdöntve, ugyanakkor más oldalról alapos gyanú forog fenn, hogy kém volt. Nem ment el a jódoguk [sic!], hogy elmondják, még ha adtak is [ti. kémjelentéseket – Ö. I.]. Ez semmit sem bizonyít.” Balácsi vélhetően szóban még alaposabban érvelhetett a terheltek bűnössége mellett, hiszen Dékán István

vezérőrnagy a perújrafelvételi indítványt elutasította.¹⁰ A forradalom előtt nem is született semmilyen ítélet, azonban ami 1955-ben még problémát jelentett, a '60-as években nem: a Legfelsőbb Bíróság 1962 nyarán meghozta felmentő ítéletét.¹¹

A fennmaradt iratanyagok alapján hitelt érdemlően megállapítani nem lehet, hogy Dietrich Lajos és a neki tulajdonított hálózati személyek valóban kémek voltak-e? Az eset néhány jellegzetessége azonban figyelemre méltó. Mindenekelőtt meglepő, hogy miközben a fennmaradt iratanyagban nincs nyoma, Balácsi Béla hivatkozik arra, hogy „más oldalról alapos gyanú forog fenn”. De vajon honnan tudja? És ha tudja, miért nem írja le? Korábbi beosztásai alapján Balácsi biztosan rendelkezett bennfentes információkkal, vélhetően tehát ezekre alapozta állítását. Másrészt viszont az is egyértelmű, hogy bár a felülvizsgálatok a „szocialista törvényesség” helyreállításának jegyében indultak meg, valójában semmiféle igazság, vagy valóság kiderítése nem volt cél. A felülvizsgálatot lefolytatták, semmilyen gyanús körülményt nem állapítottak meg, pontosabban nem rögzítettek, egyszerűen jegyzőkönyvezték a terheltek tagadó vallomásait. Mégis Balácsi közbelépése hiúsította meg a perújrafelvételt. Ezek után azonban 1962-ben mégis felmentették a terhelteket, holott ez 1955-ben még lehetetlen volt. A két időpont között azonban megváltozott a politikai helyzet, az 1956-os forradalom után fel kellett mutatni, hogy a felülvizsgálati folyamat lezárult. Rövidre zárva: valójában kizárólag a politikai elvárások alátámasztása zajlott a felülvizsgálatok során éppúgy, mint a korábbi törvényteleniségek.

Ugyanez vonatkozott a felelősök személyének megállapítására is. A fentebb már idézett Czákó Kálmán által jegyzett irat két személyt tekintett valódi felelősnek. A végrehajtók körében ugyan utalt az elkövetőkre, de – joggal – nem tulajdonított túl nagy jelentőséget nekik. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az éppen jogerős ítéletét töltő Péter Gáboron kívül senkit nem találtak, aki felelős lenne bármiért is, mint ahogy azt is fontos jeleznünk: fel sem tették a kérdést, ki utasította az ÁVH volt vezetőjét?

A politikai helyzet végül ezt a kérdést is megoldotta, persze nem a valódi felelősség feltárásával, hanem politikai alapon. Farkas Mihály, aki hűen szolgálta a törvényteleniségek politikáját, 1953 után Nagy Imre mellé állt. Annak ismeretében, hogy pont ő adott utasítást a katonai szerveknek, hogy saját hatáskörükben kezdjék meg a felülvizsgálatok végrehajtását, talán még az is lehetséges, hogy őszintén állt az „új szakasz” politikája mellé. Azonban Nagy Imrének nem sikerült kihasználnia a felülvizsgálatokban rejlő politikai lehetőséget, és a párt – természetesen Rákosi Mátyás vezényletével – elérte, hogy a teljesen elszigetelődött miniszterelnök megbukjon. Így aztán 1955 tavaszától valójában Farkas Mihály alól is kihúzták a lepedőt. Ezért aztán szinte kizárólagos

¹⁰ ÁSZTL 2.1 II/44, 52-54. Jelentés, 1955. április 13.

¹¹ ÁSZTL 2.1 II/44-b, a Legfelsőbb Bíróság ítélete, 1962. július 19.

alapon őt tették felelőssé minden elkövetett bűnért. Nem mintha nem lett volna valóban felelős, de azért tettestársai is akadtak, akikről soha nem esett szó.

Kádár János felemás rehabilitálási politikájáról

A Farkas Mihály elleni eljárás áthúzódott a forradalom utáni időszakra is, bár ellene az eljárást 1956 nyarán megkezdték, csak 1957-ben állt bíróság elé.

Kádár János számára a képlet legalább annyira bonyolult volt, mint Nagy Imrének néhány évvel korábban. A forradalom leverése utáni időszakban hatalmának megszilárdításához természetesen szüksége volt a régi apparátus „kemény vonalas” szereplőire. Másrészt viszont tisztában volt azzal, hogy a párt politikája ne csússzon végletesen ilyen irányba, beemelte a hatalomba a korábbi törvénysértések kommunista áldozataiból verbuvált csapatát is. Személyes legitimációja szempontjából különösen fontossá vált, hogy ő a sztálinizmus áldozata. Másrészt viszont nyilvánvaló volt az is, hogy a forradalom után nem tekinthet el hasonló eszközök alkalmazásától.

A forradalom utáni megtorlás lezárulását követően azonban ismét napirendre került az 1956-ot megelőző korszak törvénysértéseinek vizsgálata. A politikai cél ismét szinte nyilvánvaló, hiszen Kádár egyszerűen meg akart szabadulni attól a belügyi és igazságügyi apparátustól, amely ugyan jó szolgálatot tett neki, de ha benne hagyja az államapparátusban, akkor könnyen veszélyessé válhat.

A folyamat – éppúgy, mint az „új szakasz” idején – egy bizottság kiküldésével vette kezdetét. Az MSZMP KB 1961. november 11-én állította fel a bizottságot, majd 1962. augusztus 16-án határozattal zárta le a „konceptiók perek ügyét”. A KB határozat alapján egy összefoglaló jelentést készítettek „a belügyi és igazságügyi szervek vezetői számára a volt államvédelmi és igazságügyi szervek szerepéről a személyi kultusz idején a munkásmozgalmi emberek ellen elkövetett törvénysértésekben”.¹²

Bár maga az összefoglaló önképe szerint azért készült, hogy lezárja a kérdést, voltaképpen a felülvizsgálat és a rehabilitáció kérdése nem hogy nem nyert megnyugtató befejezést, hanem inkább a csúsztatások és politikai jellegű utalgatás dokumentumává vált.

A dokumentum mindenekelőtt megerősíti azt a párthatározatot, amely a forradalom kitörésének okaként a Rákosi-Gerő klikk hibás politikáját jelölte meg. Az ideológiai töltetű megjegyzések – a „szocialista törvényesség”, vagy „lenini normák” megsértése mellett – további okként persze mindenkiben felmerülhetett az akkori Központi Vezetőség felelőssége, amelyet azonban gondosan elkennek: „A koholt vádak alapján keletkezett törvénysértő eljárásokról és perekről a

¹² Összefoglaló jelentés, 1962. november 14. In: Iratok 1. 675-733.

Rákosi-klikk a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének tagjait hamisan tájékoztatta, a megengedhetetlen eljárási módszereket elöttük eltitkolta, ezért a törvényteleniségekért az akkori Központi Vezetőség tagjait felelősség nem terheli.” Kádár tehát hirtelen kimaradt a felelősök sorából, hiszen nem tudhatott semmiről. Azt a tényt pedig, hogy belügyminiszterként esetleg más szemszögből is ráláthatott az eseményekre, szemérmesen elhallgatták. Mindezzel együtt a „pártélet normáinak” megsértésének eltűréséért a felelősséget elismerték, leszögezve, hogy a KV tagjai „részben a gyanúsítástól és a megtorlástól félve” nem firtatták a történeteket.

A két állítás belső ellentmondása persze senkit nem érdekelt. Ha nem tudtak semmiről, akkor mitől féltek? Ha pedig félelemben éltek – ami azért valószínű – akkor mégiscsak tudniuk kellett arról, hogy ártatlanokat börtönöznek be. Ráadásul az is tény, hogy az összefoglaló ugyan csak a „munkásmozgalmi emberek ellen elkövetett törvénytiségekről” szól, de talán a tömeges internálások, a kitelepítések sem értek el hozzájuk? Aligha valószínű.

Az összefoglaló mintegy 50(!) oldalon át elemzi a törvénytörő pereket, de számunkra jelen pillanatban nem feltétlen ezért érdekes. Sokkal fontosabb azt a tényt rögzítenünk, hogy az összefoglaló immár címe szerint is kizárólag a kommunista elvtársak ügyeinek felülvizsgálatát tűzték ki. A társadalom széles csoportjairól szó sem esett!

A kádári politika tehát eleve tovább szűkítette a „sztálini önkény” áldozatainak körét. Ráadásul rögzített számos olyan toposzt, amely a történeti szakirodalomban is hosszú időre gyökeret vert. Az egyik ilyen, hogy a Rajk-perrel vette kezdetét a törvénytörő eljárások sora.

A dokumentum azzal is hangsúlyozta az új hatalom törekvéseinek sikerességét, hogy megállapította, „a rehabilitáció nem megfelelő végrehajtását mutatja, hogy a nagy koncepciós ügyekben bebörtönzött és internált személyek harmadát csak az ellenforradalom után rehabilitálták, legtöbbjüket 1962-ben”.

Kádárnak a forradalom után még szüksége volt a régi sztálinista vezetők némelyikére – különösen rendőri, honvédségi vezetőként. Azonban 1962-re egyre kényelmetlenebbé váló vezetőktől meg kellett szabadulni. Bár az 1963-as amnesztia korántsem jelentett olyan enyhülést, mint azt sokszor gondoljuk, mégis egyfajta „újabb szakaszt” jelentett. Az új műsorhoz új fiúk kellenek – és tekintettel a korábbi törvényteleniségekre, a legegyszerűbb módja a félreállításnak az volt, ha a törvényteleniségeket veszik elő. Ezzel jelezheték az érintetteknek, hogy alkalmasint bármikor célkeresztbe kerülhetnek. A másik oldal pedig – a fentebb már idéztük az inkriminált rész – óvatosan jelezte: Kádár bűnösségét is lehetett firtatni, ha másképp nem is, de a Központi Vezetőségben betöltött pozíciója miatt. De az sem véletlen, hogy a Rajk-ügy dokumentumainak bezúzásánál „véletlenül” éppen az a kihallgatási jegyzőkönyv maradt fenn, amely

igazolja, Kádár jelen volt a törvénytelenések születésénél is.¹³ Ha másnak nem is, de ennek mindenképp meg kellett maradnia, hogy legyen megfelelő bizonyíték – azaz terhelő adat a pártfőtitkár ellen is. A kör ezzel bezárult. A belügyi vezetők felett ott lebegett Damoklesz kardjaként a vád: törvénytelenéseket követtek el, és ezt bármikor felhasználhatják ellenük – míg Kádárnak éppen ezek a vezetők jelezték: náluk is elfekszik még néhány dokumentum, amely bizonyítja a párt főtitkárának tevőleges szerepét. A kölcsönös megfélemlítés légköre megteremtette a Kádár-korszak „békéjét”.

A felülvizsgálat ezzel az 1962-es dokumentummal lezárult, hogy aztán újra napirendre kerüljön huszonhat év elteltével. A rendszerváltozáshoz közelítve nem véletlenül kezdték ismét a politikai képlet átszervezését „történeti tényfeltárással”. Ez persze nem csupán azért volt jó, hogy kommunista párton belül újrarendezze a sorokat, de arra is, hogy ismét hosszú időre rögzítsék, miként lehet megközelíteni közelmúltunk történetét. Az 1988-ban kezdett felülvizsgálatok azonban már átvezetnek minket a semmisségi törvények és egy, az áldozatok rehabilitálására fókuszáló időszakba.

Felhasznált források és irodalom:

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

MN 1952/T 807. d. 47. f.

MN 1952/T 807. d.65. f.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL)

2.1 II/44, 52-54.

2.1 II/44-b

Forrásgyűjtemény

Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. Szerk.: Dr. Szabó Győző - Dr. Horváth Ibolya - Dr. Zinner Tibor - Dr. Solt Pál - Dr. Zanathy János. Közgazdaági és Jogi Könyvkiadó Rt., Budapest, 1996.

Szakirodalom

- SÁGVÁRI Ágnes: Mert nem hallgathatok. Egy jó házból való pártmunkás emlékei. Magyar Hírlap könyvek, 1989.
- VARGA László: Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949-1956. Osiris-BFL, Bp., 2001.

¹³ Rajk László kihallgatása, 1949. június 7. Közli: VARGA László: Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949-1956. Osiris-BFL, Bp., 2001. 157-171.

SZOVJET HADMŰVELETI KUDARCOK – CIVILEK TÖMEGES ELHURCOLÁSA MAGYARORSZÁGON

Dr. Bognár Zalán

*Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Történettudományi Intézet, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék,
docens*

1944. augusztus 26-án a szovjet csapatok átlépték Magyarország határát a Keleti-Kárpátokban, az Úz és a Csobányos völgyében, s a harcok 7 és fél hónapig tartottak az ország területén, egészen 1945. április 12-ig.¹ A szovjet fegyveres szervezetek Magyarországra érkezésével kettős folyamat indult el. Egyrészt, felszabadították az országot a német megszállás, majd az október 16-tól regnáló nyilas terror alól. Másrészt pedig, megkezdődött Magyarország megszállása, politikai, gazdasági és társadalmi rendszerének a fokozatos átalakítása. Mindezzel együtt elkezdődött a civil lakosság jelentős részének Szovjetunióbeli kényszermunkára való deportálása. Tették ezt a nemzetközi okmányokban, például az Atlanti Chartában tett ígéretük ellenére. S tették ezt annak ellenére, hogy Magyarországgal ezen kívül is többszörösen megfizették a Szovjetunió ellen viselt háború árát. Először is, hadizsákmányként kirabolták az egész országot, többek között járműveket, vasúti mozdonyokat, vagonokat vittek el, gyárakat, üzemeket szereltek le, ruha, élelmiszer és egyéb termékek, alkatrészek raktárait fosztották ki és szállították a Szovjetunióba. Magyarországnak a hivatalos jóvátétel összegének többszörösét, valamint kártérítést is kellett fizetnie. Ezek mellett a megszállást is az ország lakosságával fizettették ki. Utóbbin érte a megszálló Vörös Hadsereg eltartását és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság égisze alatt hazánkban tevékenykedő különböző szovjet szervek működésének a finanszírozását is.²

Mégis milyen tényezők álltak a polgári lakosság tömeges elhurcolásának a hátterében? Ennek alapvető oka a Szovjetunióban fellépő hatalmas munkaerőhiány volt, amit a szovjet szocialista rendszert irányító kommunista állampárt az eszmeisége, a gondolkodásmódja alapján nemcsak hadifoglyokkal, hanem az elfoglalt országok állampolgáraival akart pótolni.

A Szovjetuniónak a második világháború folyamán hatalmas, a legújabb kutatások szerint 27-30 millió fő volt az embervesztesége.³ Ezen túlmenően a világ legnagyobb létszámú hadseregét tartotta fenn, amely 1945 közepén már 11,3

¹ RAVASZ, 2002. 81.

² Mindezekről bővebben lásd FÖLDESI, 2002.

³ GERESEN, 2005. 51.

millió fős volt.⁴ Tehát rendkívül nagy munkaerőhiányban szenvedett a szovjet birodalom. A foglyok pedig tömeges és ingyenes munkaerőt jelentettek. Az nem számított, hogy a hadifogoly, illetve deportált gyakorlatilag rabszolga-munkaerő alapvetően nem hatékony. A sztálini diktatúrának ekkorra már nagy tapasztalata volt az ilyen típusú, azaz a kényszermunkaerő alkalmazásában, hiszen ekkorra már több millió szovjet állampolgár kényszerült megismerni a GULAG-lágerek poklát.

E munkaerő immár külföldről történő beszerzéséhez szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. A Szovjetunió a saját népeivel sem bánt jobban, őket is ki- és áttelepítette, vagy halálra éhezette, mint a 7 millió ukránt 1932-33-ban a holodomor idején.

Sztálin már az 1943. március 23-i Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén leszögezte: „Magyarországot meg kell büntetni.”⁵ Néhány hónappal később a brit diplomácia megkeresésére Molotov, külügyi népbiztos 1943. június 7-i válaszában a következőket írta: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, melyet Magyarország Németországnak nyújtott... a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem kisebb, vagy nagyobb mértékben a magyar népnek is.”⁶

A tömeges deportálások általános indokai mellett az akkori, revideált, 172 ezer km²-es, 14,7 milliós Magyarországról történt elhurcolások – a korabeli dokumentumok alapján – három csoportba sorolhatók.

1.) Az első, a hadifogolylétszám-kiegészítés, amely az egész ország területére kiterjedt, a Székelyföldről⁷ Vas vármegyéig. Azonban az is megfigyelhető, hogy az általános mértéknél ott volt nagyobb méretű az elhurcolás, ahol szovjet hadműveleti kudarcok voltak, például a tordai vagy a tiszántúli, de főként a rendkívül elhúzóódó budapesti csata okán – amelyekről előadásom lényegi része is szólni fog.

2.) Második az etnikai tisztogatás, ami a trianoni országhatáron kívüli, elcsatolt országrészekben, kiemelten Kárpátalján és a Romániához csatolt részekben volt tapasztalható.⁸ Az etnikai tisztogatás ugyanakkor esetenként, főként a Romániához csatolt területeket tekintve összekapcsolódott a hadifogolylétszám-kiegészítéssel. E két csoportban elhurcoltak száma 210-260 ezer főre tehető. (Trianoni Magyarország mintegy 150-170 ezer fő, Kárpátalja 30-40 ezer fő,

⁴ GOSZTONYI, 1993. 226.

⁵ RÁNKI, 1978. 14.

⁶ JUHÁSZ, 1978. 158-159.

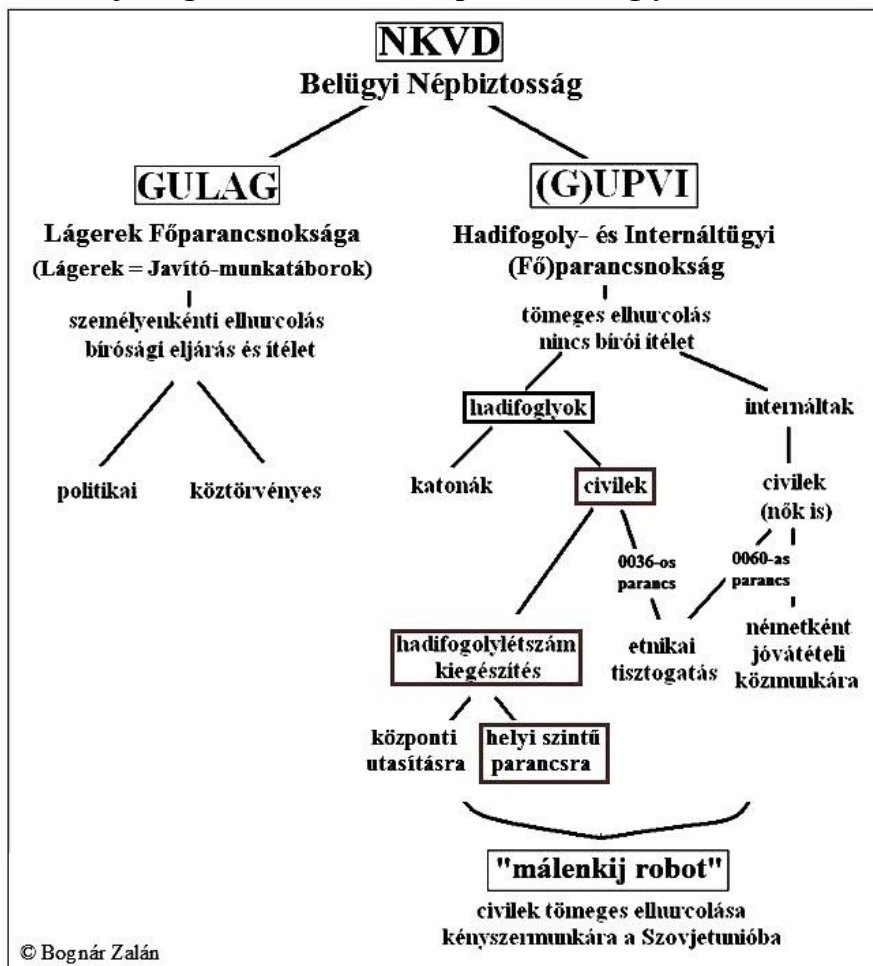
⁷ A székelyföldi elhurcolásokról bővebben lásd: ILLYÉS, 1976. 68–69. és GÁL – GAJDOS BALOGH – IMREH, 1998. 27–30.

⁸ A kárpátaljai elhurcolásokról bővebben lásd Dupka György és Molnár D. Erzsébet írásait, míg a romániai területekre vonatkozóan Murádin János Kristóf írásait.

Észak-Erdély és a Székelyföld 20-30 ezer fő, Felvidék és Délvidék is, területenként 5-10 ezer fő.)

3.) A harmadik csoportot a német származás indokával történt elhurcolások alkotják, amely 50-70 000 főt érintett. Az ő elhurcolásuk mindössze szűk másfél hónap alatt történt, 1944. december 22. és 1945. február 2. között, azonban esetükben már nőket és leányokat is tömegesen deportáltak. Utóbbi elhurcolási hullám az előző kettőtől még egy lényeges dologban különbözik. Míg az első két csoportba tartozókat hadifogoly-, addig utóbbiakat már internált fogolystátuszban hurcolták el.

1.ábra. A szovjet lágerek szervezeti felépítése és a foglyok odakerülési módja

A hadifogolylétszám-kiegészítésnek kétféle indítéka volt. Az egyik egy központi utasításon alapuló, hivatalos, míg a másik helyi szintű, a hadművelleti kudarcok elfedésére hozott, szubjektív döntések voltak.

A rendelkezésre álló dokumentumokból egyértelmű, hogy volt egy legfelsőbb szintű központi parancs, amely alapján a szovjet fegyveres szerveknek az egész ország területén össze kellett szedni és hadifogságba kellett vetni azokat a férfiakat, akik 1941-től katonai szolgálatot teljesítettek. A fogságba ejtett szovjet katonák is azt vallották, hogy mindazokat a férfiakat összeszedik, akik 1941 óta katonák voltak. E tekintetben Budapest első szovjet városparancsnoka, Csernyisov nem köntörfalazott, hanem Hátszeghi (Hatz) Ottó ezredesnek, a budapesti összekötőtisztnek nyíltan kijelentette, hogy azok, „akik 1941 óta katonai szolgálatot teljesítettek jelentkezésre lesznek felszólítva, s azután fogolytáborba kerülnek.”⁹ Ezt támasztja alá több levéltári dokumentum is. Kenderesen például „a község tolmácsa dobszó által kihirdette, hogy, akik 1941. év óta katonai szolgálatot teljesítettek, jelentkezzenek a legszigorúbb büntetés terhe mellett, 2 napi élelemmel a község háznál.” – derül ki a község előjáróinak kérvényéből.¹⁰ Budapesten, Kelenföldön – a Külügyminisztériumhoz érkezett egyik értesítés szerint – „Január 7-én az egész lakótelepet kiürítették Budafokra, tolmács útján megkérdezték: Ki volt katona 1941 és 1944 között, akik jelentkeztek, azokat elvitték.”¹¹ De ugyanezzel az indokkal vitték el a férfiakat Lőrinciből¹² és az ország sok más településéről is.

Megdöbbentő, hogy a magyarországi harcok befejezése után még több mint másfél hónappal is, még mindig szedték össze a katonaviselt embereket. A magyar kormány 1945. június 5-én fordult kérelemmel a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottsághoz, hogy az 1945. május 30-án (!) Somogy vármegyéből elhurcolt 1941-től katonai szolgálatot teljesített férfiakat, akiket az európai háború befejezése után 3 héttel szedtek össze, bocsássák szabadon.¹³

A fogolyszedőknek nem számított, hogy – egészségügyi, családi vagy más indokok alapján – leszerelték már őket, vagy, hogy az életüket kockáztatva szöktek meg az alakulatuktól nem akarva folytatni az értelmetlen harcot. Az sem számított, hogy ezek közül a legtöbben nem is szolgáltak a Szovjetunió területén. Csak egy dolog volt a fontos, hogy legyen indokuk minél több munkaerőt a Szovjetunióba vinni.

⁹ Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HLI) Honvédelmi Minisztérium (HM) 1274/általános (ált.) – 1945.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL) XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 144.290/7. – 1945.

¹¹ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 28.094./pol. – 1945.

¹² MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.769/pol. – 1945.

¹³ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.102/pol. – 1945.

Ugyanakkor a végrehajtás nem egyforma szempontok szerint történt. Sok helyen minden 18-50 év közötti férfinak kellett jelentkeznie igazoltatás végett vagy pedig 3 napi munkára a községházán vagy egy iskolában. Voltak olyan települések is, ahol úgynevezett policájok vagy policok (a Vörös Hadsereg megbízásából, illetve támogatásával létrejött belső rendfenntartó erők emberei) a lakásukból vitték vagy hívták el az embereket kis munka (málenkij robot) vagy igazoltatás ürügyével a községházára, ahonnan már szovjet fegyveres kísérettel vitték őket a legközelebbi hadifogolytáborba. Így kerültek például a ceglédi lágerbe a Tápiószentmártonban, Tápiószőlőn, Tápióbicskén és az Albertirsán összeszedett polgári foglyok is.¹⁴

A hadifogolylétszám-kiegészítéseket a legkülönbözőbb módon, a legkülönbözőbb megfélemlítéssel hajtották végre. Szombathelyen a főjegyzőáltali hirdetményben közölték, hogy a városban tartózkodó katonaviselt személyek jelentkezzenek karhatalmi szolgálatra az új, demokratikus hadseregbe.¹⁵ Másutt azt doboltatták ki, hogy aki kincstári ruházattal rendelkezik, azt le kell adnia.¹⁶ A felhívásnak eleget tevőket fegyveres őrk kísérték a legközelebbi hadifogolygyűjtőtáborba, mint hadifoglyokat. Volt, ahol – mint például Borsodivánkán – az összes katonaviselt férfit összehívatta az NKVD helyi parancsnoka és fogságba vetette őket.¹⁷

De nemcsak katonakorúakat vittek el. A Vas megyei, Ivánci körjegyzőségben minden 16-45 éves férfinak kellett jelentkeznie 5 napi élelemmel és 2 rend fehérneművel a községházán.¹⁸ A szigetvári orosz biztonsági szervek rendelkezése alapján Baranya vármegye nyugati részében összeszedték a 14-50 év közötti katonaviselt és levente kiképzést nyert fiú-férfi lakosságot is.¹⁹

Fontos itt megemlíteni, hogy Magyarországon, mivel az első világháborút lezáró trianoni békediktátum megtiltotta az általános hadkötelezettséget és csak 35 ezres zsoldos hadsereget engedélyezett, ezért a fiúknak már az 1921. évi LIII. tc. alapján 12 éves kortól 21 éves korig – vagyis a katonaköteleskor eléréséig – részt kellett venniük a levente kiképzésben, ahol fizikai és elméleti felkészítésben részesültek.

A Dunántúli (hadi)fogolytáborokat²⁰ is a környékbeli lakosságból töltötték fel. Vas vármegye főispánja május 8-i levelében a következőket írta a külügyminiszternek: „Jelentem, hogy a vármegye területén több koncentrációs

¹⁴ DUSEK, 1993. 3., 23., 28., 37., 39.

¹⁵ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.492/7. – 1945.

¹⁶ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.440/pol. – 1945.

¹⁷ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 126.804/7. – 1945.

¹⁸ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.182/pol. – 1945.

¹⁹ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.832/pol. – 1945.

²⁰ A (hadi)fogolytábor írásmódja azt jelzi, hogy nemcsak valódi, azaz katona foglyokat őriztek ezekben, hanem fegyvertelen, békés polgári lakosokat is.

tábort létesítettek még a bevonuló orosz egységek. A táborok felállítása és megtöltése ugyanolyan módon történt, mint az ország többi részében. Egész falvak lakosságát gyűjtötték össze munkára való kirendelés címén, akik jelenleg 3-4 hete a táborokban tartózkodnak. Az ott lévők hozzátartozóik közlik, hogy a legutóbbi időben több leplombált szerelvény indult el keleti irányba ezekből a táborokból.”²¹ A legtöbb helyen vagy főbelövés terhe mellett kellett a lakosoknak jelentkezniük, vagy pedig a jelentkezésük elmulasztása esetén családjuk elleni megtorló intézkedéseket tettek kilátásba.

A helyi szintű döntéseknél – amikor az átlagosnál nagyobb arányú elhurcolások történtek – a szovjet magasabbegységek, a front-, a hadsereg-, a hadtest- vagy a hadosztályparancsnokok voltak a felelősek, akik a feletteseik által kitűzött hadműveleti célok elérésének késését, illetve sikertelenségét, vagyis hadműveleti kudarcukat az ellenséges erők vártánál magasabb létszámával magyarázták.

Az első ilyen esetre Magyarország területén, Torda és Kolozsvár környékén került sor. Tordánál ugyanis a magyar 2. hadsereg két hadosztálya, a 60%-os gyalogsági létszámmal és 50%-os nehézfegyverzet hiánnyal rendelkező 25. (nagyvárad) gyaloghadosztály és a 2. páncélos hadosztály közel egy hónapig szeptember 13-tól október 8-ig tartotta fel a többszörös – élőerőben 3-4-szeres, fegyverzetben 4-5-szörös – túlerővel rendelkező teljes értékű három szovjet és egy román hadosztályt. A tordai csata közben a magyar védelembe besegített a német 23. páncélos hadosztály, míg a támadókat a szovjet 5. gárdaharckocsihadtest és a 9. gárda-gépesített hadtest harckocsijai segítették.²² A védők emberfeletti, kitartó helytállása megakadályozta a támadó szovjet és román erőket, hogy a Keleti-Kárpátok északi részét még biztosító német-magyar és az Északkeleti-Kárpátokat védő magyar 1. hadsereg hátába jussanak. Azonban a Tordánál többszörös túlerőben lévő szovjet és román magasabbegység parancsnokoknak rendkívül kínos volt csapataiknak a térségben történt hosszú elakadása. Ezt feletteseik számára a valóságosnál nagyobb haderővel magyarázták, és mivel az elfogott katonák létszáma ezt nem igazolta, a lakosság köréből pótolták ki a „hiányzó” hadifogolylétszámot. 1944. október 6-15. között a 2. Ukrán Front 27. hadserege 18. hadosztályának katonái Tordáról, Kolozsvárról és környékéről mintegy 7000 polgári lakost hurcoltak el, akik közül mintegy 5000 fő volt kolozsvári.²³ Ráadásul a szovjetek román szövetségesei a terület, a város etnikai arányainak a megváltoztatására is igyekeztek ezt kihasználni. Csak a magyar civileket hurcolták el. Kolozsváron a román házakra zsírkrétával felírták, hogy „Casă românească” (Román ház). Máshol ugyanilyen feliratú táblákat

²¹ Vas Megyei Levéltár IV.-401./b Főispáni iratok 75./1945.

²² RAVASZ, 2002. 154-272.; SZABÓ – SZÁMVÉBER, 2009. 107-109.

²³ MURÁDIN, 2015. 89.

szegeztek ki a román házakra, ezzel jelezve, hogy azokból ne vigyenek el embereket. Ha mégis az elhurcoltak közé kerültek románok, azokat a Törvényszék épületében történt kihallgatások után elengedték. A tömeges elhurcolásokhoz az is hozzájárult, hogy a román politikai és katonai vezetők azt javasolták a szovjet hadvezetésnek, hogy a magyarság tömeges deportálásával tisztítsák meg és biztosítsák a front mögöttes területet a „fasisztáktól”. Azzal érveltek – s nem is kellett nagyon győzködniük a szovjet elvtársakat –, hogy ezek a leveinte vagy katonai kiképzést kapott magyarok, valamint a civilbe öltözött német katonák a szovjetek hátában szabotázs, illetve partizánakciókra készülnek.²⁴

Nyíregyházáról és környékéről is tömegesen vitték el a férfilakosságot. Az történt ugyanis, hogy Malinovszkij marsall a 2. Ukrán Front parancsnoka utasította Plijev tábornokot, hogy csapataival október 21-ig érje el a Tiszát a Csap-Tokaj vonalon, s ezzel vágja el az Észak-Erdélyben harcoló 2. magyar és 8. német hadsereg visszavonulásának az útját. A parancsot a tábornoknak nem sikerült végrehajtania. Bár Nyíregyházát október 21-én elfoglalták csapatai, de onnan a német-magyar erők – amelyek jelentős része Hajdúnánás felől támadott – nem sokkal később kiverték. A lakosság bár szeretett volna túljutni a háborún, mégis a Nyíregyházán és környékén történt szovjet kegyetlenkedések miatt a lakosság felszabadítóként fogadta a főként német alakulatokból álló csapatokat. „Az utcán rengeteg ember, csaknem mindegyik sír, ölelik, csókolják a német katonákat. A megihatottságtól alig tudok írni. Meglett emberek, felnőtt férfiak, asszonyok, lányok könnyekkel a szemükben a felszabadultság néma megihatottságával. Köszöntik az előregördülő páncélkocsikat és autókat. A gyalogosok, autók, páncélosok mind-mind fel vannak virágozva. Nem tudom, honnan került elő ilyen hirtelen ennyi őszirózsza.”– írta az egyik nyíregyházi lakos a naplójában.²⁵ A német 96. gyaloghadosztály és a 3. hegyihadosztály jegyzőkönyveiből kiderül, hogy „a Plijev-csoport katonái néhány nap alatt megerőszakolások, kivégzések és rablások sorozatát követték el.” Egy tábornok is részt vett a nők megbecstelenítésében, s „a legfiatalabb áldozatok nem voltak idősebbek hétévesnél. Előfordult, hogy a férj vagy más civilek szeme láttára egymás után tíztizenöt katona erőszakolt meg egy nőt. Nagykállóban a kozákok az ottani elmeógyógyintézet összes ápolóját megerőszakolták.” A településeket visszafoglaló német és magyar katonáknak erős fegyveres kíséretet kellett adniuk a szovjet hadifoglyok mellé, hogy megakadályozzák, hogy a feldühödött lakosság agyonverje őket.²⁶ Nyíregyházát a szovjet csapatok csak 10 nappal később, október 31-én tudták visszafoglalni. A kései visszafoglalás, a hadművelleti kudarc árát – vagyis azt, hogy az Észak-Erdélyben harcoló 2. magyar és 8. német

²⁴ MURÁDIN, 2015. 90-92.

²⁵ SZÁMVÉBER, 2002. 320.

²⁶ UNGVÁRY, 2004. 339-340.

hadsereget nem sikerült bekeríteni és megsemmisíteni – ismét a helyi lakossággal fizettették meg. Nyíregyházáról mintegy 2300 embert hurcoltak el többnyire otthonaikból,²⁷ akik között 255 vasutas is volt, akik a megrongálódott vasúti pályatest helyreállítására mentek.²⁸ (Emlékükre 1995. november 2-án emléktáblát avattak a nyíregyházi vasútállomás épületén.)

Hajdúnánáson az éjszaka kellős közepén rángatták ki az ágyaiból a férfi lakosságot és hurcolták el.²⁹ Hajdúböszörményből is tömegesen hajtották el nemcsak a férfiakat, hanem a 16-17, sőt még a 13 éves fiúkat is „puskával, kit a házból, kit az udvarról egy szál ruhában, élelem nélkül, úgy ahogy éppen voltak.” – emlékszik vissza özvegy Kéky Gyuláné, akinek férjét és 17 éves fiát hurcolták el. 15 éves fia is csak nővére bátorságának és kitartó ragaszkodásának köszönhetette otthon maradását, ahogy elmondta: „úgy szorította sírva, jajgatva magához, hiába cibálták, rángatták, el nem engedte a keze közül. Addig-addig mondogatta, mutogatta, hogy milyen kicsi még, hogy végül is elálltak a szándékuktól. Nem tudtuk, hová vitték őket, mert annyit mondtak: «kicsi robot, kicsi robot».”³⁰

Azonban a budapesti csata okán történt elhurcolások minden addigi és utána következő elhurcolások méretét meghaladta. Az ilyen rendkívül nagymértékű tömeges elhurcolások mögött legfőbb indítékként minden valószínűség szerint Malinovszkij marsall hadműveleti kudarca miatti önigazoló mesterkedése rejlik.

Sztálin ugyanis siettetten Budapest elfoglalását. 1944. október 28-án Malinovszkijnak parancsba adta, hogy másnap indítsa meg Budapest elfoglalására a hadműveletet és azt csapatai mielőbb, menetből foglalják el. A kezdet sikeresen indult, 2. Ukrán Front alakulatai már november 3-án a elfoglalták Pestszentimrét, Budapest egyik külvárosát, s úgy tűnt, hogy valóban sikerül módszeres ostrom nélkül, menetből elfoglalni a magyar fővárost.

Azonban a Budapest hadművelet rendkívül elhúzódva, 108 napig – a magyarországi harcok 230 napjához képest, annak közel a feléig – tartott. S a sebtében létrehozott Attila-vonallal megerősített „Budapest erőd”³¹ ostroma, vagyis a főváros körüli ostromgyűrű bezáródása utáni katlanacsata 52 napig tartott és csak február 13-án sikerült elfoglalni a magyar fővárost. (Zárójelben hadd jegyezzük meg, hogy az I. világháborúban győztes nagyhatalom, Franciaország 1940-ben csak 43 napig volt képes ellenállni a náci Németország haderejének! Tehát ott egy nagyhatalom területén rövidebb ideig tartottak a harcok, mint Budapest ostroma.) A német alakulatok elkeseredetten védték Budapestet. Egyrészt, mert Hitler parancsba adta, hogy az utolsó töltényig védeni kell a

²⁷ FAZEKAS, 1989. 16.

²⁸ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.469/pol. – 1945 és 25.084/pol. – 1945.

²⁹ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.035/pol. – 1945.

³⁰ SZEBENI, 1991. 16-17.

³¹ Hitler november 23-án Budapestet erődde, azaz „Festung Budapest”-té nyilvánította, amit házról házra vívott harccal a végsőkig kell tartani.

magyar fővárost. Másrészt, megadásra nem is igen gondoltak, mert általános volt az a felfogás a német katonáknál, hogy „A halál jobb, mint a szovjet fogság.” Ehhez járult a náci Németország vezetőinek az a felfogása, amit legjobban Edmund Veessenmayer, Németország magyarországi tejhatalmú megbízottja, az akkori Magyarország tényleges ura mondott: „nem törődünk vele, ha Budapest tízszer is elpusztul, ha ezzel Bécsét védeni tudjuk.”³² A budapesti csata így a második világháború 3. leghosszabb városcsatájává vált.

Az ostrom elhúzódása annál is kellemetlenebb volt Malinovszkij számára, mivel a Zsukov marsall által vezetett I. Belorusz Front páncélos ékei ekkorra már 60 km-re közelítették meg Berlint. Moszkvában pedig nem értették, hogy mi az oka az ostrom elhúzódásának és egyre türelmetlenebbek lettek. Rákosi visszaemlékezésében így ír erről: „Budapest be volt kerítve, s szovjet ismerőseim egyre türelmetlenebbül kérdezték tőlem, hogy tulajdonképpen hány blokk van Budapesten? (A szovjet hadsereg jelentéseiben naponta megemlítették, hogy hány háztömböt – blokkot – foglaltak el a németektől.)³³ Kénytelen voltam megvallani, hogy erről nekem sincs fogalmam, de türelmetlenségükben én is osztozom.”³⁴ Malinovszkij a megtorlástól való félelmében, a főváros bevételének az elhúzódását az ellenséges német-magyar erők nagy számával magyarázta. Korábbi jelentéseiben 180–200 ezer fős ellenséges haderőről számolt be.³⁵

Ezzel szemben a Budapesten körülfart német-magyar védősereg mintegy 79000 fő volt,³⁶ vagyis – a marsall által megadott létszámadatoknak még a felét sem érte el.³⁷ Mindenesetre a győztesnek, az ostrom utáni elszámolásnál komoly problémát okozott a valóságos és a fiktív létszámadatok közti hatalmas különbség. A tábornoknak ugyanis a hadifoglyokat át kellett adni a Belügyi Népbiztosság (NKVD) Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokságának (GUPVI), illetve eljuttatnia ennek hadseregbeli fogadópontjaihoz.³⁸ Malinovszkij a hiányzó fogolymennyiséget Budapest és az azt körülvevő agglomeráció polgári lakosságából pótolta.

A Szovjetunió Hadügyminisztériumának Levéltárában fellelt forrás szerint a budapesti csata folyamán az ellenséges német-magyar védősereg vesztesége összesen 188 ezer fő volt, akik közül mintegy 50 ezren meghaltak és 138 ezer főt

³² TELEKI, 1974.173.

³³ Érdekes módon ebben az esetben nem tesz említést a magyar védőkről. Valószínűleg ez annak köszönhető, hogy a szovjet jelentésekben is inkább csak németeket említettek, mivel a német haderő sokkal jobb felszereltségű volt és elkeseredettebben védekezett saját háborújában, felve az orosz fogság borzalmaitól, mint a magyar. Ezzel is az ostrom elhúzódását kívánták érthetőbbé tenni.

³⁴ RÁKOSI, 1997. I. kötet 141-142.

³⁵ ZAHAROV, 1973. 230.; GOSZTONYI, 1964. 37.; ARTYEMJEV, 1950. 54.

³⁶ UNGVÁRY, 1998. 71., 305.

³⁷ Budapest védőinek létszámadatairól és az elhurcolásokról bővebben lásd: BOGNÁR, 2000. 77-87.

³⁸ GALICKIJ, 1990. 42.

fogságba ejtettek.³⁹ Ugyanakkor a főváros védői közül – a harcok hevességét és a németek magas halálozási arányát ismerve – csak maximum 35-40 000 fő eshetett szovjet fogságba. Tehát hiányzott mintegy 100 000 hadifogoly. Ha azonban csak a fiktív, 188 000 fős védősereg számából kivonjuk a valódi 79 000 fős védősereg létszámát, akkor a különbség, vagyis a hiány még nagyobb, 109 000 fő.⁴⁰ Döbbenetes adat! Ugyanakkor a 100 000 fő körüli adatot erősíti meg a nyugati emigrációban, 1950-ben kiadott Fehér könyv is, amelyet az ENSZ hitelesnek fogadott el.⁴¹ A hiányzó mintegy 100 000 hadifoglyot a marsall Budapestről és az azt körülvevő agglomerációból elhurcolt polgári személyekkel pótolta.

Hiába fejeződtek be Budapesten a harcok február 13-án, mintegy 100 ezer polgári lakos számára nem a szabadság és szenvedéseik enyhülése, hanem a fogság és szenvedéseik meghosszabbodása és elmélyülése jött el. A harcok befejeződése után 4 nappal a következőket jelentette Hátszeghi (Hatz) Ottó ezredes, – a Budapest szovjet katonai parancsnoka mellé rendelt összekötő tiszt – a honvédelmi miniszternek: „Az emberek rendszertelen összefogdosása és elhurcolása rendületlenül tovább folyik.” Majd a továbbiakban így folytatja: „Megható a budapesti lakosság élni akarása. Ingyen és élelem nélkül minden munkás a helyére sietne, hogy a termelést folytassa, üzemét rendbehozza. Az elhurcolás veszélye azonban megfélemlít mindenkit. Senki sem meri elhagyni otthonát.”⁴² Vitték a polgári lakosokat a már elfoglalt háztömbök, lakónegyedek vagy gyárak óvóhelyeiről, a lakásokból, az utcákról igazolás ígéretével vagy csak egy kis munkára, málenkij robotra. Sőt vitték őket a gyárakból, az üzemekből is, és az embereket ez sem mentette meg az elhurcolástól, ha a Vörös Hadsereg részére dolgoztak. Így hurcoltak el munkásokat például a Kelenföldi Erőmű Budafoki úti, a Standard Villamossági RT. Fehérvári úti telephelyéről, az Egyesült Izzólámpagyárból, a csepeli Weiss Manfréd Gyárból, a MÁV Istvántelki és a Kőbányai Főműhelyéből, a Hoffher-Schrantz Gépgyárból és a sort még hosszan folytathatnánk.⁴³ Nem kímélték a különböző egészségügyi intézetek járóképes betegeit sem, és sokszor a gondozó személyzettel együtt hajtották őket a kijelölt hadifogoly-gyűjtőtáborba.

Különös előszeretettel vitték el az egyenruhás közalkalmazottakat, a postásokat, vasutasokat BSZKRT-osokat⁴⁴ vagy éppen rendőröket. Malinovszkijnak jól jöttek ezek az egyenruhások a civil foglyok tömege közt, s

³⁹ ZAHAROV, 1973. 262.; TÓTH, 1975. 412.

⁴⁰ A Budapest ostroma kapcsán elhurcolt polgári személyek létszámára vonatkozó adatokat és számításokat bővebben lásd: BOGNÁR, 2000. 77-79.

⁴¹ Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálata, 1950. 9.

⁴² HLI HM 1274./ált. – 1945.

⁴³ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 127.803./pol.–1945., 125.108/pol.–1945., 27.793./pol. – 1945., 28.037./pol. – 1945., 27.113./pol. – 1945., 27.575./pol.– 1945.

⁴⁴ BSZKRT Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság nevének rövidítése.

könnyen rájuk süthették, hogy valamilyen ellenük harcoló fegyveres testületek a tagjai.

S a marsall, hogy tovább kozmetikázza, illetve valószínűsítse csalását, egyéb "fogásokat" is alkalmazott. Például többször előfordult, hogy a civil foglyokra a hadifogságban már meghalt német és magyar katonák ruháit adták. A Honvédelmi Minisztériumba érkezett egyik jelentés is egy ilyen esetről tudósít: A budapesti Ferenc József lovassági laktanyából kialakított gyűjtőtáborban lévő magyar hadifoglyokat – „miután tőlük a magyar honvédség egyenruháját elszedik – német egyenruhába öltöztetik és így szállítják őket tovább, a sötétség beállta után ismeretlen helyre.”⁴⁵ Egy másik – a Külügyminisztériumhoz írott – felháborodott hangú levélben pedig a következők olvashatók: „Újabban az oroszok a magyar hadifoglyokat beöltöztetik német egyenruhába, ezzel akarják a világot félrevezetni, hogy német foglyot visznek, persze senkinek nem szabad megközelíteni a fogolyszállítmányt.”⁴⁶ Jellemző volt az a módszer is, hogy a vasúti szállításoknál a magyar civil és katona hadifoglyok közé vagononként 10-20 németet is beraktak, így az egész szerelvény német hadifogoly-szállítmányként futott.⁴⁷

A szovjet katonáknak, illetve feletteseiknek teljesen mindegy volt a foglyok kiléte, csak egy dolog volt fontos: a létszám.

Budapesten a lakosság összeszedésének többféle módját is alkalmazták a szovjet katonák. A legalapvetőbb módszerük volt, hogy a már elfoglalt háztömbök, illetve lakónegyedek óvóhelyeiről (légoltalmi pincéiből) a férfilakosokat közvetlenül a front mögött kialakított gyűjtőhelyekre terelték, azon címszó alatt, hogy ott majd igazolják őket és erről dokumentumot (bumáskát) is kapnak, mellyel szabadon közlekedhetnek. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagában ezrével találhatók olyan kérdőívek, melyek „Mikor és honnan vitték el a Vörös Hadsereg katonái?” rubrikájában az 1945 januári vagy februári dátum mellett valamelyik budapesti ház óvóhelye szerepel.

A másik leggyakoribb forma – mely nagyságrendjét tekintve vetekszik az előbbivel –, hogy az utcáról szedték össze az embereket. Ez általában úgy zajlott le, hogy egy-két szovjet katona a forgalmasabb utcák és terek (a körutak, az Andrássy út, Rákóczi út, Oktogon stb.) házainak kapualjaiban vagy egy-egy épen maradt üzlethelyiségben elbújva az arra járókat összeszedte és betuszkolta a belső udvarokba, pincékbe, vagy magukba az üzlethelyiségekbe, majd a sötétség beálltával tovább vitték őket a gyűjtőtáborok felé.

Akinek sikerült ezen akciókból kicsúsznia és hadköteles korú volt, annak kerülete illetékes NKVD parancsnokságán kellett jelentkeznie igazoltatás végett.

⁴⁵ HLI HM 25.251./eln. – 1945.

⁴⁶ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 30.002./pol. – 1945.

⁴⁷ HLI Tgy. 3225. Kiss, 4.; VHBSZ 421. – 1993. BALCZÓ vie., 1.; VHBSZ 288. – 1992. BARANYAI vie., 1.

Innen néhány kivételtől eltekintve mindenkit fegyveres kísérettel, konvojban hadifogoly-gyűjtőtáborok felé indítottak útba.

Azoknak a férfiaknak, akik mindezek után szabadon mozoghattak Budapesten, még esélyük volt arra, hogy akár a lakásukról, akár munkahelyükről vagy a romeltakarításból „málenkij robot” (kicsi munka), vagy igazoltatás címén egy „davajgitáros”⁴⁸ szovjet katona elkísérje őket a legközelebbi NKVD parancsnokságra, vagy közvetlenül egy gyűjtőhelyre, mint ahogy ezt a már idézett jelentésében Hátszeghi ezredes leírta.

A fenti változatos módszerek valamelyikével került fogságba több az ellenállási mozgalomban részt vett személy, mint például a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának tagjai: Mikó Zoltán, Bondor Vilmos és még mintegy 250 társuk.⁴⁹ Sőt partizánok, mint például Csohány Endre, a Görgey partizán zászlóalj parancsnoka és társai, akik egy ideig együtt harcoltak a szovjet csapatokkal,⁵⁰ vagy Csillik Gábor, aki a Lendvay utcai partizánszakaszban harcolt.⁵¹ Említhetjük még a zsidókat mentő Rózsa Pált is, akit január 3-án hurcoltak el a lakásáról, és akiért kiszabadítási kérelemmel fordultak a megmentett kommunista párti zsidók, valamint több a szovjetek oldalán, a Budai Önkéntes Ezred tagjaként harcolt magyar katona is.⁵² Még egy megdöbbentő példaként, hadd említsem meg D. Róbert antifasiszta ellenálló esetét, akit a nyilasok az Andrassy út 60-ban megkínóztak, „majd a Duna-partra vitték kivégezni, több társával együtt.” A rájuk leadott géppisztolysorozat D. Róbertet nem sebezte meg halálosan. „Felgyógyult, de 1945. ápr. 3-án ismeretlen okból, a nála lévő ellenállási mozgalmi igazolványa ellenére elvitték, ahonnan a máramarosszigeti fogolytáborba került.” – olvasható az egyik szabadítási kérelmen.⁵³ Tehát a nyilas vérengzést, kivégzést csodával határos módon túlélve, szovjet hadifogság lett a sorsa, ahonnan ki tudja, hogy életben hazatért-e?

Szovjet hadifogság jutott osztályrészül igen sok zsidó származású személynek is, akik egyszer már átéltek a megalázottság, a kiszolgáltatottság, az embertelenség és a naponkénti halálnak kitettséget borzalmas stációit. Volt, akit a bori lágerből a szerb partizánok szabadítottak ki, s miután hazajött Budapestre, a felesége keresése közben a Rózsák terén vetették fogságba.⁵⁴ A budapesti gettóba

⁴⁸ A szovjet dobtáras PPS géppisztolyt nevezte így a magyar köznyelv, lévén, hogy a szovjet katonák többnyire ezzel a „gitárként” rájuk fogott fegyverrel davajozás (davaj = gyerünk) közben kényszerítették őket parancsaik végrehajtására.

⁴⁹ BENKŐ, 1994. 287-295.

⁵⁰ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 25.984/pol. – 1945.

⁵¹ Az MKP Központi Vezetősége kérte ki. MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.413./pol. – 1945.

⁵² MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.760./pol. – 1945.

⁵³ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 145.131/7. – 1945.

⁵⁴ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.758./pol. – 1945.

zárt zsidóság egy része sem sokáig örülhetett a január 18-i felszabadulásnak, mert többüket még aznap, hazatérve lakásukba, a lakótársaikkal együtt hurcolták el.⁵⁵

Sőt sok, a náci Németországba deportált zsidó személyt, akik túléltek a KZ lágerrek borzalmait hazafelé jövet, vagy hazaérkezve Budapestre az orosz-angol nyelvű igazolásukat semmibe véve hurcolták el egy másik típusú embertelen birodalom lágereibe.⁵⁶

A magyar kormány többször is kérelemmel fordult a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottsághoz az ártatlanul elhurcolt civilek érdekében, többnyire nem sok eredménnyel. Így például az egyik levelében azt kérte, hogy „elsősorban az ellenállási mozgalomban részt vett, főleg Budapest utcáiról, óvóhelyeiről, vagy Sopronkőhidáról hazatérve az úton elszállított emberek és a szervezett párttagok bocsátásának szabadon.”⁵⁷

De nemcsak a 18-50 év közötti férfi lakosokat hurcolták el, hanem 13 éves gyerekeket is elvittek, mint például Elter Dezsőt, és 50 felettieket is, mint például az édesapját, akivel együtt hurcolták el az egyik budapesti gyár, a Standard Villamossági RT. óvóhelyéről 1945. január 7-én.⁵⁸ A szovjet katonák számára csak egy dolog volt fontos: a létszám.⁵⁹

A polgári lakosok összeszedése és fogságba vetése olyan mértéket öltött, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnöke, dálnoki Miklós Béla – hivatalos úton – a külügyminisztere, dr. Gyöngyösi János útján kérte Vorosilov marsalltól, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől a fogolyszedés leállítását.⁶⁰

Az akkori Budapestet körülvevő agglomerációból is – amelynek jelentős része már a mai Budapest területéhez tartozik, melyet akkoriban Nagy-Budapestnek⁶¹ neveztek – tömegesen vitték el a polgári lakosokat többnyire kétféle indokkal, igazoltatás vagy közmunka végett minden 18-50 éves közötti férfi köteles a megjelölt időben és a kijelölt helyen jelentkezni, ami többnyire a város-, vagy községháza, vagy valamilyen iskola volt. Ilyen módszerrel vittek el például a rákospalotai városháza elől is 1945. január 27-én mintegy 600 férfit.⁶²

⁵⁵ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.684./pol. – 1945.

⁵⁶ Pl.: MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.217/pol. – 1945., 27.229/pol. – 1945., 27.228./pol. – 1945.

⁵⁷ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.515/pol. – 1945.

⁵⁸ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.732/pol. – 1945.; Interjú Elter Dezső, egykori civil elhurcolttal. A hangfelvétel a szerző birtokában.

⁵⁹ A Budapestről és környékéről történt elhurcolásokról bővebben lásd: BOGNÁR, 2004. 99-112.

⁶⁰ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.047./pol. – 1945..

⁶¹ A következő települések tartoztak az akkori ún. Nagy-Budapesthez: Albertfalva, Békásmegyér, Budafok, Budatétény, Cinkota, Csepel, Kispeszt, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszenterzsébet, Pestszentimre, Pestszentlőrinc, Pestújhely, Rákoscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákospalota, Rákosszentmihály, Sashalom, Soroksár, Újpest.

⁶² MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.495/pol. – 1945.

(Ugyanaznap vitték el a rákospalotai Istvántelki Főműhely 310 dolgozóját is a gödöllői hadifogoly-gyűjtőtáborba.)⁶³ Pesthidegkútról január 14-én mintegy 700 főt vittek el.⁶⁴ Január 6-10. között Érdről és a környékbeli településekről (Diósd, Tárnok, Sósút stb.) mintegy 4500 civil lakost hurcoltak el, akiknek 2/3-a érdi volt.⁶⁵

A másik elhurcolási indok a Budapest környéki településeken – ami gyakori volt országosan is – az embereknek a német származás indokával történő deportálása volt.⁶⁶ Rákosi Mátyás a már említett, Georgi Dimitrovnak írt egyik levelében a következőkről is beszámol: „sok jó elvtársat, mint németet elvittek, akiket csak ritkán tudunk kiszabadítani.”⁶⁷ De minderről a későbbiekben lesz szó, a 3.) pontnál.⁶⁸

A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának irataiból úgy tűnik, hogy 1945. március végén az NKVD GUPVI fogadókahelyein, vagyis a hadifogoly-gyűjtőtáborokban összeszámolva a budapesti csata (hadi)foglyait, még mindig nem érte el a Malinovszkij marsall által jelentett 138 ezer főt. Ugyanis – feltételezhetően a még mindig hiányzó hadifogolylétszám elérése miatt – március végén ismét nagyobb lendületet vett Budapest lakosságának a tömeges elhurcolása. Hátszeghi Ottó ezredes – aki már korábban is jelentett a tömeges elhurcolásokról – március 29-i jelentésében a következőket írta: „4-5 nap óta Budapesten ismét tömegesen hurcolják el a férfilakosságot. Egyes épülettömböket körülférnek és a férfiakat 18-50 évig állítólag igazoltatás céljából – először a GPU (valójában az NKVD, amibe a GPU 1934-ben beolvadt – B. Z.) parancsnokságokra, majd ismeretlen helyre viszik. Az elhurcoltak közül csak kevesen térnek vissza otthonukba. Kérek sürgős intézkedést a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál.”⁶⁹ Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára is – akit Sztálin legjobb magyarországi tanítványának neveztek – a következőképpen fakadt ki Georgi Dimitrovnak, a bolgár kommunista párt főtitkárának írt egyik

⁶³ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 27.270/pol. – 1945.

⁶⁴ MNL-OL XIX-J-1-q KÜM HDF. O. 26.726/pol. – 1945.

⁶⁵ Romits Antal 8000, Tímár Edit 3000, míg Muskovics Andrea Anna 4500 főben adja meg az Érdről és környékéről elhurcoltak számát. (ROMITS, 2000. 21.; TÍMÁR, 2004. 317-321.; MUSKOVICS, 2016. 12.)

⁶⁶ A Budapesthez 1950-ben csatolt települések közül például Csepelről, Pestszenterzsébetről, Pestszentlőrincről, Rákoscabáról, Sashalomról és Újpestről is tömegesen vitték el a „német nemzetiségűeket”.

⁶⁷ PÜNKÖSTI, 1992. 77.

⁶⁸ A fővárosban a „felszabadítók” által a nők ellen elkövetett atrocitásokról lásd PETŐ, 1999. 85-108.

⁶⁹ HLI HM 20.326./eln. – 1945. Hátszeghi Ottó ezredet 7 nappal e jelentésének megtétele után, azaz 1945. április 5-én az NKVD őrizetbe vette, majd a moszkvai Ljubanka börtönbe szállította. Hét évi vizsgálati fogság után 15 évi javító munkatáborra ítélték. Felmentése után, 1955. szeptember 14-én érkezett haza a gulágról.

levelében: „Nagy nehézséget okoz nekünk, hogy a razziák Budapest utcáin újra nagyobb méreteket öltenek. Némely napokon a gyárba menő vagy onnan jövő munkások ezreit fogják össze az utcákon és, mint hadifoglyokat, különböző táborokba viszik őket. A Központi Bizottság házáat naponta valósággal megszállják az izgatott hozzátartozók.”⁷⁰

Budapest és környékéről a civilek összeszedése decembertől egészen április végéig tartott.⁷¹ A pesti oldalról a legtöbb foglyot a gödöllői és a ceglédi, míg a budai oldalról a bajai lágerbe hajtották. Utóbbi esetében a foglyokat közel 200 km-t hajtották 6-7 napon keresztül, hiányos öltözékben, sokszor mínusz 10-20 fokos hidegben szinte étlen-szomjan, csak a lakosságnak köszönhatték azt a némi élelmet, amihez az örök hozzáengedték a (hadi)foglyokat. Ezekben a hadifogolytáborokban – végig vagy hosszú ideig – a raboknak több mint a fele civil volt, különösen a gödöllőiben, ahol a foglyok mintegy 80-85%-át az elhurcolt polgári lakosok alkották. Több visszaemlékező között ezt erősítette meg Kosáry Domokos történész, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke is.⁷² A visszaemlékezőkön kívül a svájci követség jelentése is ezt igazolja, amelyben a gödöllői hadifogoly-gyűjtőtábor „koncentrációs tábor”-nak nevezve azt írják, hogy ott „mintegy 40 ezer internáltat [tehát civilt – B. Z.] őriznek és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket”.⁷³ Nem véletlen, hogy Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt egykori főtitkára a gödöllői táborról, azt kívülről látva a következőket írta: „azt lehetett hinni, hogy egész Budapest ott szorong előttünk. Bundás, előkelő mozgású és tartású, már lestrapált és lezüllött urak mellett villamoskalauzok, utcaseprők, postások és rendőrök topogtak az udvaron. Csendőrök és katonák tarkították a polgári lakosságot ...”⁷⁴

A Malinovszkij marsall jelentésében említett 138 ezer budapesti és környékbeli hadifoglyot összesen 8 településen – Gödöllőn, Ceglédén, Baján, Tetétlenpusztán, Kiskunfélegyházán, Jászberényben, Vácon és Kecskeméten – kialakított hadifogolytáborba, s azon belül 12 lágerrészlegbe hajtották a szovjet fegyveresek.⁷⁵

A szovjet parancsnokok Magyarországon a hadműveleti kudarcuk árát a megtorlástól való jogos félelmükben, a szovjet gondolkodásmód alapján a civil lakosság tízezreivel fizettették meg. Tehették ezt azért, mert bár azt hazudták az ország lakosságának, hogy felszabadítóként jönnek, valójában a feletteseik parancsai alapján egyértelmű volt számukra, hogy Magyarország ellenséges, meghódoltatásra szánt ország. Ezt a központi különbségtételt jól mutatja az a tény

⁷⁰ PÜNKÖSTI, 1992. 77.

⁷¹ STARK, 2012. 297.

⁷² Interjú dr. Kosáry Domokos, egykori civil elhurcolttal. A hangfelvétel a szerző birtokában.

⁷³ MONTGOMERY, 1993. 205.

⁷⁴ Kovács Imre: i. m. 191.

⁷⁵ A magyarországi hadifogolytáborokról bővebben lásd BOGNÁR 2012.

is, hogy míg a Vörös Hadsereg tagjai Belgrád és Prága esetében azok felszabadításáért, azaz „За освобождение” kapták az emlékérmeket, addig Budapest esetében nem a felszabadításáért, hanem az elfoglalásáért, „За взятие” kapták az emlékérmeket, akárcsak a német városok, Berlin, Bécs vagy Königsberg esetében.

Felhasznált források és irodalom:

Levéltári, gyűjteményes, oral history források

Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HLI)

Honvédelmi Minisztérium (HM) általános (ált.) és elnöki (eln.) iratok.

Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (Tgy.)

3225. Kiss István: Egy mezítelen a többszázezer közül. Fogságom naplója.

Szovjet fogságom 594 napja.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL)

XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.–401./b Főispáni iratok

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)

288. – 1992. BARANYAI Béla visszaemlékezése (vie.)

421. – 1993. BALCZÓ István visszaemlékezése (vie.)

Interjú Elter Dezső, egykori civil elhurcolttal. A hangfelvétel a szerző birtokában.

Interjú dr. Kosáry Domokos, egykori civil elhurcolttal. A hangfelvétel a szerző birtokában.

Publikált írások

- ARTYEMJEV, N.: Magyarország felszabadítása. Budapest, 1950.
- BENKŐ Zoltán: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In: M. Kiss Sándor (szerk.): Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből. Budapest, 1994.
- BOGNÁR Zalán: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944 december – 1945 április). *KÚT*, 2004. 3-4. sz. 99–112.

- BOGNÁR Zalán: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztése(i). *Studia Caroliensia*, 2000. 1. sz. 77-87.
- BOGNÁR Zalán: Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944-1945. Budapest, 2012.
- DUSEK László (szerk.): Egy krónika a malenkij robotról. A Tápiószentmártonból 1945. február 8-án elhurcoltak és hozzátartozóiknak vallomásai, visszaemlékezései. Tápiószentmárton, 1993.
- FAZEKAS Árpád: Elhurcoltak. Nyíregyháza 1944-1948. Nyíregyháza, 1989.
- FÖLDESI Margit: A megszállók szabadsága. Budapest, 2002.
- GÁL Mária – GAJDOS BALOGH Attila – IMREH Ferenc (szerk.): Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról. Kolozsvár, 1998.
- GALICKIJ, V. P.: Vrazseszkije vojenno-plennije v SzSzsZR (1941-1945). *Vojennoisztorieszkij Zsurnal*, 1990. no. 9. 39–46.
- GEREKEN Ágnes: Idegen állampolgárok deportálása a Szovjetunióban. Intézményi és ideológiai előzmények. *Acta Beregsasiensis*, 2005. 4. sz. 48–54.
- GOSZTONYI Péter: A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917-1989. Budapest, 1993.
- GOSZTONYI, Peter: Der Kampf um Budapest 1944/45. München-Zürich, 1964.
- ILLYÉS Elemér: Erdély változása. Mítosz és valóság. München, 1976.
- JUHÁSZ Gyula: Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Budapest, 1978.
- Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálat (szerk.): Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Bad Wörishofen, 1950.
- MONTGOMERY, John Fournoy: Magyarország, a vonakodó csatlós. Budapest, 1993.
- MURÁDIN János Kristóf: „Malenkij robot”-ra hurcolás a Romániához csatolt részekről. In: BOGNÁR Zalán (főszerk.): „Itt volt a végállomás” Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949. Pécs, 2015.
- MUSKOVICS Andrea Anna: „Mit vétettem, kinek ártottam?” Tárnokiak malenkij roboton. Tárnok, 2016.
- PETŐ Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999. 1-2. sz. 85–108.
- PÜNKÖSTI Árpád: Rákosi a hatalomért 1945-1948. Budapest, 1992.
- RÁKOSI Mátyás: Visszaemlékezések 1940-1956 I-II. Budapest, 1997.
- RÁNKI György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Budapest, 1978.
- RAVASZ István: Erdély ismét hadszíntér 1944. Budapest, 2002.
- ROMITS Antal: Főhajítás az elhurcoltakért. *Érdi Tükör*, 2000. 2. sz.

- STARK Tamás: A „málenkij robot” budapesti áldozatai 1944-1945. Egy forráscsoport elemzésének tanulságai című tanulmányát. *Történelmi Szemle*, 2012. 2. sz. 279–314.
- SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország 1943-1945. Nagykovácsi, 2009.
- SZÁMVÉBER Norbert: Páncélosok a Tiszántúlon. Az alföldi páncéloscsata 1944 októberében. Nagykovácsi, 2002.
- SZEKENI Ilona: Merre van a magyar hazám? ... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1949. Debrecen, 1991.
- TELEKI Éva: Nyilas uralom Magyarországon. Budapest, 1974.
- TÍMÁR Edit: Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban. In: Kubassek János (szerk.): Érdi krónika. Érd, 2004.
- TÓTH Sándor: A Budapesten körülrárt ellenséges erők megsemmisítése, a főváros felszabadítása. In: Száva Péter (szerk.): Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből. Budapest, 1975.
- UNGVÁRY Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 2004.
- UNGVÁRY Krisztián: Budapest ostroma. Corvina, Budapest, 1998.
- ZAHAROV, Matvej: A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944-1945. Budapest, 1973.

„VERSAILLES-TÓL POTSDAMIG”. A KOLLEKTÍV JOGOKTÓL A KOLLEKTÍV BŰNÖSSÉGIG

Dr. Pallai László

*Debreceni Egyetem
Történelmi Intézete,
igazgató-helyettes*

A nemzeti, nemzetiségi kérdés, a nemzetállami gondolat régióink meghatározó problémája a modern nemzeteszme megjelenése, azaz a 18-19. század fordulója óta. Ez annak ellenére igaz, hogy az elmúlt bő két évszázad során Közép- és Kelet-Európában sorozatos és jelentős területi átrendeződések mentek végbe. Sem a soknemzetiségű birodalmak (Habsburg-birodalom, Török Birodalom stb.), sem a két világháború közötti kisállami rendszer, sem a második világháború után kialakult bipoláris világrend részeként megvalósult szovjet típusú berendezkedés, sem a posztszocialista állami lét, de napjaink EU-integrációs folyamata sem tudta ezt a problémát megnyugtatóan rendezni. Nem ment végbe a nyugat-európai régióval ellentétben (a korábbi francia-német történelmi érintkezésekre, konfliktusokra gondolva) az a történelmi megbékélés, mely megnyugvást jelentene a fent említett kényes kérdések megoldására. Éppen ellenkezőleg, azt tapasztaljuk, hogy számos régi, sok évtizedes események, régen élt történelmi, egyházi személyek, írók, politikai közszereplők megítélése heves aktuálpolitikai viták részévé válik, melyek jelentősen megterhelik régióink országainak kapcsolatait. A kívánt „történelmi megbékéléstől” térségünk népei láthatóan még messze állnak.

A közép- és kelet-európai régió társadalmainak megbékélését leginkább gátló történelmi örökségek sorában meghatározó szerepe van a 30-as évek második felének és a második világháború alatti kisebbségekkel szemben alkalmazott politikáknak. Itt elsősorban a kollektív kisebbségi jogvédelemre, a kisállami berendezkedés bukására, a kollektív bűnösség elvének alkalmazására, ill. a kisebbségekkel szemben alkalmazott tömeges megtorlásra, retorziókra kell gondolni. Ezeknek a folyamatoknak hosszabb történelmi háttere van.

A kisebbségek nemzetközi jogvédelmének hosszú előtörténete van. Ennek gyökerei visszanyúlnak a 17. századra. A kisebbségek ekkor elsősorban vallási kisebbségeket jelentettek. A felekezethez való tartozás jogát és lehetőségét alapvetően meghatározta az 1555-ös augsburgi vallásbéke döntése. A gyakori területi átrendeződések problémát jelentettek, ha az uralkodó és alattvalóinak vallása eltért egymástól. A nemzetközi szerződések a kisebbségek védelme alatt a meglévő valláshoz való jogot próbálták biztosítani a területi változások esetén. A 18-19. századi nemzetközi egyezmények kisebbségvédelemre vonatkozó pontjai

elsősorban a Török Birodalom keresztény alattvalóinak valláshasználatára vonatkoztak.¹

Az első világháborút követően jelentős területi átrendeződések mentek végbe Közép- és Kelet-Európában. A hagyományos soknemzetiségű birodalmak felbomlottak. A helyükbe lépő új képződményeket azonban nem nevezhetjük valóságos nemzetállamoknak, hanem kisállamoknak, ill. utódállamoknak. A régió népességének kb. 25%-a kisebbségi sorban élt. Létszámában a legnagyobb a németiség volt. Sajátos körülmény, hogy a Monarchia nemzetiségi politikusai az önálló államisághoz való jog felvetésénél érvrendszerként többek között az etnikai viszonyokra hivatkoztak, a konkrét határok meghúzásánál azonban erről már megfélekedtek. Döntő volt a stratégiai, közlekedési, katonai szempontoknak való megfelelés. Ezt a tényezőt egyértelműen igazolja a magyarországi vasútvonalak jelenlegi elhelyezkedése.

A békerendszert megalkotó hatalmaknak szembe kellett nézniük azzal a körülménnyel, hogy a kisebbségi kérdés és a nemzetiségek jogainak nemzetközi szabályozása megoldandó probléma maradt.² Wilson amerikai elnök a felállítandó Népszövetségben látta azt a garanciát, mely nem pusztán a nemzetközi konfliktusokat képes meggátolni, hanem a kisebbségi jogvédelem hatékony intézményi garanciája is lehet. Mindkét elképzelése kudarcot vallott. Hasonlóan nem valósult meg az az elképzelése sem, hogy a nemzetek önrendelkezési elve (az un. wilsoni 14 pont része) alakítja ki a vitás kérdések esetén a határokat a Monarchia helyén. A többi antant hatalom az autonómia gondolatát is elutasította.

A kisebbségi jogok nemzetközi garanciájának funkcióját eredetileg a Nemzetek Szövetségének Egységokmánya rögzítette volna. Ez azonban, hasonlóan más pozitív törekvéshez hasonlóan az antant hatalmak vitáinak áldozatává vált. A kisebbségi jogvédelem általános nemzetközi szabályozása nem került bele az Egységokmányba. Ezt a kudarcot a kisebbségi jogok nemzetközi szabályozásának szükségességét felismerő politikusok és nemzetközi szervezetek más formában próbálták orvosolni. Bizonyos eredményeket sikerült is elérniük. Pozitív elemként említhető, hogy a Népszövetségbe való felvétel előfeltételeként fogalmazták meg a kisebbségvédelmi szerződések megkötését. Ezeket a követelményeket belefoglalták a legyőzött államokkal kötött békeszerződésekbe, valamint az újonnan létrejött (pl. Szerb-Horvát-Szlovén állam) soknemzetiségű országokkal, ill. az államiság előzményével már bíró, de jelentős területi

¹ Ezekről a szerződésekről lásd: SZALAYNÉ Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Budapest, 2003. 38-58.

² A kisebbségi jogok nemzetközi garantálását a nyugati közvélemény bizonyos csoportja is – különösen az Egyesült Államokban – szükségesnek vélte. Ebben közrejátszott a törökök által az örményekkel szemben elkövetett népirtás. A török kormányzat az 1915-ben elkövetett tömeges megtorlásokat mindmáig nem hajlandó genocídiumként elismerni, ami Törökország esetleges EU-integrációs folyamatának egyik legkényesebb pontja.

gyarapodást elért (pl. Románia) hatalmakkal aláírt egyezményekbe is. A balti országokkal és más, hasonlóképpen soknemzetiségű régi-új államokkal kétoldalú szerződéseket kötöttek. A szerződések tartalma hasonló volt. Garantálni igyekezett a hátrányos helyzetű intézkedések tilalmát (pl. az állampolgárságtól való megfosztás tilalmát!), a vallásszabadságot, ill. a vallási hagyományokhoz igazodó szokások tiszteletben tartását, az önálló nyelvhasználatához, művelődési, kulturális, oktatási intézmények működtetéséhez való jogot. Ezen jogok gyakorlati érvényesülése nagyon egyenetlennek bizonyult a két világháború között. Kétségtelen pozitívuma, hogy nemzetközileg deklarálták ezeket a jogokat. A megsértésük esetén elméletben a nemzetközi jogi fórumokhoz lehetett fordulni, ami általában gyakorlati eredménnyel nem járt. Azonban a kollektív kisebbségi jogok megsértése mégis kapott bizonyos nemzetközi nyilvánosságot, ami bizonyos visszatartó erőt mindenképpen jelentett a többségi társadalom számára. Nem beszélve a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerének máig meglévő jogtörténeti, intézménytörténeti értékeiről.³

A Monarchia szétesése után létrejött – már a nevében is a történetiség hiányát mutató – Csehszlovákiával a győztes nagyhatalmak 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben kötötték meg a kisebbségi szerződést.⁴ Az elvek szintjén a szerződés pontjai rendkívül pozitívak: „Cseh-Szlovákország kötelezi magát, hogy az ország minden lakosának születési, nemzetiségi, nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül az élet és szabadság teljes védelmét biztosítja. Cseh-Szlovákország minden lakosát megilleti az a jog, hogy bármely hitet, vallást, vagy hitvallást, nyilvánosan vagy otthonában, szabadon gyakoroljon, amennyiben ezeknek gyakorlata a közrenddel és a jó erkölcsökkel nem ellenkezik.”⁵ A szerződés számos pozitív diszkriminációt is tartalmaz: „A Cseh-Szlovák Kormányának a hivatalos nyelv megállapítására vonatkozó intézkedését nem érintve, a nem csehnyelvű cseh-szlovák állampolgárok nyelvüknek a bíróság előtt akár szóban, akár írásban való használatára tekintetben megfelelő könnyítésekben fognak részesülni. ... Nevezetesen hasonló joguk van saját költségükön jótékonyági, vallási, vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézményeket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használják és vallásukat szabadon gyakorolják.”⁶

A szerződés jogilag, nemzetközileg garanciákat is tartalmaz: „Cseh-Szlovákország hozzájárul ahhoz, hogy amennyiben az I. és a 'II. fejezet

³ KOVÁCS Péter: Nemzetközi jog. Budapest, 2011. 335.

⁴ A szövegét közli: A kisebbségi jogok védelme. Összeállította: BARANYAI Zoltán. Budapest, 1922. Hasonmás kiadás. Szeged, 2006.

⁵ Uo. 19.

⁶ Uo. 23.

rendelkezései⁷ oly személyeket érintenek, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, ezek a rendelkezések nemzetközi érdekű kötelezettségek és a Nemzetek Szövetségének védelme (garantie) alatt fognak állni. Ezek a rendelkezések a Nemzetek Szövetsége Tanácsa többségének hozzájárulása nélkül nem változtathatóak meg. ... Cseh-Szlovákország hozzájárul ahhoz, hogy a Nemzetek Szövetségének Tanácsa minden egyes tagjának meg legyen a joga, hogy a Tanács figyelmét e kötelezettségek valamelyikének megsértésére vagy megsértésének veszélyére felhívja és hogy a Tanács oly módon járhasson el és oly utasításokat adhasson, amelyek az adott esetben alkalmasaknak és hathatósaknak mutatkoznak.”⁸

Ez a nemzetközi garancia jelentős vitákat váltott ki. Azon vesztes államok, akik saját etnikai állományuk bizonyos részét elveszítették kisebbségvédelmi politikájuk nemzetközi keretét vélték benne felfedezni. A győztes államok – adott esetben Csehszlovákia – saját belügyeikbe való beavatkozásnak értékelték a szerződés által biztosított Nemzetek Szövetségének Tanácsához való fordulást. A Nemzetek Szövetsége azonban korlátozott lehetőségekkel bírt. Önmagában kimondta hatáskörét a kisebbségek jogi védelmére, de ezen túl egyéb hatáskörrel nem bírt. Felmerültek olyan vélemények is, hogy az asszimiláció egy spontán és természetes folyamat az egységes nemzetállam kialakulásának irányába. Így az etnikai kisebbségek nemzetközi jogi védelme ezt az egységesülési folyamatot gátolná meg.⁹ Hasonlóan állandó politikai, jogi vita kísérte a Tanács illetékességének kérdését kisebbségi kérdésekben.

A két világháború közti csehszlovák és más – pl. román – nemzetiségi politika iránt gyakran fogalmazódtak meg nosztalgiai. A kisebbségek nemzetközi jogi helyzete valóban kedvezőbb volt. Az 1945 utáni időszakhoz képest a csehszlovák és román kormányzat módszerei is jelentősen eltértek. A nemzetközi szerződésekben biztosított jogok azonban gyakran sérültek. Az oktatási, művelődési intézmények sem működhetek olyan módon, amit a szerződések megköveteltek volna. A korabeli magyar külpolitika kisebbségvédelmi törekvései részben ezekre próbálta a nemzetközi közvélemény figyelmét felhívni. Az alapvető állampolgári- kisebbségi jogok sérülésével – jóval kisebb mértékben ugyan – a két világháború közti Csehszlovákiában is találkozni lehetett.¹⁰ Nem véletlenül emeli ki a történeti kutatás, hogy a két világháború között

⁷ A 8. és a 9. jegyzetben idézett jogok

⁸ Uo. 27.

⁹ BÚZA László: A kisebbségek jogi helyzete. a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében. Budapest, 1930. 200-201.

¹⁰ Erre a jelenségre hívta fel a figyelmet: KOVÁCS

Éva: A hontalanság ötödik éve: 1922. Kassa, *Medvetánc*, 1988. 4 – 89. 1. sz. 35-48.

kisebbségvédelemnek „a valóságban inkább deklaratív jellege volt”.¹¹ Bizonyos nyilvánosságteremtő erejét mutatja, hogy 1921 és 1939 között Közép- és Délkelet-Európából, valamint Felső-Sziléziából kb. 1050 petíciót nyújtottak be a Népszövetség Titkárságához deklarált kisebbségi jogok megsértése miatt.¹²

A harmincas évek második felére az első világháború utáni békerendezés fenntartását hivatott nemzetközi szervezetek jelentősen meggyengültek, ill. tevékenységük formálissá vált. Ez érvényes a Nemzetek Szövetségre és a kisantra is. Ezzel párhuzamosan egyre nyíltabban fogalmazódott meg – elsősorban Németország részéről – a revízió gondolata. A német külpolitika jól látta, hogy területi, nagyhatalmi céljainak elérésére a legkedvezőbb területet a közép- és kelet-európai régió biztosítja. Törekvéseinek eléréséhez kedvező lehetőséget biztosítottak külgazdasági-politikai adottságai és a régió német kisebbsége. A kisebbségek kollektív jogainak és azok nemzetközi garanciái – amelyek eredetileg pozitív céllal fogalmazódtak meg – az agresszív külpolitikai törekvések eszközévé váltak. Hitler így fogalmazott: „Ti (a Birodalmon kívüli németek) kémkedő előőrsök lesztok. Bizonyos dolgokat elő kell készítenetek messze a frontok előtt. Az a feladatotok, hogy elleplezzétek a mi támadási előkészületeinket. ... Az én nevemben igazgatni fogjátok azokat az országokat és népeket, amelyekben most üldöznek és elnyomnak benneteket.”¹³ A kollektív jogok és nemzetközi garanciák ezt követően hosszú időre – régiókban mindmáig – negatív tartalmat, gyanús történelmi élményeket hordoztak magukban. Alkalmasak voltak egy állam destabilizálására, belügyeikbe való beleszólásra, majd teljes szétdarabolására. Csehszlovákia példája jól mutatta ezt a folyamatot. A régió meghatározó államát, mely a világ ipari termelőinek rangsorában a 10. helyet foglalta el a két világháború között, ütőképes hadsereggel rendelkezett rövid idő alatt katonai erő alkalmazása nélkül szétdarabolták. Ebben a folyamatban a kisebbségi jogokra való hivatkozás is felhasználható eszköznek bizonyult. Csehszlovákia gyors szétdarabolása, Románia területi veszteségei 1940-ben sokkolta az országok akkori vezetőit és közvéleményét, valamint hosszú időre, mondhatni napjainkig meghatározta viszonyulását a kisebbségekhez és jogaikhoz.

A második világháború során számos olyan megnyilatkozás, dokumentum született, mely látszólag a kisebbségek jogaival szembeni érzékenységet mutatta. Az 1941. augusztus 14-én elfogadott Atlanti Charta többek között a következőket

¹¹ KESSLER, Wolfgang : Die gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919-1939. In: Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939). Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Herausgegeben von Hans Lemberg, Marburg, 1997. 175.

¹² Uo. 176.

¹³ Idézi: R. SÜLE Andrea: A közép- s kelet-európai német kisebbségek kitelepítése a második világháború után. *Medvetánc*, 1988. 4. – 89. 1. sz. 126.

tartalmazta: „...nem kívánnak semmiféle olyan területi változásokat, amelyek nem egyeznek meg az érdekelt népek szabadon kifejezett óhajaival. ... a náci zsarnokság végleges szétzúzása után olyan békét teremtenek, amely minden nemzet számára lehetővé teszi, hogy saját határain belül biztonságban éljen, és amely biztosítékot nyújt arra, hogy minden ember minden országban félelem és szükség nélkül élhessen.”¹⁴ A Szovjetunió 1941. szeptember 24-án nyilatkozatban csatlakozott az Atlanti Chartához, melyben többek között a következőket fogalmazta meg: „A Szovjetuniót külpolitikájában a nemzetek önrendelkezésének elve vezérelte és vezérli. A Szovjetunió államrendszerének alapját képező nemzetiségi politikájában ebből az elvből indul ki, amelynek alapja a nemzetek szuverenitásának és egyenjogúságának az elismerése. Ebből az elvből kiindulva a Szovjetunió védelmezi minden nép jogát az állami függetlenségre és országa területi sérthetatlenségére, jogát olyan társadalmi rendszer megteremtésére és olyan kormányzási forma megválasztására, amelyet az célszerűnek és szükségesnek tart, abból a célból, hogy országa gazdasági és kulturális felvirágzását biztosítsa.”¹⁵ Hasonló tartalmú dokumentumokat tudnánk még idézni, de közzismert, hogy a valóságos történések egészen más irányba haladtak.

Javában zajlottak a délvidéki etnikai alapú megtorlások, amikor 1945 augusztusában a Jugoszláv Népfrent kongresszusa a következő határozatot fogadta el: „Népeink testvérisége és egysége kiterjed minden egyenjogú népünkre tekintet nélkül arra, hogy teljes egészükben vagy mint kisebbségek élnek a demokratikus föderatív Jugoszlávia határain belül.”¹⁶ Az idézett dokumentum kulcskifejezése az „egyenjogú népek” megjelölés, melybe nem tartoznak bele a kollektív bűnösség elve alapján a náci Németországgal kollaboráló nemzetek. A kollektív kisebbségi jogokkal és általában a nemzeti kisebbségekkel szembeni gyanakvás és ellenséges magatartás dominanciája érvényesült. A háború alatt általánosan felerősödött a nemzeti érzés, a függetlenségi hagyomány, melynek sok esetben másokkal szembeni (németellenes, magyarellenés stb.), kirekesztő tartalmával is találkozhattunk. Felerősödött a szláv összetartozás tudata, mely tovább táplálta a német- és magyarellenés érzületet. Ennek hagyománya még a háború után is tovább élt. Gomulka lengyel kommunista vezető 1947-ban így fogalmazott: „Külpolitikánk másik alapja: a szláv szolidaritás, amely nem csupán a Szovjetunióval, Jugoszláviával, Csehszlovákiával kötött és a jövőben Bulgáriával kötendő szövetségeink egyik motívuma, hanem a többi szláv néphez való gazdasági és kulturális, baráti lengyel közeledés forrása is.”¹⁷

¹⁴ HALMOSY Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződése. Budapest, 1983. 527.

¹⁵ Uo. 529.

¹⁶ Idézi: BALOGH: A nemzeti, nemzetiségi kérdés és a kollektív felelősség Közép- Délkelet-Európában az 1940-es években. *Múltunk*, 1990. 2. sz. 27.

¹⁷ BALOGH Sándor i.m. 31.

A következmények, ill. az ezekből leszűrt helytelen tanulságok rendkívül tragikusnak bizonyultak. A második világháború alatt és az azt követő időszakban a győztes államok abból a rosszul levont következtetésből indultak ki, hogy a korábbi évek tapasztalata azt mutatták, hogy csak az etnikailag homogén államok a stabilak, így ilyenek létrehozására kell törekedni. A kollektív jogok és azok bármilyen nemzetközi garanciája pedig káros egy ország stabilitása szempontjából. 1944-ben Gottwald, a csehszlovák kommunista párt vezetője a következőt nyilatkozta: „...nincs messze az a pillanat, amikor megkezdődik hazánk megtisztítása a német és a magyar áruló söpredéktől.”¹⁸ Ehhez a hibás felismeréshez a nagyhatalmak is asszisztáltak. A potsdami értekezleten elfogadott nyilatkozat XIII. pontja rögzítette a közép- és kelet-európai német kisebbség kitelepítésének ütemét és mértékét. A határozat szövege tartalmaz bizonyos cinikus elemet, amikor egyszerre beszél a kitelepítések szükségességéről és az elvárt humanitárius módszerekről. „A három kormány minden vonatkozásban megvizsgálva a kérdést elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozóan intézkedéseket kell foganatosítani. Egyetértenek abban, hogy bármilyen áttelepítés történjék is, annak szervezeten és emberséges módon kell végbemennie.”¹⁹ Ez a nemzetközi környezet megteremtette a magyarság kollektív bűnössé nyilvánításának lehetőségét is. A következmények tragikusak voltak. Sokáig érvényesült a kisebbségekkel szembeni gyanakvás, intolerancia, hátrányos helyzetű intézkedések sokasága (pl. Beneš-dekrétumok), melyeket a két világháború közötti kisebbségvédelmi szerződések tiltottak. Az ún. kassai kormányprogrammal kezdetét vették a „hontalanság évei”. Tömegesen veszítették el állampolgárságukat, állampolgári jogukat, vagyonbiztonságukat, alapvető emberi méltóságukat, a művelődéshez, oktatáshoz való jogukat. Az állampolgársághoz való jogot is csak 1948. október 12-én adták vissza Csehszlovákiában.

A legtragikusabb következménnyel a tiszta etnikai határok kialakításának kísérlete járt. Rövid időn belül – a második világháború alatt és az azt követő években – Közép- és Kelet-Európa sok évszázad alatt kialakult etnikai térképe gyökeresen átalakult. Oly mértékű átrendeződések mentek végbe, hogy szokás ezeket az éveket a „modernkori népvándorlás” időszakának is nevezni. Rövid időn belül legalább 20 millió ember állampolgársága változott meg. Ennek több formája is létezett. Részben a határok „mentek át” rajtuk, részben spontán módon menekültek a kollektív bűnösség alkalmazásától és a megtorlástól félve, mások az erőszakos kitelepítésnek, lakosságcserének lettek az áldozatai. Ezek a

¹⁸ Idézi: A magyar kisebbség Csehszlovákiában. In: Jelentés a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia). Medvetánc Könyvek. Budapest, 1988. 191.

¹⁹ HALMOSY Dénes i.m. 662.

„hontalanság”, az „elhurcoltatás”, a „kitaszítottatás” évei voltak. Régióinkban ezek a kérdések sokáig kényes tabutémának számítottak.

Európa a II. világháború alatt és az azt követő években a „népek országútjává” vált. A Radványi Géza által 1947-ben rendezett *Valahol Európában* c. film a csellengő gyerekek mellett a felnőtteket is középpontba állítva Közép- és Kelet-Európában bárhol készülhetett volna.

1.ábra. Egy jellegzetes kép a filmből

(Forrás: http://www.litera.hu/hirek/valahol_europaban_sandor_ivannal
Letöltve: 2015. november 15.)

A „népvándorlás” résztvevőinek, áldozatainak pontos számát megbecsülni nem tudjuk. Az áldozatok, menekülők, kényszeráttelepítettek nagy száma, a hiányos adatok csak becsléseket tesznek lehetővé.²⁰ Az új határok közé való kerülést egyszerre motiválta a menekülés, a jól felfogott érdek, a megtorlástól való félelem, az ellenséges propaganda hatása, a határok változása, a kényszerűség. A kényszer-mobilitás egyik sajátos oka volt a német hadigazdaság munkaerőhiányának kielégítése. Ennek mértéke folyamatosan növekedett. 1944-ben már 7,5 millió nem német dolgozott náci hadiüzemekben, természetesen nem önkéntes formában. Európa, és benne régióink korábbi etnikai képlete gyökeresen átalakult. Az alábbi táblázat ezt próbálja összegezni, bevallva, hogy a pontos adatok közlését számos körülmény nehezíti. Többek között az a körülmény, hogy

²⁰ A továbbiakban az alábbi kiadvány adatait vesszük alapul: Köztes-Európa 1763-1993. (Térképgyűjtemény). Összeállította: PÁNDI Lajos. Budapest, 1995.

a háború előtti és a háború utáni népszámlálási adatok esetlegesek, számos esetben megbízhatatlanok és az aktuálpolitikai helyzetnek megfelelően gyakran manipuláltak.²¹

Jelentősebb népességmozgások Közép- és Kelet-Európában a II. világháború korában			
<i>Időszak</i>	<i>Létszám (kb.)</i>	<i>Honnan</i>	<i>Hova</i>
1939-1941	600 ezer német	Baltikum, Nyugat-Belorusszia, Nyugat-Ukrajna, Kelet-Galícia, Bukovina, Besszarábia stb.	Németország új határai mögé
1941-1944	784 ezer német	Ua. + Olaszország, Horvátország	Ua.
1939-1940	1,7 millió lengyel, észt, lett, litván stb.	Kelet-Lengyelország, Baltikum	Szibéria
1941-1943	1,9 millió egykori szovjet állampolgár	Szovjetunió németek által megszállt területei	Nyugatra
1943-1945	7 millió német (összesített létszám)	Németek által korábban elfoglalt területek	Németország
1944-1947	5 millió német	egykori Lengyelország	német megszállási övezetekbe
1945-1949	2 millió lengyel	Szovjetunió új nyugati határai	Lengyelország új nyugati határai mentére
1945-1952	2,5 millió orosz	Szovjetunió	új szovjet területekre (pl. Kárpátalja)
1945-1949	3,4 millió német	Szudéta-vidék	német megszállási övezetek
1945-1949	1,9 millió szlovák (magyarok is!)	Szlovákia	Szudéta-vidék
1945-1946	130 ezer magyar	Szlovákia	Magyarország
1946	73 ezer szlovák	Magyarország	Szlovákia
1945-1946	206 ezer német	Magyarország	német megszállási

²¹ Erre utal az alábbi tanulmány is: POPÉLY Gyula: Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarok a népszámlálások tükrében 1918-1945. Budapest, 1991.

			övezetek
1944-1946	148 ezer német	Jugoszlávia	német megszállási övezetek
1944-1946	148 ezer német	Románia	német megszállási övezetek
1945-1946	157 ezer török	Bulgária	Törökország ázsiai része
1939-1948	1,1 millió zsidó	Európa	Palesztina

2. ábra. „Isten veled hazánk!” felirattal búcsúznak a kitelepítésre váró magyarországi németek

(Forrás: http://mandiner.blog.hu/2016/01/19/vonatok_a_svabok_kitelepitesenek_e_mlekere. Letöltve: 2015. november 15.)

A kollektív kisebbségi jogokkal szembeni gyanakvás és ellenkezés 1945 után sokáig meghatározta a kisebbségvédelem nemzetközi gyakorlatát. Maga az amerikai külpolitika is sokáig azt képviselte, hogy a személyes emberi, politikai jogok biztosítása elégséges forma a kisebbségi jogok érvényesüléséhez. A gyakorlat, különösen a mi régiókban nem igazolta ezt a koncepciót. Mind az ENSZ keretében, mind a kiformalódó nyugat-európai integráció intézményi fejlődésében voltak és vannak bizonyos kezdeményezések, eredmények a különböző típusú kisebbségi jogok megfogalmazására. Döntő előrelépést jogilag az ENSZ Közgyűlésének 1992-ben elfogadott *Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól* c. határozata hozott.²²

²² Lásd erről bővebben: KOVÁCS Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Pro Minoritate Könyvek. Budapest, 1996. A határozat szövegét lásd: A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény. Szerkesztette: MAJTÉNYI Balázs - VÍZI Balázs. Budapest, 2003. 98-101.

Mindezen jogi elvek és normák maradéktalan formában való gyakorlati átültetése azonban még várat magára.

Felhasznált források és irodalom:

- BALOGH: A nemzeti, nemzetiségi kérdés és a kollektív felelősség Közép-Délkelet-Európában az 1940-es években. *Múltunk* 1990. 2. sz. 19-42.
- BARANYAI Zoltán (összeállította): A kisebbségi jogok védelme. Budapest, 1922. Hasonmáskiadás. Szeged, 2006.
- BÚZA László: A kisebbségek jogi helyzete. a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében. Budapest, 1930.
- HALMOSY Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződésai. Budapest, 1983.
- Jelentés a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia). Medvetánc Könyvek. Budapest, 1988.
- KESSLER, Wolfgang: Die gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919-1939. In: Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918-1939). Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Herausgegeben von Hans Lemberg, Marburg, 1997.
- KOVÁCS Éva: A hontalanság ötödik éve: 1922. Kassa. *Medvetánc*, 1988. 4. – 89. 1. sz. 35-48.
- KOVÁCS Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Pro Minoritate Könyvek. Budapest, 1996.
- KOVÁCS Péter: Nemzetközi jog. Budapest, 2011.
- MAJTÉNYI Balázs - VIZI Balázs (szerk.): A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 2003.
- PÁNDI Lajos (összeállította): Köztes-Európa 1763-1993. (Térképgyűjtemény). Budapest, 1995.
- POPÉLY Gyula: Népfigyatozás. A csehszlovákiai magyarok a népszámlálások tükrében 1918-1945. Budapest, 1991.
- R. SÜLE Andrea: A közép- s kelet-európai német kisebbségek kitelepítése a második világháború után. *Medvetánc* 1988. 4. – 89. 1. sz. 107-130.
- SZALAYNÉ Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Budapest, 2003.

A KÁRPÁTALJAI ELHURCOLÁSOK TÖRTÉNETI HÁTTERE A SZOVJET RENDSZER KIÉPÍTÉSÉNEK IDEJÉN

Dr. Molnár D. Erzsébet

*II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola,
Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék,
docens*

A XX. század folyamán Kárpátalja története többször ment keresztül drámai fordulatokon. A háborúkat lezáró, etnikai viszonyokat figyelmen kívül hagyó békeszerződések következtében az anyaországtól elszakított terület nem egyszer került idegen államok kötelékébe. A kárpátaljai magyarság számára a legnagyobb sorscsapás a második nagy világháború végén következett be, amikor 1944-re nyilvánvalóvá vált, hogy terület a szovjet birodalom fennhatósága alá kerül. 1944 őszén a Vörös Hadsereg megjelenésével megkezdődött a szovjet rendszer módszeres, áldozatokat nem kímélő kiépítése a térségben. Egybehangzó vélemények alapján állíthatjuk, hogy a térség XX. századi történetének legellentmondásosabb, legmeggrázóbb éve a szovjet rendszer kiépítésének időszaka: a negyvenes, ötvenes évek.¹

Kárpátalja szovjetizálásának számos vonatkozása közül – a tanácsok létrejötte, a földkérdés rendezése, az erőszakos kolhozosítás és a kötelező terménybeszolgáltatás, az államosítás, a történelmi egyházak elleni küzdelem stb. – kétségtelen, hogy a legtragikusabb következménnyel a helyi magyarság számára a málenkij robotként hírhedt 1944 novemberében végrehajtott, a régió 18-50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosságát érintő deportálások jártak. Az egy tömbben történő legnagyobb deportálási hullám következményei a mai napig kihatással vannak a közösség lélekszámának alakulására.

A Kárpátaljai Állami Levéltárban számtalan, a rezsim kiépítésével kapcsolatos iratot őriznek.² A régió 1944-1946 közötti, Kárpátontúli Ukrajnaként jegyzett éveit feldolgozó iratanyag a 14. fondban található. Az elsődleges források csoportjába tartozik Ukrajna Néptanácsának Közlönye (Вісник Народної Ради Закарпатської України), melyben az 1944-46

¹ MÓRICZ Kálmán: Kárpátalja sorsfordulói. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2001., BOTLIK JÓZSEF: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX. és XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000.

² A Kárpátaljai Állami Levéltárban az iratokat a következő rendszerben őrzik: Fond, Opis, Odinica Zberihanyja. Az iratok jelzetét az alábbi rövidítésben adjuk meg: KÁL, F.P. ...op. ..., od.zb. ... oldal.

között működő Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa által kiadott dekrétumokat, rendeleteket, határozatokat nyomtatták ki. A rendelkezések a Közlöny publikálásának napján léptek hatályba.

A levéltári források mellett szintén elsődleges jelentősége van a deportálásokat túlélő elhurcoltak, illetve a szovjetizálást átélő adatközlők visszaemlékezéseinek, melyek a témához kapcsolódó iratok hiányossága miatt hatalmas értékkel bírnak. A reneszánszát élő, az egyéni és kollektív tapasztalatokra koncentráló történettudományi módszert,³ az oral history módszerét alkalmazva az eseményekre még emlékező egykori szemtanúk, illetve résztvevők meg- és kikérdezése által további, részletesebb, a levéltári iratokban, statisztikákban nem szereplő információk birtokába juthatunk: „a túlélők visszaemlékezései a személyes élmény hitelességét állítják szembe a szocialista időszak torzított, elhallgatott történelmi emlékezetével”.⁴

Kárpátalja szovjet korszaka gyakorlatilag 1944 őszén, a Vörös Hadsereg által történő megszállással vette kezdetét. A IV. Ukrán Front katonái 1944. szeptember 27-én keltek át a Tatár-hágón és október 27-én már a régió központjának számító Ungvár városát is elfoglalták. (1. ábra)

Október végére gyakorlatilag megtörtént a vidék teljes katonai megszállása Csap kivételével, amit a legtovább, november végéig tudtak tartani a magyar honvédség alakulatai. A szovjet szempontból sikeres hadmozdulatok után Sztálin utasította Petrov tábornokot, a IV. Ukrán Front hadseregarancsnokát, hogy fejezze ki háláját a hadsereg irányába a Kárpátok meghódításáért és olyan területek „felszabadításáért”, mint Kőrösmező, Rahó, Alsóverecke és Ungvár.⁵ A győzelem emlékeztetéseként pedig a legfőbb vezér szintén elrendelte a Kárpátok meghódításában leginkább jeleskedő katonák kitüntetését.⁶ Ungvár, mint a régió központja, elfoglalásának különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak, a megszállásról külön jelentés született, melyben Petrov tábornok tudatta, hogy 1944. október 27-én a terület legjelentősebb városa, a kommunikációs csomópontokkal és a stratégiai fontos támaszpontokkal együtt a 4. Ukrán Front kezére került.⁷ Az esemény tiszteletére Moszkvában díszsortúzzal ünnepeltek.

³ STRADLING, Bob: A huszadik századi európai történelem tanítása. Részlet az Európa Tanács a „Huszadik századi európai történelem tanulása és tanítása” c. programjából. Magyar változat: Világpolgár 2000 Oktatási Tanácsadó Iroda www.tusarok.org/rovatok/cikk.php?id=1312

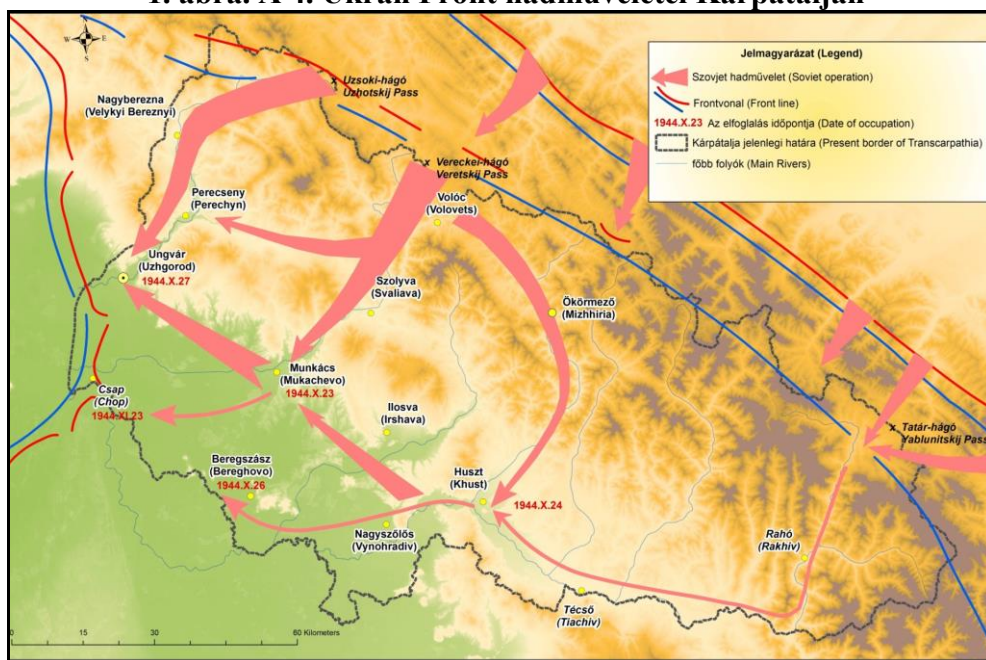
⁴ BOGNÁR Zalán: Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös hadsereg által megszállt Magyarországon 1944-1945. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012. 17.

⁵ KÁL, F.P. 14., op 1., od.zb. 1., 1.

⁶ KÁL, F.P. 14., op 1., od.zb. 1., 2.

⁷ KÁL, F.P. 14., op 1., od.zb. 1., 3.

1. ábra. A 4. Ukrán Front hadműveletei Kárpátalján

Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

A szovjet megszállás kezdetén még nem volt teljesen egyértelmű és nyilvánvaló, hogy a régió immár a szovjet birodalom kötelékébe fog tartozni, annál is inkább, mivel még 1943. december 14-18. között Moszkvában csehszlovák-szovjet kormányközi tárgyalások alkalmával Benes jogot formált arra, hogy a csehszlovák hadsereg „foglalja el a Köztársaság München előtti területét”, amibe Kárpátalja is beletartozott.⁸ Szovjetunió nem mondott ellent a háború és a müncheni egyezmény előtti határok elismerésének és egy ideig úgy is tűnt, hogy teljes az egyetértés a két fél között a határkérdést illetően.⁹ Így a csehszlovák kormány joggal hihette azt, hogy a magyar revíziós politika eredményeinek érvénytelenítése után, a jogfolytonosságot figyelembe véve, a régió újra Csehszlovákia kötelékébe kerül majd. 1944. május 8-án – amikor a Vörös Hadsereg megközelítette a Kárpátok vonalát – Benes és a szovjet kormány küldöttei megállapodtak a csehszlovák közigazgatás és a szovjet főparancsnok egymáshoz való

⁸ VEHES Mikola – MOLNÁR D. István – MOLNÁR József – OSZTAPEC Jurij – OFCINSZKIJ Román – TOKAR Marian – FEDINEC Csilla – CSERNICKÓ István: Kárpátalja évszámokban 1867-2010. Hoverla, Ungvár, 2011. 108.

⁹ ZSELICZKY Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920-1945. Napvilág kiadó, Budapest, 1998. 94.

viszonyát illetően a Vörös Hadseregnek a területen való állomásozása idejére. A megállapodásban Kárpátalja területét két részre osztották: egyrészt háborús zónára, melynek nagyságát a Vörös Hadsereg határozza meg és itt a szovjet főparancsnok gyakorolja a teljhatalmat, másrészt az úgynevezett „felszabadított területekre”, melyek a háborús zóna mögött húzódnak meg, ahol egy cseh küldöttség szervezi meg a polgári igazgatást a londoni emigráns csehszlovák kormány utasítása szerint.¹⁰ Éppen e miatt a szovjet-csehszlovák egyezkedések miatt találkozhatunk olyan állásfoglalással is a történetírásban, amely szerint a müncheni egyezmény miatt a nyugati hatalmakban csalódott Benes a szovjetekkel való jó viszony érdekében már ekkor kész volt lemondani a területről és a következőképpen vélekedett róla: *„Az előző háború után ránk bízta Ruténiát. Szükségesnek találjuk, hogy Ruténiát hivatalosan visszacsatolják, mert a München előtti határainkon belül volt, de ugyanakkor ha a kárpátaljai ruszinok szeretnének csatlakozni a szovjet ruszinokhoz (ukránok), mi nem ellenezzük. Csupán az erkölcsi tisztesség kedvéért kérjük, hogy először minket kérdezzenek meg. Sosem tekintettük a kárpátaljai Ruténia ügyét sajátunknak, de ha az I. világháború után Lengyelországhoz kerülnek vagy Magyarországon belül maradnak, elvesztették volna nemzeti identitásukat és kultúrájukat. Ezt mi őriztük meg nekik. Úgy érezzük, megtettük irántuk a kötelességünket és beleegyezünk, hogy a jelenlegi Ukrajnához csatlakozzanak... Minden politikai feszültségnek két lehetséges megoldása van: egy, amely ideiglenes... és egy másik, amely végleges. Ez Ruténiára is érvényes. Húsz évig ideiglenesen mi rendeztük a ruszin kérdést, a végső megoldás viszont csak a szovjetekkel való egység lehet.”*¹¹

1944. október 27-én, a szovjet alakulatokat követve, megjelent Huszton František Nemec, az emigráns csehszlovák kormány gazdasági és újjáépítési minisztere abból a célból, hogy megszervezze a közigazgatást Kárpátalján¹² és beszédet intézett a helybéliekhez, melyben felszólította őket, hogy a Vörös Hadsereget felszabadítóként fogadják abbéli reményét kifejezve, hogy a terület lakossága újra egyesülhet a cseh és a szlovák néppel.¹³

Meghatározó vélemények szerint már az az intézkedés is preventív szovjetizálásnak tekinthető, hogy a csehszlovák kormánybiztosságot csak a

¹⁰ DR. MEDGYESI László: Szovjet területi terjeszkedés Kelet-Európában, 1945 Ruténia (Kárpát-Ukrajna) esetében. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, é.n. 45.

¹¹ Mackenzie, Compton: Dr. Benes. London, George G. Harrop and Co., Ltd. 290. Közli: DR. MEDGYESY. é.n. 46.

¹² BRENZOVICS László: Kárpátontúli Ukrajna, 1944. október – 1945. június. In: Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest, 2009. 93.

¹³ KÁL, F.P. 14., op 1., od.zb., 6., 1.

régió elmaradottabb, délnyugati hegyvidéki területére engedték és Kárpátalja többi részét Ungvár, Munkács, Beregszász körzetét hadiövezetnek nyilvánították és a szovjet hadsereg hatáskörébe helyezték.¹⁴

Kárpátalja beolvasztása a szovjet birodalomba de facto a megszállást követően azonnal megkezdődött, de jure azonban két lépcsőfokban történt: 1944. október – 1946. január 22. között a régió egyfajta átmeneti állapotban létezett Kárpátontúli Ukrajnaként megnevezve a hivatalos dokumentumokban,¹⁵ míg 1946. január 22-től, az 1945. június 29-i szovjet-csehszlovák szerződés értelmében, hivatalosan is betagozódva a szovjet típusú közigazgatási rendszerbe, az SZSZKSZ egy tipikus megyéje lett Kárpátontúli terület (Закарпатська область) néven.

A csehszlovák kormány kárpátaljai közigazgatás-szervezési szándékának megfelelően a Huszton berendezkedő csehszlovák kormányküldött, František Nemec 1944 októberének végén felhívást intézett a lakossághoz, melyben kijelentette, hogy a Csehszlovák Köztársasághoz tartozó területen ideiglenesen ő veszi át az irányítást.¹⁶ 1944. november 11-től mozgósítást rendelt el a csehszlovák hadseregbe, amelynek ellátására szintén felszólította a lakosságot. A mozgósítást megelőzte a hadköteles cseh, szlovák és ukrán nemzetiségű hadköteles férfilakosság adatbázisának összeállítása.¹⁷ Ezen kívül utasította a helybéli lakosságot arra is, hogy alakítsanak népi bizottságokat, fontos feladatként hangsúlyozva az állampolgároknak és hivatalnokoknak „a magyar megszállás ideje alatt” tanúsított megbízhatóságának leellenőrzését.¹⁸

A szovjet vezetés azonban már korábban elhatározta a terület bekebelezését, azonban ezt úgy akarta feltüntetni, mintha ez a helyi lakosság akarata szerint történne, a Szovjetunió pedig csak eleget tenne ennek a kívánságnak. E cél megvalósításában szignifikáns szerepet játszottak a Szovjetunióban kiképzett és Kárpátaljára irányított ügynökök csoportja Ivan Turjanica vezetésével, akik már csak azért sem váltották ki csehszlovák hatóságok gyanakvását, mivel a két világháború közötti időszakban, vagyis a régió Csehszlovákiának való hovatartozása idején ők a Csehszlovák

¹⁴ OFICINSZKIJ Román: Preventív szovjetizálás. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919-2009. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 233.

¹⁵ KÁL, F.P. 14., op. 1., od.zb .6., 2.

¹⁶ KÁL, F.P. 14., op. 1., od.zb. 4., 2.

¹⁷ Szembetűnő, hogy a mozgósítás nem vonatkozott a magyar nemzetiségű hadköteles férfiakra. A szovjet vezetésnek ugyanis ekkorra már határozott tervei voltak a térség magyar etnikumú lakosságát illetően: 1944. november 13-án születik meg a IV. Ukrán Front Katonai Parancsnokságának 0036. számú szigorúan titkos parancsa a 18-50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosság internálásáról.

¹⁸ KÁL, F.P. 14. op. 1. od.zb . 5. 1.

Kommunista Párthoz tartoztak, ennél fogva saját embereiknek tekintették őket.¹⁹

A front átvonulása után így ők azonnal hozzáláthattak az új, szovjet típusú helyi hatalmi szervek kialakításához, hiszen a Nemec-féle delegációnak nem volt tudomása valódi megbízatásukról.²⁰ Egy találó megfogalmazás szerint Turjanicának ekkor már a „táskájában volt a szovjet hatalom megszervezésének kész forgatókönyve.”²¹

1944. november 12-én ülésezett a Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa, ahol meghozták az akkor még szigorúan titkos 0036.számú parancsot: „Össze kell írni mindazokat a 18-50 év es korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik jelenleg a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élnek [...] A katonai parancsnokok a jegyzékbe vételkor kötelesek az érintettek tudomására hozni, hogy november 18-án ismét kötelesek megjelenni [...] A felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyre kell irányítani.”²²

Másnap, november 13-án megjelent a Városparancsnokság 2. számú parancsa felzetű falragasz, amely minden településen hirdette a 18-50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfitlakosság jelentkezési kötelezettségét. A parancs tartalmazta továbbá azt is, hogy abban az esetben, ha valaki nem tesz eleget a jelentkezési kötelezettségnek, akkor haditörvényszék elé kerül. A jelentkezés utolsó napjaként a hatóságok november 16-t jelölték meg.

Ezután megkezdődött az emberek tömeges összegyűjtése, amelynek különböző településeken különböző módszereit alkalmazták a szovjet hatóságok. A 0036. számú parancsnak az volt a lényege, hogy 1944. november 14-16 között a városok és nagyobb települések katonai parancsnokai vegyék nyilvántartásba azokat a 18-50 év közötti német és magyar nemzetiségű hadköteles, polgári személyeket, akik Kárpátalja

¹⁹ A Moszkvában kiképzett kommunisták személyi adatai, jellemzései, Kárpátaljára indításuk előtt kiállított megbízhatósági bizonyítványai megtalálhatók a Rosszijszkij Centr Hranyenyija Isztoricseszkih Dokumentov po Novejsej Isztoriji, f. 17. op.128. jed.hr. 764-765. 100-106. A csoport tagjainak adatait részletes közli: ZSELICZKY J. 1998. 94-97.

Ivan Turjanica – 1933-ban végezte el a kommunista újságíró főiskolát Harkovban. Kárpátalja csehszlovák korszakában a CSKP-ben tevékenykedett. 1939-ben a Szovjetunióba emigrált. 1944 őszén tért vissza Kárpátaljára a csehszlovák hadtest politikai biztosaként és a Frantisek Nemec vezette csehszlovák kormánydelegáció tagjaként.

²⁰ ZSELICZKY J.1998. 96.

²¹ BOTLIK József – DUPKA György: Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918-1991. Mandátum – Universum, 1991. 58.

²² A parancs szövegét idézi: DUPKA GYÖRGY: Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Patent - Intermix, Ungvár - Budapest, 1993.

területén élnek, és nyilvántartásba vétel során mindenkit tájékoztattak arról, hogy november 18-án kötelesek másodszor is jelentkezni. Szakértői vélemények szerint a letartóztatandó személyek többsége, akik november 16-án benyújtották igazolványaikat, abban a hitben, hogy csak egyszerű nyilvántartásba vételről van szó, november 18-án csak azért mentek el a jelentkezési helyükre, hogy visszavegyék azokat. Arra azonban már nem lehetőségük, hogy hazamenjenek személyes holmijukért, élelemért vagy azért, hogy búcsút vegyenek hozzátartozóiktól. Miután ellenőrizték adataikat, már csak kísérettel vonulhattak ki az utcára.²³

A deportálandó férfiak összegyűjtését több településről is megkönnyítette az a körülmény, hogy közvetlenül a szovjet csapatok bevonulása vagy a front elvonulása után kivezényelték őket különböző közmunkákra, hidak, utak, vagy Munkács esetében a repülőtér építésére. Munkácson és környékén amikor 1944 novemberének közepén kidobolta a kisbíró, hogy három napra elegendő élelemmel a 18-50 év közötti férfiaknak a megadott helyen jelentkeznie kell, hogy részt vegyenek a helyreállítási munkákban, a várpalánki, váraljai és munkácsi férfiak egy ideje kinn dolgoztak a munkácsi katonai reptéren, ugyanis 1944. november 1-től az NKVD-sek embereket toboroztak a repülőtérre dolgozni. Főleg magyarok és németek dolgoztak itt. Tehát amikor novemberben megjelent a felszólítás, hogy minden 18-50 év közötti férfilakos köz- illetve helyreállítási munkára köteles jelentkezni a Rákóczi-kastélyban, ők joggal hihették, hogy most is hasonló munka következik. November 18-án, a gyülekezés napján, a repülőgépen dolgozók közül különválasztották a magyar és német férfiakat más nemzetiségektől és a kastélyba hajtották őket. A magukat szlováknak, vagy ruszinnak vallókat hazaengedték. Ekkorára már sok, idézést kapott, vagy önként jelentkező férfi volt szintén a kastély udvarán és 19-én reggel indították el a gyalogos menetoszlopokat a Latorca mentén Szolyvára és utána tovább.²⁴

Az emberek összegyűjtését illetően a visszaemlékezők többsége a községben kidoboló kisbíróra hivatkozott. Elmondásuk szerint a jelentkezésre kötelező parancs reggeltől estig minden nap ki lett dobolva, több esetben pedig még azt is közhírré tették, hogy annak a személynek, aki a kijelölt korhatárok közé tartozik, és nem jelentkezik, felkoncolják a családját: *„Kidobolták, hogy minden 18 évtől 50 évig, azonnal jelentkezzen 3 napi munkára, 3 napi élelemmel és takaróval... De nem is egyszer dobolták ki,*

²³ DUPKA György – KORSZUN Alekszej: A „malenykij robot” dokumentumokban. Ungvár-Budapest. Intermix Kiadó, 1997. 16-18.

²⁴ OFICINSZKIJ R. 2010. 249.

*hanem minden órában reggeltől estig, és még úgy dobolták, hogy aki nem jelentkezik, annak kiirtják mindenféle familiáját...”*²⁵

A különböző gyűjtőhelyeken történt meg az emberek nemzetiségük szerinti szétválogatása: aki ukránnak, ruszinnak vagy szlováknak vallották magukat, azokat hazaengedték, a magyar nemzetiségűeket pedig továbbra is fogva tartották: „A mai 4-es számú Kossuth Lajos Középiskolában folyt le a jelentkezés. Oda mentünk az iskolába és ott fogadott bennünket az NKVD, tehát a KGB-sek. Magyar igazolványt vittünk magunkkal, a magyar nemzetiségűeknek a pecsétet nem ütötte bele az NKVD, tehát ez azt jelentette, hogy tovább folytatva utunkat a folyosón minket betereltek az iskola nagyudvarába. Aki pedig nem vallotta magát magyar nemzetiségűnek, bármilyen más nemzetiségűnek, annak betették a háromszögű pecsétet erre az igazolványra és azokat a másik udvarba, az előkertbe terelték, és onnan azokat aztán szabadon engedték.”²⁶

Miután megtörtént az összegyűjtött emberek szétválogatása, az elkülönített magyar nemzetiségűeket az akkori pénzügyőrség épületébe kísérték, ahol ekkorára már a környező települések magyar nemzetiségű férfilakosságát gyűjtötték össze: „Minket fegyverek közé fogtak és mikor már összegyűlt egy-egy csoport, akkor bekísértek bennünket itt a városközponton keresztül a mai 5-ös számú iskola udvarára. Abban az udvarba tereltek bennünket, úgyhogy még ülni se tudtunk és ott töltöttük az első éjszakát.”²⁷

Mind a túlélők állítása szerint, mind a témával foglalkozó szakirodalom alapján állíthatjuk, hogy a Kárpátaljáról történő elhurcolások elsődleges oka az etnikai tisztogatás, a magyar és a német nemzetiségű lakosság eltávolítása céljából, melyhez a sztálini rezsim számára megfelelő ideológiai alapot szolgáltatott a kollektív bűnösség elve. A terület magyar jellegének a megváltoztatása, a magyar etnikum gyengítése, megfélemlítése, mint a deportálások egyik oka megjelenik az egyik legújabban napvilágot látott, Kárpátalja történetét feldolgozó munkában is.²⁸

Ismeretes, hogy az 1944. november 13-án megjelenő, málénkij robotra felszólító parancs Kárpátalján a 18-50 év közötti, magyar és sváb nemzetiségű férfilakosságot kötelezte jelentkezni a legközelebbi szovjet

²⁵ Nagy András (szül.1925), beregszászi, málénkij robotra deportált túlélő visszaemlékezése. Az interjú 2006-ban készült, teljes szövege és hanganyaga megtalálható a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében.

²⁶ Huszti Sándor (szül. 1926) beregszászi, málénkij robotra deportált túlélő visszaemlékezése. Az interjú 2005-ben készült, teljes szövege és hanganyaga megtalálható a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében.

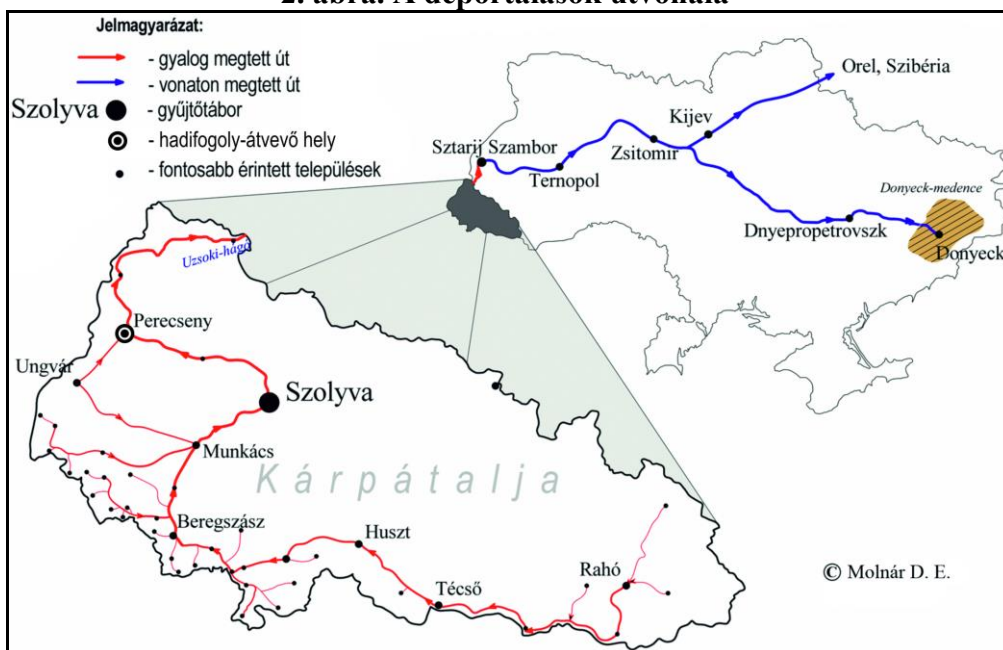
²⁷ U.ő.

²⁸ STARK Tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...” In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919-2009. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 251.

katonai parancsnokságon. A rendelkezésre álló adatok szerint azonban a hatóságok a kijelölt életkorú személyeken túl – a korhatárt figyelmen kívül hagyva – vittek 18. életévüket be nem töltött fiataalkorúakat, gyermekeket és 50 éven felüli személyeket is. A legidősebb beregszászi elhurcolt például 1868-ban született, ami azt jelenti, hogy 1944-ben 76 éves volt.²⁹

Miután a legközelebbi városparancsnokságon a környező településekről összegyűjtötték az embereket, szigorú, fegyveres katonai kísérettel gyalog indították őket útnak a szolyvai gyűjtő- és elosztótáborba. (2. ábra)

2. ábra. A deportálások útvonala

Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

A szovjet vezetés 1944 végén elrendelte a Vörös Hadsereg által „felszabadított” európai területek német etnikumú lakosainak nyilvántartásba vételét azzal a szándékkal, hogy – a Szovjetunió világháború utáni munkaerő-szükségletére hivatkozva – munkatáborokba vigyék a német nemzetiségű, munkaképes lakosokat. További indokként szerepelt az a vád, hogy a „németek ellenségesen viszonyulnak a Vörös Hadsereghez, és ellene kém-felderítő munkát folytatnak.”³⁰

²⁹ Список громадян м. Берегово, перебуваючих у таборах військовополонених та робочих таборах. KÁL, F.P. 14., op.1., od.zb. 215. 12.

³⁰ DUPKA György: A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak

1944. december 16-án a németiség összegyűjtése tervezetének kidolgozásával megbízott Berija benyújtotta Sztálinnak a Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Magyarország területén élő 17-45 év közötti német nemzetiségű férfiak és 18-30 év közötti német nemzetiségű nők internálásának ütemtervét.³¹ A tervezetet Sztálin aláírta, és így lépett hatályba a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának 7161. számú parancsa, amely elrendelte, hogy: „Mozgósítani és szovjetunióbeli munkára kell irányítani /internálni/ az összes 17 és 45 év közötti munkaképes német férfit, a 18 és 30 év közötti munkaképes német nőt, aki a Vörös Hadsereg által felszabadított Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia területén tartózkodnak [...]”³² Másnap, december 17-én, a rendelet Csehszlovákiára vonatkozó kivonatát megkapta a kárpátaljai területet is megszálló 4. Ukrán Front parancsnoka, Petrov tábornok, akit utasítottak, hogy mint a front parancsnoka, rendelkezzen a németek mozgósításáról.³³

Ennek alapján került sor a németek deportálásának következő hullámára Kárpátalján is. Az NKVD feladata volt a gyűjtőtáborok megszervezése, a mozgósítottak befogadása, a menetoszlopok kialakítása és útnak indítása, illetve az út közbeni őrzés biztosítása. Figyelemre méltó a határozatnak az a pontja, amely engedélyezte, hogy a németek összesen 200 kg meleg ruhát, fehérneműt, ágyneműt, edényt és 15 napra elegendő élelmiszert vigyenek magukkal. Ennek a valószínűsíthető oka a magas halálozási arány volt a korábbi elhurcolások folyamán, ugyanis az 1944. november 18-án elhurcoltaknak mindezt nem tették lehetővé, és mivel a németek elsősorban munkaerőt jelentettek a szovjeteknek, minél jobb kondícióban kellett elérniük a táborokat.³⁴

A 4. Ukrán Front katonai tanácsának rendelkezésére Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 22-én köriratot adott ki „A német nemzetiségű lakosság mozgósításáról és kétékezi munkások toborzásáról fakitermeléshez.”³⁵ Az újonnan felszólítottaknak december 25-27 között a jegyzőségen kellett jelentkezni, utána hazaengedték a behívottakat azzal az utasítással, hogy 29-én ismét jelentkezzenek útra készen megfenyegetve őket,

végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944-1946). Szolyvai Emlékparkbizottság, Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 2012. 82.

³¹ 307.sz. (TSU./515) ügyirat. Государственный Архив Русской Федерации (az Orosz Föderáció Állami Levéltára), F. 9401, op. 2., d. 68. 385. Közli: DUPKA. 2012. 83.

³² A határozatot idézi: DUPKA Gy. – KORSZUN A. 1995. 33.

³³ 309.sz. (TSU./517-518.) ügyirat. Русский Государственный Военный Архив (Oroszországi Állami Katonai Levéltár), F. 32885, op. 1., d.243.1. Közli: DUPKA. 2012. 83.

³⁴ BOGNÁR Zalán: Malenkij robot. In: Bognár Zalán (szerk.): Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. 42.

³⁵ KÁL, F.P. 14., op. 1., od.zb.52.

ha nem teszik, akkor a szüleiket viszik el. *„Jöttek minden házba és összeírták az embereket. Csináltak egy listát és minden nap mentek és ellenőrizték, hogy ott van-e, nem-e tűnt el. És utána csak jöttek és Munkácsra a Rákóczi kastélyba egy terembe összegyűjtöttek minket és két vagy három napig voltunk éjjel-nappal a földön. Rettenetes volt! És akkor újév előtt, karácsony után, már pontosan nem is tudom melyik nap, de talán 29-én... bepakoltak minket vagonokba és vittek.”*³⁶

A visszaemlékezők elmondása szerint az elhurcoltak között csak svábok és magyarok voltak, ruszinok nem, vagyis a szovjetek még a magyar nemzetiségűek között is találtak deportálandó személyeket. A deportált nők között csak és kizárólag német nemzetiségűek fedezhetőek fel, csak azokat kímélték, akiknek 1 éven aluli gyermekük volt. Valamennyiüket Nova Horlivkára, a Donyec-medencei bányavárosba szállították, ahol néhány hetes kiképzés után a szénbányákban kellett nehéz körülmények között dolgozniuk két-három éven át.³⁷ *„Engem beosztottak ilyen szén mosásra. Nem mi mostuk, hanem hoztak ilyen gépeket. Szalagon ment a szén és nekem ott kellett állnom és ha ledobta a szenet, akkor azt vissza kellett dobni a szalagra.”*³⁸

A lágerekben uralkodó embertelen körülmények híre még 1944 végén eljutott Magyarországra. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után azonnal, már 1944. december 26-án szót emelt a szovjet vezetéssel a polgári lakosság deportálása ellen. Mivel hivatalosan Kárpátalja ekkor még Magyarországhoz tartozott, Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök a szovjet kormánynak 1945. január 7-én írt levelében – melyben külön Beregszászról is említést tett -- szót emelt a kárpátaljai elhurcoltak hazabocsátása érdekében: Bereg vármegyéből magyar férfiakat vittek el közel két hónappal ezelőtt munkaszolgálatra. Beregszász városából és a szomszédos községekből, melyek a trianoni szerződés értelmében Csehszlovákiához tartoznak, november 19-én elvitték a 18-50 év közötti magyarokat. Ugyancsak elvitték Bereg vármegye trianoni területéről, a beregszász-vásárosnaményi műúttól keletre eső községekből november 21-én a 18-50 év közötti férfiakat. Ez utóbbiak közül a papokat, ruszinokat, cigányokat, zsidó és görög katolikus vallásúakat visszaküldték Beregszászból a családjukhoz. [...] A munkaszolgálatra igénybe vett magyarok elhelyezése és élelmezése – a beérkezett panaszok szerint nagyon gyöngye. Sokan megbetegedtek, mert meleg ruha nélkül vannak. [...] A már hosszabb idő óta munkaszolgálatra

³⁶ Ekschnit Margit (1926), Munkácsról deportált túlélő visszaemlékezése. Az interjú 2009-ben készült, teljes szövege és hanganyaga megtalálható a Lehoczky Tivadar Intézetben

³⁷ Список громадян м. Мукачево перебуваючи у таборах військовополонених та робочих таборах. KÁL, F.P., 14., op.1., od.zb. 217. 1-9.

³⁸ Ekschnit Margit (1926), Munkácsról deportált túlélő visszaemlékezése.

igénybe vett magyar férfiak hazabocsátása szükségessé vált, amiért is ezeknek a hazabocsátását kérem elrendelni.”³⁹

Iván Turjanica utasítására 1945 júliusában Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa körlevelet adott ki a körzet bizottságok és a közigazgatásuk alá tartozó települések néptanácsi elnökeinek az adott község férfilakosságának hollétét tartalmazó összeírását illetően. A körlevél szerint a listának tartalmaznia kellett a hadifogoly-, vagy internáltügyi lágerben tartózkodó nevét, születési évét és helyét, lakhelyét, illetve a láger helyszínét, ahol az illető tartózkodott. Mivel az információt szolgáltató családtagok sok esetben nem tudták, hogy hová vitték hozzátartozójukat, vagy hogy éppen melyik táborban raboskodik, ezért láger megnevezését jelölő rubrika ezeknél üresen maradt. Mivel az összeírás mindazon férfiakra vonatkozott, akik az adott időpontban a szovjetek által létrehozott táborrendszer valamelyik lágerében tartózkodtak, a listába a málenkij robot keretében elhurcolt civil férfilakosságon kívül a frontvonal vonulása következtében hadifogságba került kárpátaljai illetőségű katonák is bekerültek.⁴⁰ Ezen lista szerint 1945 nyarán 28 098 kárpátaljai lakos raboskodott hadifogoly-, illetve munkatáborban, akiknek túlnyomó többsége a térség alföldi, magyarlakta részéből származtak. (3. ábra)

A kárpátaljai magyar és német nemzetiségű férfilakosság Szolyvára irányításával és az első menetoszlopok elindításával párhuzamosan a kommunisták 1944. november 19-ére összehívták az első kárpátaljai pártkonferenciájukat, melynek a helyszín szintén Munkács volt.⁴¹ Nem véletlen a helyszín, mivel Munkács Turjanica szülővárosa volt, ahol megválva csapatától nagy erővel látott hozzá a szovjet mintájú, helyi hatalom megszervezéséhez. A konferencián megalakították Kárpát-Ukrajna Kommunista Pártját, kikiáltották Kárpátontúli Ukrajna függetlenségét, amely határozatot fogadott el „Kárpát-Ukrajna újraegyesítéséről Szovjet-Ukrajnával”,⁴² valamint a népbizottságok kongresszusának összehívásáról.

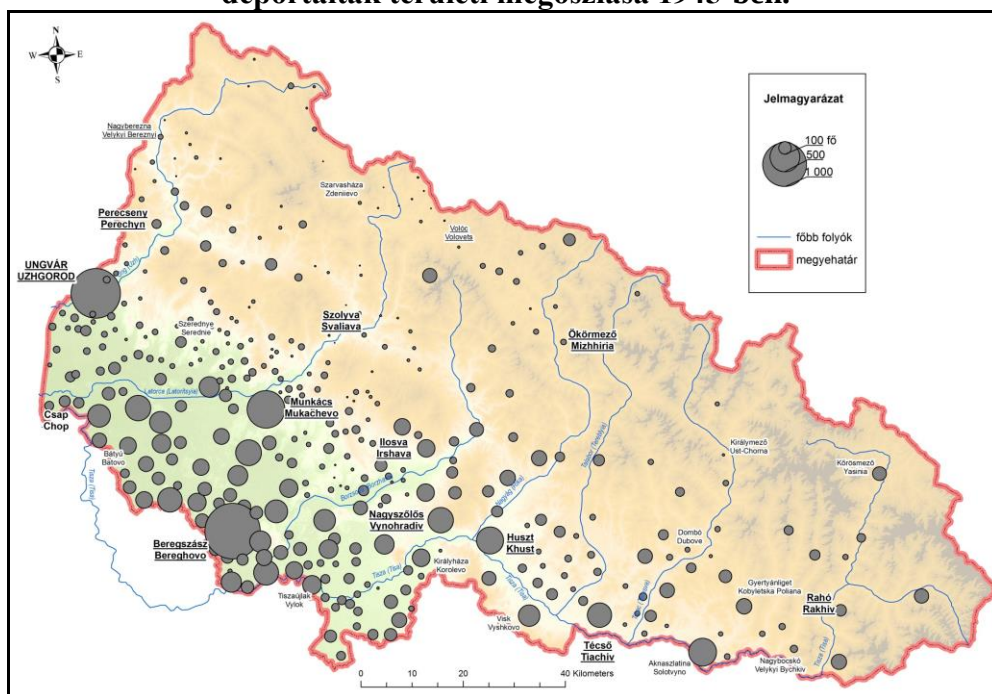
³⁹ SZŰCS LÁSZLÓ (szerk.): Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. INK minisztertanácsi jegyzőkönyvei, Budapest, 1997. 149.

⁴⁰ A listát Kárpátalja szinte valamennyi településén elkészítették. Pl. Beregszász esetében az alábbi címszó, illetve jelzet alatt található meg: Список громадян м. Берегово, перебуваючих у таборах військовополонених та робочих таборах. KÁL, F.P., 14., op.1., od.zb. 215.

⁴¹ MÓRICZ K. 2001. 127.

⁴² Annak ellenére, hogy Kárpátalja sohasem képezte részét sem a birodalomnak, sem pedig Ukrajnának, a szovjet hatalom képviselői mégis úgy tüntették fel, mintha a terület újraegyesülne a Szovjetunióval. A napjainkban is hivatalosan használt, „újraegyesítés” fogalom kezdettől fogva politikai –ideológiai töltésű, híjával van minden logikának, hiszen a mai Kárpátalja területe soha nem tartozott Ukrajnához. Az „újraegyesítés” elmélet követői

3. ábra. A szovjet munkatáborokban raboskodók kárpátaljai deportáltak területi megoszlása 1945-ben.

Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István

Forrás: KÁL, F.P. 14, op. 1., od. zb. 216-232.

Egy hét múlva, szintén Munkácson ülésezett Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusa. Máig nem tudjuk biztosan, a kongresszus küldötteit kik választották meg és milyen módon, hiszen választásokat nem írtak ki. Azokról a településekről, amelyek magyarok vagy németek által volt lakott, a küldöttek azért sem jelenhettek meg, mert a férfilakosság nagy része hadifogságban vagy a lágerekben volt. NKVD-s szovjet katonák felügyelete alatt a csatlakozást meg kellett szavazni.⁴³

Így született meg az alulról jövő népakarat megtestesítőjeként a kiáltvány Kárpátontúli Ukrajna Népi Bizottságainak Első Kongresszusán Kárpátontúli Ukrajnának Szovjet-Ukrajnával való „újraegyesítéséről”, melyben a „német-magyar rabságból kiszabadult” kárpátontúli nép az

szerint a magyar honfoglalók leigázták az itt élő szlávokat, akikkel az ukránok genealógiai azonosságot és folyamatosságot tételeznek fel. Lásd BOTLIK J. 2000.285.

⁴³ DÖMÖCKI András: A novemberi manifesztum. In: Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár. 1998. 164-165.

„anyaországhoz”, Szovjet-Ukrajnához való visszacsatolását kívánták:⁴⁴
„Kárpátontúli Ukrajna népeire örömteli nap köszöntött. A hős Vörös Hadsereg segítségével levetettük a német-magyar ígát. Véget vetettünk a magyarok és az összes idegen sok évszázados uralkodásának Kárpátontúli Ukrajna ősi ukrán földjén.

Kárpátontúli Ukrajna Népbizottságainak Kongresszusa az egész Kárpátontúli Ukrajna lakosságának nevében köszönetet mond a német-magyar megszállókat kiűző daliás Vörös Hadseregnek, amely harci zászlain örömet és boldogságot hozott népünknek. Dicsőség a Legfelsőbb Főparancsnoknak, a Szovjetunió Marsalljának, apánknak, JOSZIF VISZARIONOVICS SZTÁLINNAK!

Anyaföldjétől, Ukrajnától való évszázados elszakítottságában a kárpátontúli ukrán nép végzetszerűen ki volt téve a nyomornak és a kihalásnak. A kárpátontúli ukrán lakosság túlnyomó többségét, a parasztságot, megfosztották földjétől. Népünk vérrel és verejtékkel szerzett kincsei a magyar és más külföldi elnyomókat gazdagították. Nyelvünket üldözték, iskoláinkat bezárták, az ukrán nemzeti kultúrát irtották és megsemmisítették. Népünk kiszorult szülőföldjéről és kihalásnak indult. 1826-tól kezdve az éhség, a nyomor és a megaláztatás elől a kárpátontúli ukránok százezerei kénytelenek voltak idegen országokba emigrálni.

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése, amelyben Kárpátontúli Ukrajna gyarmati sorban létezett, nem vezetett el Kárpátontúli Ukrajna nemzeti, gazdasági és kulturális újjászületéséhez. Hazánkat ismét elszakították anyaországától, Ukrajnától. Az 1919-ben Saint-Germainben kihirdetett egyezmény, amelynek értelmében Kárpátontúli Ukrajna a Csehszlovák Köztársaság keretein belül ún. „autonómiát” kap, sohasem valósult meg. Ráadásul az Ausztria-Magyarország romjain létrejött Csehszlovák Köztársaság elnevezésében sem jutott hely kárpátontúli ukrán népünknek. Az ukránokat minden vezető állami hivatalnoki állásból kiszorították.

Kárpátontúli Ukrajna számára azonban az 1938-as esztendő, s az azt követő hatesztendő magyar rabság volt a legnehezebb. A csehszlovák kormány abban a reményben, hogy megmenekült a hitleri Németország megszállása alól, a magyar fasiszták rabságába adott bennünket. Egyetlen tiltakozó hang, egyetlen lövés nélkül, hogy megmentsék Csehszlovákiát, velünk fizettek a német-magyar imperialistáknak. Kárpátontúli Ukrajna váltópénz lett a történelem színpadán.

⁴⁴ KÁL, F.P. 14. op. 1. od.zb. 60., Kárpátontúli Ukrajna Népi Bizottságainak első, 1944. november 26-i kongresszusán hozott határozatot közli: Закарпатська Україна, Число 7, 27 листопада 1944 р. 1.

Azért járhattak el így velünk, mert el voltunk szakítva anyaországunktól, Szovjet-Ukrajnától, s védtelenek maradtunk. Azért járhattak így el velünk, mert nem teljesedett be az anyaországunkkal, Szovjet-Ukrajnával való újraegyesítéséért elkezdett harcunk, s mert mi kívül maradtunk a népek nagy családján, Szovjet-Oroszországon.

[...]A német-magyar rabságból kiszabadult kárpátontúli ukrán nép elhatározta, hogy egyszer s mindenkorra megvalósítja évszázados álmát, és újraegyesül Szovjet-Ukrajnával. Ezekkel a gondolatokkal indult a Népbizottságok községi, kerületi és városi választásaira s utasította őket, hogy harcolják ki Kárpátontúli Ukrajna újraegyesítését Szovjet-Ukrajnával.

Az egész népnek, Kárpátontúli Ukrajna minden községe és városa munkásainak, parasztjainak, értelmiségének és papságának Kárpátontúli Ukrajnával való újraegyesítését petíciókban kérő, határozatokban megnyilvánuló rendíthetetlen akaratával egyetértve,

KÁRPÁTONTÚLI UKRAJNA ÖSSZES NÉPBIZOTTSÁGAINAK ELSŐ KONGRESSZUSA ELHATÁROZTA:

1. Újraegyesíteni Kárpátontúli Ukrajnát a mi nagy anyánkkal, Szovjet-Ukrajnával, és kilépni Csehszlovákia kötelékéből.

2. Kérni az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság Legfelsőbb Tanácsát és a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójának Legfelsőbb Tanácsát, hogy csatolja Kárpátontúli Ukrajnát az UKRÁN SZOCIALISTA SZOVJET KÖZTÁRSASÁGHOZ.

3. Megválasztani KÁRPÁTONTÚLI UKRAJNA NÉPTANÁCSÁT, mint a Kárpátontúli Ukrajna területén a nép akaratából működő egyetlen központi hatalmat.

*4. Meghatalmazni és kötelezni Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsát, hogy megvalósítsa a kongresszus határozatát Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával való újraegyesítéséről.*⁴⁵

Ebben az átmeneti időszakban tehát – elméletileg – a hatalmat a Néptanács, illetve helyi szinten a népbizottságok gyakorolták, a régió hivatalos nyelve pedig az ukrán volt.⁴⁶ A gyakorlatban természetesen ekkor már minden Moszkvából volt irányítva. A Néptanács első elnöke Ivan Turjanica lett. Szovjet adatok szerint 1945. január 1-ig több mint 250 ezer kárpátaljai lakos írta alá „önkéntesen” az „újraegyesülést” kérő munkácsi manifesztumot.⁴⁷ Ezt a szovjet propaganda Nyugat felé szabályos

⁴⁵ KÁL, F.P. 14., op. 1., od.zb.1. A Manifesztum szövegét közölte: DÖMÖCKI A. 1998. 164-168. Lásd még: BOTLIK J – DUPKA Gy. 1991. 150-151.

⁴⁶ OFICINSZKIJ Román: Kárpátontúli Ukrajna, 1944-1946. In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 217.

⁴⁷ BOTLIK J. 2000. 284.

népszavazásként tüntette fel.⁴⁸ A manifesztum kibocsájtásának idejére a kárpátaljai magyar és német nemzetiségű férfiak java részét már málenkij robotra hurcolták és számos magyarlakta településen az aláírásgyűjtési akciót az aktivisták úgy tüntették fel, mintha az elhurcolt férfiak hazaengedése ügyében írt kérvényt kellene aláírni.⁴⁹

A kongresszus után azonnal megkezdődött Kárpátalja szovjet típusú átalakítása: elsősorban felszólították a lakosságot a népi bizottságokba történő községi szintű választások megtartására, a népi milíciák létrehozására, illetve a községi vagyon átadására a létrejövő népi bizottság vezetőjének.⁵⁰

A fent leírt körülmények következtében a területen lévő csehszlovák küldöttség helyzete egyre problematikusabbá vált és a gondokat tetézte, hogy Nemec nem tudott megbízható csatornán keresztül kapcsolatba lépni Londonnal, mivel a kommunikációs eszközök szovjet katonai ellenőrzés alatt álltak. Az elszigeteltségből úgy próbált meg kitörni, hogy a küldöttség egy tagja titkos kapcsolatot létesített Londonnal, ahol november 28-án kapták meg az első jelentést: *„A csehszlovák kormányhatalmat itt nem lehet gyakorolni... A szemüink elől lopják el a csehszlovák tulajdont. A Vörös Hadsereg még a telefonzsinórt is elviszi; úgy látszik, hogy senki nem mer szembeszállni velük. Az NKVD itt van és működik. Az emberek látják és nem tudják tisztelni a csehszlovák küldöttséget. ... Az Ukrán Front Parancsnokság politikai szolgálatának tisztjei vezetik a Kommunista Párt propagandáját. A Küldöttség sorsa a ti kezetekben van. Ha nem jártok közben Moszkvánál, mi nem lehetünk ura a helyzetnek.”*⁵¹

Másnap újabb üzenet érkezett Londonba: *„Rendkívül kockázatos közvetlenül hívni Önöket. Én talán most telefonálok utoljára. Óriási nyomás nehezedik ránk. Csak akkor menekülhetünk meg, ha Önök Moszkvánál közbeavatkoznak. Aki nem áll be önként a Vörös Hadseregbe, azt veszély fenyegeti és a hegyekbe kell menekülnie. Sokan ezt választják. Ugyanez vár azokra, akik a helyi és körzeti bizottságok megalakulásánál nem a kommunistákra szavaznak. A terrort a Vörös Hadsereg politikai szolgálata irányítja.”*⁵²

1944. december 5-én Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa rendeletben fogalmazta meg Kárpátontúli Ukrajna kiválását a Csehszlovák

⁴⁸ BRENOVICS L. 2009. 93.

⁴⁹ BOTLIK József: Gát. Hatodik Síp Alapítvány, 2000. 181.

⁵⁰ KÁL, F.P. 14. op. 1. od.zb. 3. 1.

⁵¹ Korbelt, Josef: The Communist Subversion of Czechoslovakia: 1938-1948. Princetown, New Jersey, 1959. 102-103. Közli: DR. MEDGYESY. É.n. 52-53.

⁵² Korbelt, Josef: The Communist Subversion of Czechoslovakia: 1938-1948. Princetown, New Jersey, 1959. 102-103. Közli: DR. MEDGYESY. É.n.53.

Köztársaságból, a csehszlovák kormánnyal való mindennemű kapcsolat megszakítását, továbbá a terület azonnali elhagyására szólította fel a Huszton berendezkedő csehszlovák kormányküldöttség tagjait, élükön František Nemeccel.⁵³ Néhány nap múlva, december 9-én pedig megtiltották a csehszlovák hadseregbe történő mobilizálást, helyette a Vörös Hadseregbe történő toborzást támogatták⁵⁴ sőt, 1945 januárjától a szovjet vezetés elrendelte a szovjet hadsereg önkéntesire vonatkozó adóterhek csökkentését.⁵⁵

1945 januárjában a Néptanács elfogadta a Kárpátontúli Ukrajna himnuszáról, állami zászlajáról szóló rendeleteket: a terület himnusza a Szovjetunió himnusza lett mindenféle változtatás nélkül,⁵⁶ zászlaja pedig a sarló-kalapácsos vörös lobogó „Éljen Kárpátontúli Ukrajna és Szovjet-Ukrajna újraegyesülése” felirattal.⁵⁷ A Néptanács és a helyi népbizottságok hivatalnokainak hivatali esküt kellett tenniük. Az eskü szövege a következő volt: *„Én, Kárpátontúli Ukrajna állampolgára, ünnepélyesen esküszöm, hogy hű leszek hazámhoz, Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsához és Kárpátontúli Ukrajna népi bizottságai első kongresszusának Kiáltványához, mely kinyilvánította az újraegyesülést és a Csehszlovákiából való kiválást.”*⁵⁸

Sztálin levélben fordult Benes csehszlovák elnökhöz, amelyben kifejtette, hogy nincs módjában szembeszállni a kárpátaljai lakosság népi-nemzeti akaratával. Ettől kezdve egyértelművé vált a szovjet politika szándéka Benes számára is a terület hovatartozását illetően és a további tárgyalásokon már csak részletkérdésekről esett szó.

1945. június 29-én Moszkvában a szovjet és a csehszlovák kormány megkötötte a Kárpátalja Szovjet Ukrajnával való végleges átadásáról szóló szerződést. A szerződés értelmében az ukrán és az orosz, illetve a cseh és a szlovák nemzetiségű lakosok 1946. január 1-ig eldönthették, hol kívánnak lakni és egy éven belül át kellett költözniük.⁵⁹ A szerződésben nem esik szó a magyar, sváb, vagy egyéb nemzetiségű lakosságról. 1945. július 1-én Ivan

⁵³ KÁL, F.P. 14., op.1., od.zb. 13., 1-2., KÁL, F.P. 14., op. 1. od.zb. 1 „a”.

⁵⁴ KÁL, F.P. 14., op. 1. od.zb. 1 „a”.

⁵⁵ Декрет чис.37 про зниження податкового тягару добровольцям Червоної Армії. Вістник Народної Ради Закарпатської України, Число 1, Ужгород, 15 січня 1945 р. 8.

⁵⁶ KÁL, F.P. 14., op. 1., od.zb. 54., 6.

⁵⁷ KÁL, F.P. 14., op. 1., od.zb. 54., 7.

⁵⁸ Декрет чис.29 про присягу членів Народної Ради, Окружних і місцевих Народних Комітетів, державних службовців та службовців державних підприємств. Вістник Народної Ради Закарпатської України, Число 1., Ужгород, 15 січня 1945 р. 2.

⁵⁹ KÁL, F.P. 14., op.1., od.zb. 24. A szovjet – csehszlovák szerződés szövegét magyar nyelven közli: BOTLIK – DUPKA. 1991. 149.

Turjanica, Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának elnöke levelet írt Sztálinhoz, illetve Hruscsovhoz, melyben üdvözli az „újraegyesülést”.⁶⁰

1945. november 22-én Csehszlovákia ideiglenes nemzetgyűlése, november 27-én pedig a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége ratifikálta a dokumentumot, az ezt követő lépések pedig egyértelműen a területnek a szovjet közigazgatási- és jogrendszerbe való beillesztését célozták meg.⁶¹ Ezzel teljesült Szovjetuniónak a Kárpát-medencébe való bejutásra irányuló stratégiai terve és a hatalmas birodalom Magyarország szomszédjává vált.⁶²

Kárpátalja jogi státusát soha, egyetlen dokumentumban sem rögzítették így ki volt szolgáltatva a központnak.⁶³ Egyes vélemények szerint az „újraegyesítést” hirdető manifesztum ellenére Kárpátontúli Ukrajna tizennégy hónapon át jogilag a Szovjetunió egyik szövetséges tagköztársaságaként működött önálló minisztériumokkal.⁶⁴ 1946. január 22-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége megszüntette a Kárpátontúli Ukrajna elnevezést, illetve, eltörölte a terület korábbi státuszát, és – beintegrálva a szovjet közigazgatási rendszerbe a Szovjetunió legnyugatibb megyéje lett Kárpátontúli terület (Zakarpatszkaja oblaszty) néven.⁶⁵

Kárpátalja szovjetizálásának és a magyar nemzetiségű férfilakosság deportálásának, munkatáborokba történő hurcolásának tanulmányozása során az alábbi következtetések vonhatóak le: egyrészt a szovjet csapatok által hozott új rendszer megvalósítása moszkvai forgatókönyv alapján, a Szovjetunióban alkalmazott minta szerint készült. A szovjet rendszer kiépítését Kárpátalján is az erőszak, a megfélemlítés jellemezte. A pártfunkcionáriusok ezen intézkedések által kívánták megvalósítani az állampolgárok teljes kiszolgáltatottságát az állammal szemben. Másrészt – a kárpátaljai magyar és német nemzetiségű férfilakosság 1944-es elhurcolását vizsgálva – konzekvenciaként szintén levonható, hogy a deportálások elsődleges oka az etnikai alapon történő tisztogatás volt, melyhez a szovjet hatalom számára megfelelő alapot szolgáltatott a kollektív bűnösség elve. A terület magyarságának megtizedelése egyfajta biztonságpolitikai megoldást jelentett a szovjet vezetés számára, akik így akarták megoldani a szovjet hátország azonnali megtisztítását a megbízhatatlan elemektől, amely különös jelentőséggel bírt abban a tekintetben, hogy Kárpátalját a szomszédos

⁶⁰ KÁL, F.P. 14. op. 1. od.zb. 249. 1-7.

⁶¹ OFICINSZKIJ Román: Közigazgatási változások. In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 217.

⁶² ROMSICS Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 89.

⁶³ MÓRICZ K. 2001. 132.

⁶⁴ BOTLIK J. 2005. 261.

⁶⁵ KÁL, F.P. 195., op. 23., od.zb.1.

Magyarország területéről választották le és csatolták a terjeszkedő szovjet birodalom kötelékébe.

Jelen munka alapján levonható következtetések azt sugallják, hogy a Szovjetunió megjelenése a térségben nemcsak új hatalmat, új rendszert hozott, hanem a szovjet rezsim kiépítésének folyamatában különösen hátrányos helyzetbe kerültek a Kárpátalján élő magyarok, akiket több, a szovjet érában keletkezett dokumentum is fasisztának minősített, és akiknek ezzel megkezdődött kisebbségi történelmük második korszaka, amely egyben a mai napig a legsötétebb periódus is. Mindezek alapján nem túlzás tehát az a legújabban a szakirodalomban is megfogalmazódott vélemény, miszerint a szovjet megszállás következtében a kárpátaljai magyaroknak a teljes reménytelenség állapotába kényszerülve kellett élniük éveken át.⁶⁶

Felhasznált források és irodalom:

Kárpátaljai Állami Levéltár (KÁL)

F.P. 14., op.1., od.zb. 1.
F.P. 14., op.1., od.zb. 3-6.
F.P. 14., op.1., od.zb. 13.
F.P. 14., op.1., od.zb. 24.
F.P. 14., op. 1., od.zb.52.
F.P. 14., op. 1., od.zb. 54
F.P. 14., op.1., od.zb. 60.
F.P. 14., op.1., od.zb. 215.
F.P.1 4., op.1., od.zb. 217.
F.P. 14., op.1., od.zb. 249.
F.P. 195., op. 23., od.zb.1.

Вісник Народної Ради Закарпатської України (Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Közlönye).

Число 2., Ужгород, 15 грудня 1944 р.

Число 1., Ужгород, 15 січня 1945 р.

Adatközlők

(A visszaemlékezések hanganyaga, lejegyzett teljes szövege megtalálhatóak a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében)

Husztai Sándor (szül. 1926) beregszászi, málenkij robotra deportált túlélő

Nagy András (szül.1925), beregszászi, málenkij robotra deportált túlélő

⁶⁶ ROMSICS I. 2006. 254.

Ekschnit Margit (szül. 1926), munkácsi, málenkij robotra deportált túlélő

Szakirodalom

- BOGNÁR Zalán: Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös hadsereg által megszállt Magyarországon 1944-1945. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012.
- BOGNÁR Zalán: Malenkij robot. In: Bognár Zalán (szerk.): Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”. Magyarországi Németek Pécs – Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009.
- BOTLIK József – DUPKA György: Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918-1991. Mandátum – Universum, 1991.
- BOTLIK József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX. és XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000.
- BOTLIK József: Gát. Hatodik Síp Alapítvány, 2000.
- BREZOVICS László: Kárpátontúli Ukrajna, 1944. október – 1945. június. In: Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest, 2009.
- DÖMÖCKI András: A novemberi manifesztum. In: Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár. 1998.
- DR. MEDGYESI László: Szovjet területi terjeszkedés Kelet-Európában, 1945 Ruténia (Kárpát-Ukrajna) esetében. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, é.n.
- DUPKA György – KORSZUN Alekszej: A „malenykij robot” dokumentumokban. Ungvár-Budapest. Intermix Kiadó, 1997.
- DUPKA György: A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944-1946). Szolyvai Emlékparkbizottság, Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 2012.
- DUPKA György: Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Patent - Intermix, Ungvár - Budapest, 1993.
- MÓRICZ Kálmán: Kárpátalja sorsfordulói. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2001.
- OFICINSZKIJ Román: Kárpátontúli Ukrajna, 1944-1946. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919-2009. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.

- OFICINSZKIJ Román: Preventív szovjetizálás. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919-2009. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.
- ROMSICS Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- STARK Tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...” In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919-2009. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.
- STRADLING, Bob: A huszadik századi európai történelem tanítása. Részlet az Európa Tanács a „Huszadik századi európai történelem tanulása és tanítása” c. programjából. Magyar változat: Világpolgár 2000 Oktatási Tanácsadó Iroda www.tusarok.org/rovatok/cikk.php?id=1312
- SZÜCS László (szerk.): Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. INK minisztertanácsi jegyzőkönyvei, Budapest, 1997.
- VEHES Mikola – MOLNÁR D. István – MOLNÁR József – OSZTAPEC Jurij – OFCINSZKIJ Román – TOKAR Marian – FEDINEC Csilla – CSERNICKÓ István: Kárpátalja évszámokban 1867-2010. Hoverla, Ungvár, 2011.
- ZSELICZKY Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekterében 1920-1945. Napvilág kiadó, Budapest, 1998.

NÉPHATALOM ÉS NÉPIRTÁS A II. RAZZIA A DÉLVIDÉKEN

Mák Ferenc

*Vajdasági Magyar Művelődési Intézet,
helytörténész, bibliográfus*

A volt Jugoszlávia területén élő magyarság politikai vezetői és kimagasló tudományos, közéleti személyiségeinek nemzetben gondolkodó csoportja 1989–1990 óta minden adódó alkalommal hangsúlyozta: a délvidéki magyarság megmaradásának elsőrendű és alapvető feltétele, hogy egyenrangú polgárként vegyen részt Jugoszlávia, majd Szerbia társadalmi, gazdasági és politikai életében. Márpedig mindaddig nem lehetünk egyenrangú polgárai az országnak, amíg a történelmi tények tudományos igényű feltárásával nem tisztázzuk az 1944–1945-ben a magyarság ellen elkövetett partizán vérengzések körülményeit, s amíg a történetek felderítését követően jogilag is nem rehabilitálják az ártatlanul kivégzett áldozatokat. Szerbia bíróságainak kell kimondaniuk, hogy a szerb fegyveresek mészárlása emberiség elleni bűntett volt, hogy a kommunista vörös terror kimeríti a háborús bűncselekmény fogalmát, s hogy akik az ártatlanokra fegyvert fogtak, azok közönséges gyilkosok voltak, s megérdemlik, hogy a nevüket megismerje a közvélemény.

A kezdeményezésnek a szerb fél részéről közel két évtizeden át nem voltak meghallói, s a szerb tudományos és politikai színtéren nem akadt partner, aki a tényfeltáró munka során vállalta volna a partnerséget. A szomorú megemlékezéseken elhangzó gyászbeszédeken és a történetekre emlékezők vallomásának részletes följegyzésén túl, érdemben nem történt semmi, s akik minden erejüket az 1944–1945-ös atrocitások feltárására fordították – Matuska Márton, Mészáros Sándor, Teleki Júlia, Forró Lajos, Csorba Béla és mások – alkalmanként reménytelennek ítélték a küzdelmet; az archívumok és a levéltárak anyaga elérhetetlen volt a számukra. Valamennyien úgy végezték a munkájukat, hogy tisztában voltak vele: amíg a szerb társadalom nem fogalmazza meg a múlttal történő őszinte szembenézés igényét, addig a magyar törekvések is kudarcra vannak ítélve. Amíg a szerbség nem érzi szükségesnek a vörös terror szerb mártírjai sorsának tisztázását, addig a magyar kivégzettek története csak személyes ügye lehet a gyászolóknak. Mi magyarok pedig úgy érezzük, a háborúnak akkor lesz vége, ha tisztességes gyásszal minden áldozatunkat eltemettük.

Azután néhány évvel ezelőtt mintha megtört volna a jég. Előbb csak bizonytalan megfogalmazások voltak olvashatók: igen, 1944–1945-ben a

bevonuló partizánok részéről történtek túlkapások, hogy olykor-olykor előfordultak bírósági ítélet nélküli kivégzések, amit egyszer majd ki kell vizsgálni – a vélemények azonban megrekedtek az általánosság szintjén. Egyes történészek a II. világháború valamennyi áldozatának a számbavételét ígérték, aminek azután csak a további ködösítés lett az eredménye. 2009-ben a Tartományi Képviselőház Tényfeltáró Bizottsága *Na putu ka istini* (Az igazság útján) címmel, *Stradanje stanovništva Vojvodine 1941–1948* (Vajdaság lakosságának áldozatai 1941–1948) témamegjelöléssel tette közzé több éves kutatásainak eredményét, melyből kiderült: „83 881 személyről, köztük 4624 magyarról tudják bizonyosan, hogy ártatlan áldozat” volt. Dr. Dragoljub Živković, a tényfeltáró bizottság elnöke, a kutatás vezetője ugyan hozzátette: „Egy jobb Vajdaságért kutattunk, és elkészült ez a hatalmas munka, amely megközelítőleg 80 százalékban feltárta és begyűjtötte az adatokat a tartományunkban ártatlanul áldozatul esett minden polgárról, vagyis minden nemzet áldozatáról.” Akik a történelmi kérdéssel korábban már foglalkoztak, az első pillanattól tudták, hogy a feltárt és közzétett tények messze nem fedik az igazságot, s ami történt, nem egyéb felelőtlen porhintésnél.¹

A Tartományi Képviselőház Tényfeltáró Bizottsága 2009 tavaszán publikált kutatási adatai szerint a „felszabadító” partizánok 1944–1945-ben, majd Tito kommunistái 1948-ig 106 000 embert végeztek ki, s az áldozatok legnagyobb része – 52 000 – szerb, a további 25 000 német, 17 000 zsidó, 4600 magyar, és 2000 horvát nemzetiségű, s közülük 83 881-et „nevén is neveztek”. Ezeket az adatokat azonban sem a magyar, sem a német közvélemény nem vette komolyan, és nem tekintette hitelesnek, hiszen csak a gyűjtőtáborok adatai ezt a számot messze felülmúlják. „A mintegy félmillió itteni németsegből ugyanis mára alig több mint háromezer maradt. Nagyrészüket elmenekült. Akiknek ez sikerült, azok 67 ezer német áldozat nevét, erőszakos halálának helyét és körülményeit vették nyilvántartásba.” Vajdaságban egyébként a világháború ideje alatt és után 72 gyűjtőtábor létezett, közülük csak a járekiben hatezren haltak meg. „Jegyzőkönyv is van róla, csak éppen nem hozzáférhető” – írta Ternovác István *Megneveztek 4624 magyar áldozatot* című tudósításában.² Matuska Márton pedig

¹ STANYÓ TÓTH Gizella: Szembenézéssel a megbékélésig – Az első hivatalos kutatás szerint tartományunkban 83 881 ártatlan civil áldozat volt, köztük 4624 magyar az 1941–1948 közötti időszakban. *Magyar Szó*, 2009. május 15. 5. – Az 1948-as évszám azért tűnik elfogadhatónak, mert a Bácskában és a Bánságban addig működtek az internáló-táborok, ahol ezrével, tízezzel haltak meg a magyar és a német internáltak.

² TERNOVÁC István: Megneveztek 4624 magyar áldozatot. *Vajdaság MA* [hírportál], 2009. május 15.

„elnagyolt munkának” minősítette a jelentést, és hozzátette: „A második világháború utáni vérengzések áldozatainak kutatásával nem a valós adatok feltárása, hanem a téma elmaszatólása volt a cél”.³

Nagy előrelépést jelentett a kutatások megkezdése tekintetében, amikor 2009 augusztusában a szerbiai kormány arra kötelezte a Köztársasági Igazságügyi Minisztériumot, hogy egy történész-bizottság – „az 1944 és 1946 között a szerb polgárok tömeges kivégzésének tényére és a tömegsírok feltárására létrehozott tanács” – az egész Szerbia területén derítsen fel minden olyan esetet, amely „az adott időszakra vonatkozott, és olyan személyek ellen követték el, akiket kivégeztek, lelőttek vagy halálos ítéletet hajtottak végre rajtuk, de mindezt nem előzte meg bírósági eljárás, tehát nem született ítélet az ügyükben”. Ez pedig azt jelenti, hogy Szerbia területén fel kell tární a tömegsírokat, és minden felmerülő kérdésre választ kell találni. Slobodan Homen, a Köztársasági Igazságügyi Minisztérium államtitkára szerint a munka akár tíz évig is eltarthat, de csak akkor tekinthető eredményesnek, ha a levéltári dokumentumok hitelesítik a történeteket. Majd hozzátette: „a jövőben a szemtanúk vallomásaira és az írásos bizonyítékokra tudunk majd támaszkodni, ez alapján áll össze a számunkra fontos kutatási dokumentum”.⁴

2009 augusztusában úgy tűnt, fölgyorsulnak az események. Pásztor István, a VMSZ elnöke Ágoston Andrással, a VMDP elnökével és dr. Páll Sándorral, a VMDK elnökével közösen levélben fordult az akkori szerb elnökhöz, Boris Tadićhoz, és a támogatását kérte egy szerb–magyar történészekből álló munkacsoport létrehozásához. „A történészeknek lenne a feladata feltárni az 1944–1945-ben elkövetett háborús bűntettek részleteit” – állt a levélbe. Tadić elnök támogatta a kezdeményezést, és kijelentette, a munkacsoport szerb tagjait még az ősz folyamán kinevezik. Kézenfekvő volt, hogy a tervezett magyar–szerb tényfeltáró történész-bizottság munkájába bekapcsolódik a szerbiai tömegsírokat feltáró bizottság is. Slobodan Homen, a szerbiai igazságügyi minisztérium államtitkára nem sokkal ezután bejelentette: 2009 szeptemberében „állami bizottság alakul a II. világháború végén keletkezett tömegsírok összeírása és feltárása céljából”.⁵

³ HALÁSZ Gyula: Elnagyolt munka – A második világháború utáni vérengzések áldozatainak kutatásával nem a valós adatok feltárása, hanem a téma elmaszatólása volt a cél, legalábbis a 12 éves történelmi munka ezt üzeni. [Beszélgetés Matuska Mártonnal]; *Magyar Szó*, 2009. május 23. 14.

⁴ VARJÚ Márta: Feltárják a tömegsírokat – Slobodan Homen, a Köztársasági Igazságügyi Minisztérium államtitkára szerint a munka akár tíz évig is eltarthat. *Magyar Szó*, 2009. augusztus 1. 14.

⁵ P. E.: Pásztor–Tadić-találkozó – Boris Tadić ígérete szerint az ősz folyamán kinevezik az 1944/45-ben történt háborús bűntetteket kivizsgáló szerb–magyar történész-munkacsoport szerb tagjait. *Magyar Szó*, 2009. augusztus 5. 1.

A hír kapcsán Matuska Márton kijelentette: „Régóta várom, hogy valami hasonló történjen, és nem is egészen értettem, hogy mi volt a kiváltó oka a hirtelen pálfordulásnak. Ahhoz, hogy az államtitkár ezt nyilatkozza, ehhez egy legfelsőbb szintű politikai döntésre volt szükség. Ezzel a kérdést megnyitották. A kulcs bekerült a titkokat őrző zárba és most ezt nyitni kell.” A Blic napilap azonnapi közölt is egy térképet, melyen 53 szerbiai települést jelöltek meg, ahol tömegsírok találhatók. Ezek közül 21 vajdasági volt. „Ezzel szemben – jegyezte meg Matuska Márton – az én kutatásaim alapján ötven vajdasági településen léteznek magyar áldozatokat rejtő tömegsírok. Ezek zöme a Bácskában van. Felsorolnám ezeket a településeket: Horgos, Martonos, Magyarkanizsa, Adorján, Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Óbecse, Földvár, Csantavér, Szabadka, Bajmok, Bezdán, Zombor, Veprőd, Szivác, Kúla, Verbász, Topolya, Szenttamás, Temerin, Járek, Palánka, Újvidék, Csurog, Zsablya, Mozsor, Tündéres, Sajkáslak és Titel. Ezek a bácskai helységek. A Bánságban: Törökkanizsa, Csóka, Padé, Jázova, Kisoroszi, Oroszlámos, Nagyikinda, Magyarcsérnye, Törökbecse, Perlasz, Muzslya, Nagybecskerek, Nezsény, Antalfalva, Torontálvásárhely és Versec. Szerémségben két magyarlakta helységről vannak adataim. Ezek: Ürög és Maradék. Ez összesen 49 helység. A lista azonban nem tekinthető véglegesnek. Egy kis bánsági településről, Basahídról pl. 2005-ben kaptam egy névtelen levelet, melynek írója elmondja, hogy ott a királyi Jugoszlávia időszakában 30 magyar család lakott, és békességben éltek az ottani többségi szerb lakossággal mindaddig, amíg be nem jöttek Tito partizánjai. 1944 őszén a faluban összeszedték a magyar férfiakat, csak az asszonyok és a gyerekek maradtak odahaza. Nagyrészüket kivégezték. Aki pedig életben maradt, el kellett hagynia a falut.”⁶

2009. november 10-én azután a Szerb Igazságügyi Minisztériumon belül Slobodan Marković, a belgrádi egyetem Politikai Tudományok Kara docensének elnökletével megalakult az 1944. szeptember után kivégzett személyek titkos sírhelyeinek feltárásával megbízott állami bizottság. Az első sajtótájékoztatón a bizottság célkitűzéseinek ismertetése mellett Slobodan Homen államtitkár azt is felvetette, hogy „a kivégzésekhez kapcsolódó feljegyzéseket feloldják a titkosítás alól”. Slobodan Marković a bizottság elnöke hozzáfűzte: „A bizottság megkezdte az archívumokban őrzött dokumentumok összegyűjtését”, hiszen a kutatómunkában igen nagy szükség van az akkori biztonsági szolgálatok munkájáról készült feljegyzésekre. „A bizottság nem politikával akar foglalkozni, és nem is akarja megváltoztatni a

⁶ TERNOVÁČZ István: Fél száz településnél van magyar tömegsír. *Vajdaság MA* [hírportál], 2009. augusztus 13.

történelmet”⁷ – nyilatkozta Slobodan Homen, az Igazságügyi Minisztérium államtitkára. Már nem a becslésekről, és nem a hangulat befolyásolta kalkulációkról van szó. Minden áldozatot néven kell nevezni, és fel kell tárni a tragédiájának tényeit.

2010 januárjában már arról cikkeztek a lapok, hogy „Sólyom László és Boris Tadić legutóbbi találkozásukon megegyeztek abban, hogy országuk tudományos akadémiájának bevonásával közös bizottságot állítanak fel az 1944–1945-ös népirtás körülményeinek kivizsgálására”. A sajtó azt is tudni vélte, hogy „Sólyom László megfogalmazta és elküldte levelét a Magyar Tudományos Akadémiának, és ugyanezt megtette Boris Tadić is a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia irányában”.⁸ A szándék komolyságát jelezte, hogy 2010. április 29-én a szerb kormány feloldotta az 1944-ben és 1945-ben zajlott tömegmészárlásokra vonatkozó dokumentumok titkosítását. „A levéltárak eddig korlátozták a hozzáférést a kérdéses időszakot kutató történészek számára – írta az esemény kapcsán Ternovác István. – A katonai levéltárak viszont, amelyek a legtöbb titkot rejtik, eddig semmilyen dokumentumot nem adtak ki a kutatóknak. Ezért a szerb kormány mostani döntése történelmi szempontból óriási előrelépést jelenthet a történetek feltárása vonatkozásában, hiszen amíg a hivatalos jugoszláv történelem arról szólt, hogy az akkori nagy Jugoszláviában a második világháború időszakában egymillió hétszázezer embert öltek meg és ezt a veszteséget teljes egészében a megszállók számlájára írták, addig a történészek közül ma többen is azt feltételezik, hogy a legtöbb embert tulajdonképpen nem a háborúban, hanem a titói korszak első éveiben végezték ki a kommunista titkosrendőrség, az Ozna emberei. Hogy így van-e, erre a titkosítás feloldását követően a következő hónapokban remélhetőleg fény derül.” A folyamatot erősítette, hogy néhány nappal korábban az Újvidéki Felső Bíróóság rehabilitálta a Sajkás-vidéki megtorlás első négy magyar áldozatát.⁹ 2010. május elején végre megkezdte munkáját a második világháború alatt és után kivégzettek tömegsírait feltáró bizottság, hogy számba vegye a vörös terror áldozatait.

⁷ PESEVSZKI Evelyn: Az 1944 utáni kivégzések megvilágítása – Feloldhatják az 1944 szeptembere utáni kivégzésekhez kapcsolódó dokumentációról a titkosítást – Matuska Márton: Az új bizottságtól az összes tény feltárását és ezek nyilvánosságra hozatalát várom el. *Magyar Szó*, 2009. november 17. 5.

⁸ NÉMETH Zoltán: Hatvanöt éves szégyen – Szerbia nem lehet az Európai Unió része, ha nem tisztázza örökölt bűneit – Az 1944–1945-ben a vajdasági magyarok felett elkövetett atrocitást nem lehet kollektív bűnösségként kezelni – Magyarország és Szerbia államfői levelet intéztek a nemzeti akadémiaihoz. *Magyar Szó*, 2010. február 6. 19.

⁹ TERNOVÁC István: Kezdődhet az 1944–45-ös események tisztázása. *Vajdaság MA* [hírlap], 2010. április 30.

2010. november első napjaiban a Magyar Tudományos Akadémia az időközben megalakult Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság élére társelnökként dr. Glatz Ferenc akadémikust, történészt nevezte ki, aki nyilatkozatában a diplomáciai háttér munkáról is szót ejtett: „Amikor Magyarországon járt Tadić elnök – mondta –, akkor átadtuk neki a magyar részről megalakult bizottság listájával együtt azt a programot is, amelyet én írtam meg. Mi eddig azért nem tudtunk semmit sem csinálni, mert nem voltak testvér-bizottságok. Vártuk a Szerb Tudományos Akadémia javaslatát, ami máig nem jutott el hivatalosan hozzám.” A program azonban nem arról árulkodott, amiről a vegyes bizottság megalakulását megelőzően szó volt. „A bizottságnak a fő feladata egyrészt a második világháborús események feltárása Vajdaságban, egy forrásgyűjtemény elkészítése. Másrészt a bizottság feladata lesz a szerb–magyar levéltári kutatások és visszaemlékezések gyűjtésének a biztosítása is. Különösen fontos feladatnak tartjuk azt, hogy a szerb–magyar kapcsolatok, mind történelmileg, mind politikailag a Vajdaság multikulturális környezetében legyenek értelmezhetőek. Itt nemcsak szerb–magyar kapcsolatokról van szó, hanem szerb–horvát, szerb–német és más, nemzetek közötti kapcsolatokról is. Nagyon fontosnak tartjuk azt, hogy a bizottság eredményei a közgondolkodásba is átkerüljenek, tehát mi egyrészt a kölcsönös történettudományos kutatást, vegyes bizottságok működését és a kommunikációt szeretnénk elősegíteni, másrészt viszont a médiában is fórumot kell adni ennek a témának” – nyilatkozta Glatz Ferenc akadémikus. Közben Belgrádban dr. Vojislav Stanovčićet, a Szerb Tudományos Akadémia tagját, nevezték ki a vegyes bizottság szerbiai társelnökévé, aki első nyilatkozatában kijelentette: nem lesz könnyű dolgunk, mert „ilyesmivel a Szerb Tudományos Akadémia berkeiben még senki sem foglalkozott”. Stanovčić hozzátette, azt viszont tudják, hogy Vajdaságban vannak olyan „szakértők”, akik régóta foglalkoznak ezzel a kérdéssel – az ő együttműködésükre is számítanak. Csak a legfontosabb kérdést illetően volt tapasztalható a bizonytalanság: mit is vizsgáljon a történeti vegyes bizottság? „Számunkra nagyon fontos lenne, hogy a második világháború kezdetétől vizsgáljuk ezt a periódust, és mondjuk 1948-cal befejeződjön a vizsgált időszak. Mert akkorra már befejeződtek a háború utáni likvidálások és a kilengések” – nyilatkozta a szerb társelnök.¹⁰ Mintha sem Glatz Ferenc, sem Vojislav Stanovčić nem értesült volna arról, hogy a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság eredeti szándéka szerint az 1944–1945-ös

¹⁰ HALÁSZ Gyula: A megbékélés labirintusa – Kijelölték a szerb–magyar vegyes bizottság hazai tagjait is – Dr. Glatz Ferenc és dr. Vojislav Stanovčić, a második világháborús atrocitások kutatói nyilatkoznak a Magyar Szónak. *Magyar Szó*, 2010. november 13. 14.

partizán-terror magyar (és ettől elválaszthatatlanul a német) áldozatainak feltárására és egyenkénti megnevezésére jött létre: „A bizottság feladata feltárni az 1944–45-ben történt tömeges atrocitások részleteit” – állt a határozatban.

A Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság magyar tagozatának kutatómunkáját segíti mások mellett Mezei Zsuzsanna és Fodor István levéltárosok és Matuska Márton közíró, a délvidéki mártírok történetének ismert kutatója, a *Délvidéki Mártírium 1944–45 Alapítvány* kuratóriumának tagja, aki egy 2011. január 11-én adott nyilatkozatában hangsúlyozta: „A bizottság nem a már feltárt események újra feltárására, hanem azon események kutatására jött létre, amivel még nem foglalkozott sem Szerbia, sem a SANU, sem az MTA ilyen formában. A magyar bizottság ülésén elhangzott, hogy a magyarokra vonatkozó eseményeket, amelyek miatt minket terhel felelősség, már Horthy kivizsgáltatta. Az is elhangzott, hogy mi már lenyeltük saját keserű nyelni valónkat, most nem rajtunk van a sor. [...] Mi, délvidéki magyarok és szerbek 1944 óta úgy élünk egymás mellett, ahogyan azt a Magyar Szó elődje, a Szabad Vajdaság egy 1945. januári számában megfogalmazta: A magyaroknak a többségi nemzet bizalmat előlegez, noha ezt a bizalmat majd utólag ki kell érdemelnie. Minket folyton büntudattal gyötörtettek, a többségi nép pedig azt akarta velünk elhitetni, hogy minket fölszabadít és érdemtelenységünk ellenére nagylelkűen maga mellé fogad. Végre itt az ideje, hogy levétezzük magunkról ezt a súlyos terhet. Békés együttélés csak a bűnök kölcsönös megbocsátása után lehetséges. De hogyan kérjen bocsánatot az, akit úgy neveltek, hogy neki nincs is vétke, hiszen velünk szemben még nagylelkűséget is tanúsított. A megbékélésnek azzal kell járnia, hogy attól kezdve egyik nemzet se vádolhassa a másikat, hanem közösen gyászoljuk minden nép ártatlan áldozatait, mártírjait, köztük sok-sok hőst, akiket eddig bűnősként szégyellnünk kellett.”¹¹

Időközben dr. Srđan Cvetković történész, a tömegsírok megjelölésével és az áldozatok összeírásával foglalkozó állami tényfeltáró bizottság titkára a sajtónak elmondta, munkájukat a szerb állam anyagilag először 2011-ben támogatta, korábban a kutatások költségét a saját zsebükből fedezték. Reményét fejezte ki, hogy a szerb és a magyar államfő megállapodása nyomán létrejött közös akadémiai történész bizottság fordulatot hoz a tényfeltáró munkában, ennek köszönhetően hatékonyabbá válik a vajdasági történesek kutatása, hiszen ugyanazok a kutatók dolgoznak a szerbiai tényfeltáró bizottságban is, mint a két ország által létrehozott vegyes

¹¹ PESEVSZKI Evelyn: Levenni magunkról a súlyos terhet – Matuska Márton: A vajdasági magyarságot folyton büntudattal gyötörték. *Magyar Szó*, 2011. január 11. 5.

bizottságban. Elmondta továbbá, hogy az általuk végzett feltáró munkát lassítja az is, hogy a „Szerbiai Levéltárnak eddig átadott BIA (rendőrségi) archívumból a szerbiai körzetek 40 százalékára vonatkozólag még hiányzanak a kivégzettek listái”. Elsősorban az olyan nagyvárosok likvidáltjainak a névsorai hiányoznak, mint Belgrád, Kragujevac, Šabac és Újvidék.

Dr. Srđan Cvetković elmondta, 1944. szeptember 12-étől, a kommunisták vérengzéseinek a kezdetétől, a szerbiai likvidáltak listáján már 36 000 áldozat neve található. A levéltári kutatások során az is kiderült, hogy „az áldozatok 90 százalékát bármiféle ítélet nélkül végezték ki”. Eddig 206 tömegsírról tudnak a történészek. Ezek közül 33 keletkezésének a körülményeit felkutatták, de közülük mindössze kettőt hantoltak ki. S ami a vörös terrorban a legmegrendítőbb az a gyermekáldozatok száma. „Több ezer gyereket végeztek ki a kommunisták Szerbiában – állítja a tömegsírok megjelölésével és az áldozatok összeírásával foglalkozó állami tényfeltáró bizottság titkára. – Sok gyermek osztozott Szerbiában, különösen pedig Vajdaságban a legjobb kragujevaci gimnazista, Živa Kovanović sorsában. Ő 15 éves volt, amikor 1945. március 31-én kivégezték, csak azért, mert nem tette magáévá a kommunista meggyőződést.”¹²

Ilyen előzmények után kezdődött meg 2011 novemberében a levéltári feltáró munka. A kutatói munka irányításával és lebonyolításával a Magyar Nemzeti Tanács a Hajnal Jenő vezette, zentai székhelyű Vajdasági Magyar Művelődési Intézetet bízta meg, ahol azonnal kezdetét vette *A végtisztesség keresztjei – Mártírjaink 1944–1948* című archívum felépítése is. A szándék világos: valamennyi meggyilkolt mártírnak nevének felkutatása, és történetének minél teljesebb dokumentálása. A mártír neve köré épül a történet és a történelem: temetett és temetetlen halottaink végre megkaphatják a végtisztességet. A ránk teherként és próbatételként nehezedő múlt pedig a levéltári adatok, az emlékezők személyes vallomása, és a történeti irodalom révén a maga kegyetlen valóságában mutatkozik meg.

Közel egy esztendeje az archívumokban óriási feltáró munka folyik. A nyolc vajdasági regionális levéltárban – Fehértemplom, Újvidék, Szabadka, Szerémség Levéltára (Száva-szentdemeter), Zenta, Nagybecskerek, Nagyikinda, Pancsova és Zombor – végzett kutatás nyomán eddig 1319 esetben derült ki, hogy az azonosított áldozatot a bevonuló partizánok minden bírósági eljárás nélkül, egyszerűen legyilkolták. Fodor István, a Zentai Történelmi Levéltár igazgatójának beszámolója szerint az eddig feldolgozott

¹² TERNOVÁČZ István: Több ezer gyereket végeztek ki a kommunisták Szerbiában! – állítja dr. Srđan Cvetković történész, a tömegsírok megjelölésével és az áldozatok összeírásával foglalkozó állami tényfeltáró bizottság titkára. *Vajdaság MA* [hírlap], 2012. január 3.

három gyűjtőtábor – Rezsőháza, Szépliget és Bácskörtés – tömegsírjaiban összesen 13 133 ártatlan áldozat nyugszik. Mezei Zsuzsanna, aki munkatársaival a Vajdasági Levéltárban a *Megszállók és Együttműködők Bűncselekményeit Kivizsgáló Vajdasági Bizottság* levéltári anyaga mellett *A háborús bűnösök regiszterét*, *A népellenségek regiszterét*, *Az kivégzettek OZNA (Népvédelmi Osztály) névsorát* tartalmazó könyveket, *Az ítélet nélküliek illetve bírósági ítélettel kivégzettek személyi katonjait*, a *Hadbírószági ítéletek gyűjteményét* és egyéb levéltári anyagát nézte át, közölte: a 11 627 eddig felderített áldozatból 5087 magyar és 5159 német származású volt. Ezeknél az adatoknál azonban figyelembe kell venni, hogy az újvidéki tömeges kivégzésekről még nem kerültek elő a névsorok, a bezdáni, zombori, szenttamási följegyzések is elég hiányosak. További forrásként szolgáltak az 1948-ig működő járeki, gádori és körtési fogolytáborok halotti anyakönyvek is. Ezekből eddig kb. 2500 név került az adatbázisba. A becslések szerint további 30 000 áldozat neve vár azonosításra. A német áldozatok azonosításának egyik legmegbízhatóbb forrása az 1994-ben Münchenben kiadott, Karl Weber szerkesztette *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien* című könyv.

A végtisztesség keresztjei – Mártírjaink 1944–1948 című archívum bibliográfiai részébe 2012. június 30-ig a 2007–2011 közötti vajdasági magyar és szerb nyomtatott sajtó (Magyar Szó, Hét Nap, Családi Kör, Aracs, Dnevnik, Blic) cikkeinek és fényképeinek gyűjteménye, valamint a Vajdaság MA hírportál és a VMDP Hírlevél elektronikus anyaga – megközelítőleg 800 tételben –, továbbá mintegy 50 monográfia digitalizált változata került fel. A jelzett időszak – különösen a 2009 utáni periódus – publicisztikája a korábbiakhoz képest lényeges változást hozott. Míg a megelőző, közel két évtized során a mártírium-kutatásra az egyéni kezdeményezések és magános kísérletek voltak a jellemzőek, addig az utolsó néhány évben a kérdés végre megkapta a kellő társadalmi és politikai súlyát. 2009 előtt lelkes újságírók, helytörténészek és a családi visszaemlékezők vetették papírra mindazokat az ismereteket, amelyeknek egyéni utánajárás során a birtokába jutottak. Míg tehát korábban a társadalmi igényeknek és elvárásoknak csak a publicisztika próbált meg eleget tenni, addig ez elmúlt években olyan egyesületi kezdeményezések, mint a *Keskenyút – Délvidéki tragédiánk 1944–45*, hírportálja, rendezvényei és kiadványai (2010–2011), valamint a *Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság* 2010-ben rendezett tudományos konferenciája és a tanácskozás anyagát közlő *Mementó 1944–45* című kiadványa is jelezte, hogy a nyomasztó kérdéseknek végre társadalmi nyilvánosságot kell kapniuk.

2011-ben Szerbiában heves politikai vitákat követően megszületett a rehabilitációról és a kárpótlásról szóló törvény, amely közvetlenül érintette a magyarság életét is. A törvény ugyan nem tisztázta megnyugtató módon a

kollektív bűnösség eltörlésének kérdését, de a jogi eljárások lehetővé teszik a kivégzettek sorsának feltárását. Ennek kapcsán Vukašinović Éva rámutatott: „A vagyon-visszaszármaztatási törvénytervezettel elsődlegesen a zsidó hitközség és a magyar kisebbség jogait csorbítják”,¹³ a Vajdaság MA pedig megfogalmazta: A vajdasági németiség is módosítaná a vagyon-visszaszármaztatási törvényt.¹⁴ Varga László ugyanakkor hangsúlyozta: a törvény nem sugallhatja a kollektív bűnösséget, mert az folytatását jelentené az eddigi gyakorlatnak.¹⁵ Mindennek ellenére Szerbia törvénykezési rendjében végre legitim módon jelent meg a kommunista megtorlás áldozatainak a kérdése – 2012-ben pedig már precedens értékű ítéletek is születtek. Mindezek a folyamatok közrejátszottak abban, hogy az áldozatok sorsának tisztázása Szerbiában társadalmi és jogi kérdéssé szélesedett, ami azután megköveteli a történelmi tényfeltárási is. A folyamatokat és a változásokat hűen mutatja be *A végtisztesség keresztjei – Mártírjaink 1944–1948* című archívum eddig elkészült, 2007–2011 közötti bibliográfia.

Az 1944–1945-ben kivégzett magyar mártírok sorsának legismertebb kutatója, Matuska Márton az 1990-es évek óta fáradhatatlanul munkálkodik azon, hogy föltárják a partizán-terror áldozatainak történetét. 1991-ben megjelent *A megtorlás napjai* című könyvével elsőként törte meg a hallgatást, és megmutatta a kutatók számára a járt érdekes utat. Az elmúlt közel három évtizedes tényfeltáró munkája során hatalmas dokumentum-gyűjtemény keletkezett, mely mára egyik legfontosabb alapja és forrása lett az atrocitások történetének. 2012 tavaszán Matuska Márton archívumának másolatát átadta a Vajdasági Magyar Művelődési Intézetnek, és ezzel óriási mennyiségű kézirat, feljegyzés, levél, jegyzőkönyv, fénymásolat, újságkivágat, eredeti dokumentum, fénykép és hanganyag, névtelen és aláírással hitelesített vallomások gyarapítják az archívumunkat. A 118 irattartónyi dokumentum településenként Adától Zsablyáig 1468 tematikus egységet tartalmaz. A dokumentumok nem csak egy kutatói pálya történetét mutatják be, nemcsak a feltáró munka folyamataiba nyújtanak betekintést, de megmutatják a szenvedések mélységeit is, melyeket a bácskai, a bánási, a baranyai és a szlavóniai magyarságnak el kellett viselni.

¹³ DIÓSI Árpád: Rejtett diszkrimináció – Vukašinović Éva: A vagyon-visszaszármaztatási törvénytervezettel elsődlegesen a zsidó hitközség és a magyar kisebbség jogait csorbítják. *Magyar Szó*, 2011. szeptember 7. 5.

¹⁴ A vajdasági németiség is módosítaná a vagyon-visszaszármaztatási törvényt. *Vajdaság MA* [hírlap], 2011. szeptember 9.

¹⁵ KABÓK Erika: Nem sugallhatja a törvény a kollektív bűnösséget – Dr. Varga László: Ha nem módosítják a törvényjavaslat néhány számunkra kulcsfontosságú rendelkezését, nemmel szavazunk. *Magyar Szó*, 2011. szeptember 10. 14.

A kivégzések több napon át folytak

Közben Matuska Márton *Az elhallgatott razzia – Vérengzés Újvidéken (1944/45)* című 2015-ben megjelent könyvével újabb jelentős lépést tett az események teljességének, összefüggésrendszerének a föltárása felé. Rámutatott, hogy 1944 októberétől kezdődően Újvidéken volt egy másik razzia is – az ismertnél sokkal véresebb –, amelynek történetét máig homály fedi. S amíg homály fedi, kétségek gyötrik a lelkeket, és amíg kétségek gyötrik a lelkeket, addig nincs fölszabadult élet a magyar otthonokban.

Újvidéken, 1944. október 30-án – mindössze egy héttel a partizánok bevonulását követően az új hatalom hirdetményben tette közzé: „A Bácskai és Baranyai Katonai Körzet Hadbírósága az 1944. október 29-én hozott ítéletével halálra ítélte 250 magyar nemzetiségű háborús bűnöst, akik a megszállás 3 évében részt vettek a megszállókkal Bácska és Baranya területén a szerb és más szláv lakosság terrorizálásában és mészárlásában. A halálos ítélet golyó által lett végrehajtva.”¹⁶ Majd hozzátette a titói erőszak legitimitását jelző „Halál a fasizmusra – szabadság a népnek!” – bajtársi üdvözlést. Előjátéka volt ez annak a közel fél évig tartó rettenetes terrornak, az „elhallgatott razzianak”, amelynek részleteit máig nem tárta föl a történetírás, következményeit pedig máig nem heverte ki a délvidéki magyarság. Pedig a túlélők emlékezetében életük végéig élt, ma is él az iszonyat és a rettenet. A kivégzésekről Takács Béla naplójában olvasható a bejegyzés: „A kerítésen kívül szerbek követelték, hogy végezzenek ki bennünket. »Ubijte ih! Bacite ih u Dunav.« (Öljétek meg őket! Dobjátok őket a Dunába!) Végül a hideg, szeles térről betereltek bennünket az épületekbe. Miután a kamionok elmentek a kiválogatott emberekkel, gépfegyverropogás hallatszott, erős sortűz a Horgász-sziget felől. Az volt a nézetünk, hogy oda vitték emezeket, és ott lelőtték őket, a kettes szoba mintegy kétszázötven kiválogatott emberét.”¹⁷ Újvidéken tehát nem csak egy razzia volt, nem csak az a bizonyos, a magyar hadsereg és csendőrség által elkövetett „42-es”, de razzia volt az is, amellyel 1944 októberétől kezdődően a partizánok oly kegyetlenül megtorolták a két és fél évvel korábbi eseményeket. Az 1944-es népiirtással a partizánok szinte legitimálták a jugoszláv kommunista „néphatalmat”, lefektették a titoizmus alapjait. Volt, létezett tehát egy másik razzia is, az a rettenetes „44-es” megtorlás, amelynek részleteit ma is többnyire homály fedi.

¹⁶ MATUSKA Márton: *Az elhallgatott razzia – Vérengzés Újvidéken (1944/45)*. Budapest – Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, 2015. 10.

¹⁷ U. o. 27.

Közel huszonöt éve él a megtorlás részleteinek föltárására irányuló, tisztázó szándék – megszületését 1991-ben éppen Matuska Márton jelentette be *A megtorlás napjai* című kötetével –, és könyvtárnyi résztanulmány látott azóta napvilágot. A tudományos igényesség szándéka azonban azóta sem emelkedett intézményes szintre. 2009 őszén Sólyom László magyar és Boris Tadić szerb államfő kezdeményezésére megalakult ugyan a „második razzia” eseményeit föltáró magyar-szerb akadémiai bizottság, a kutatásnak és a föltáró munkának azonban mintha máig nem lenne valódi, a feladat súlyát mélyen átérző gazdája: a kezdeményezések mindmáig elszigeteltek maradtak. Matuska Márton *Az elhallgatott razzia – Vérengzés Újvidéken (1944/45)* előszavában kiemelte: magángyűjteményében az évek során hatalmas anyag gyűlt össze: „tanúk, károsultak, leszármazottak százai nyilatkoztak, adtak át dokumentumokat”, amelyek földolgozásra várnak, hiányoznak azonban a hivatkozható források: a történeti föltáró munka, és a levéltári anyag. Úgy tűnik államfői egyezség sem elegendő a történelmi tabuk át-, vagy feltöréséhez.

Ebből eredően – vallja a szerző – e mostani kötete is csak kísérlet a hiány pótlására, vállalt feladata jószerével csak a tragédia mélységének a megmutatására korlátozódik. Teszem hozzá azonnal: ennél azonban lényegesen többről van szó. *Az elhallgatott razzia – Vérengzés Újvidéken (1944/45)* ugyanis a beszélgetések, a naplófeljegyzések, az interjúk, a levelek és a résztanulmányok révén megmutatja a megtorlás valódi történelmi és társadalmi dimenzióit. Nem csak arról van szó, hogy vértől megrészegült partizánhordák a Bácskában és a Bánságban ezrével irtották a magyarokat – és persze a németeket is –, de mindenekelőtt arról, hogy a túlélő nemzedékeknek is évtizedekre-évszázadra mérgezték meg az életét, és lehetetlenítették el az együttélést e megsértett régióban. A titói kommunista hatalom a partizán-verengzésre épült, ezért a konszolidálást követő évtizedekben a bűnök elfedése-eltitkolása is csak terrorral volt lehetséges. A titói kommunista hatalom fegyveresei az első pillanattól kezdve nem kizárólag a szerb nép ellen bünt elkövetőket „vadászták le”, és büntették meg, szándékuk mélyén a magyarság megtizedelése, vezető szellemi, gazdasági és politikai értelmiségének a likvidálása, a közösség életerejének a megtörése munkált. Iváncsinné Bartha Erzsébet vallomásából kiderül, újvidéki megérkezésük másnapján, október 24-én „fegyveres partizánok mentek házról házra, és nem név szerint keresték az embereket, hanem csak azt kérdezték, ki a magyar”.¹⁸ Mások vallomásából az is kitűnik, hogy a begyűjtött és kivégzett magyarok között sok képzett ember volt – „mondanám ma, hogy entellektüelek” –, hivatalnokok, ügyvédek, papok,

¹⁸ U. o. 19.

tanítók váltak a terror áldozatává. De hullottak a vasutasok, a kereskedők és parasztok is. Dobi Kálmánt azért végezték ki, mert a „megszállás idején” foglalkozása hentes volt, és „a megszálló magyar hadseregnek szállított”.¹⁹ Elsőként azokat likvidálták, akik értelmiségként valamelyik intézményben szerepet vállaltak, s velük egy időben azokat is, akiknek üzletük vagy üzemük, esetleg gazdasági udvaruk volt. Iváncsinné Bartha Erzsébet azt is elmondta, hogy partizánok az apja elhurcolását követően „az üzletet és a vagyonunkat elkobozták, még a bútort is elvitték a házból. Olyan gondatlanul, hogy a szekrények tartalma hullott ki az úton, a szomszédok, amit összeszedtek, hozták vissza.”²⁰ Mindamellet egész életét végigkísérte a szorongás, nehogy kiderüljön, hogy az apját háborús bűnösneként végezték ki, mert akkor a bélyeget senki sem törli le a homlokáról. George Biller (Biehler) volt jugoszláv katonatiszt vallomásában kiemelte: élete végéig viselte apja elvesztésének következményeit. „Meg vagyok győződve arról – mondta –, hogy azért nem kaphattam magasabb rangot meg előléptetést, mert előbb vagy utóbb mindig kiderült rólam, hogy apámat kivégezték, de soha semmi vétkéről nem értesítettek. Anyámat sem.”²¹

A rémület első napjait követően Újvidéken is állandósult, intézményesült a terror: egy idő után a tömeges kivégzéseket az UDBÁ-s emberek irányították. (Néhányuknak a nevére a túlélők is emlékeznek.) Magyar Magdolna arra a kérdésre: Mikor értek véget a vérengzések, meddig tartott ez a tragédia, ez a szomorú időszak? – azt válaszolta: „Hát ez tartott egész télen.”²² Az tehát csak egyik része a tragédiának, hogy megszámlálhatatlan a kivégzett magyarok száma, hogy nevüket sem vettük még lajstromba; ehhez fogható súllyal esik latba, hogy a bűnösöket is meg kell végre nevezni. Meggyőződésem, hogy éppen ez hátráltatja igazán a feltáró munkát. Ez az oka annak, hogy a „második újvidéki razzia” valós története jószerével még ma is féltve őrzött és felügyelt államtitok.

Matuska Márton könyvének második *Újvidéki nagy perek* című fejezetében összegyűjtötte mindazokat a vallomásokat, melyek Deák Leó, Krámer Gyula, valamint Szombathelyi Ferenc és társaik bírósági perének és kivégzésének részleteit idézik fel. Illés Sándor visszaemlékezésében részletesen szólt arról, hogy az ÁVO hogyan tartóztatta le Deák Leót, és hogyan adta át őt az OZNA-nak. A kötet *Tanulmányok a vérengzésről* című fejezete pedig már *új dimenziót nyit* a történetek föltárása terén: vajon mit tudtak a magyarokat ért megtorlásról azok a politikusok, akik a titói rendszer idején az uralkodó elithez tartoztak? Jovan Veselinov Žarko *Az autonóm*

¹⁹ U. o. 59.

²⁰ U. o. 19.

²¹ U. o. 52–53.

²² U. o. 126.

Vajdaság születése című munkájának idézésekor Matuska Márton megjegyezte: nehéz lenne ma már megállapítani, melyik tartományi vezetőnek miről volt tudomása. Korántsem mellékes ugyanis, hogy mit tudhatott a tömeges kivégzésekről Sóti Pálról, Farkas Nándor, Olajos Mihály és Rehák László – mindazok, akik közvetlen haszonélvezői lettek a kommunista hatalomnak! Hogy a bácskai és a bánsági magyarság máig nem szerveződött a saját sorsát formálni-alakítani képes, vitális közösséggé, annak egyik meghatározó oka a felette gyakorolt szigorú felügyelet. Oktatási intézményeiben, sajtójában és a művelődési életében csak erőteljesen irányított és befolyásolt törekvések juthatnak érvényre.

Egyéni és családi tragédiák, kivégzett ártatlanok és megfélemlített túlélők, marcona rablók és politikai komiszárok, nemzeti elfogultság és féktelen vagyonszerzési indulat, hatalmi erőszak és intézményes terror kavarg egyútt abban a fél évszázadnyi történelemben, amely a Bácskában és a Bánságban 1944 októberében, a partizánok megjelenésével vette kezdetét, és tartott évtizedeken át, mindaddig, amíg az intézményesült haszonélvezők táborának az akarata érvényesült: tartott Jugoszlávia összeomlásáig. Hogy a történelem idézett korszaka átláthatatlan, való igaz! Bizonyára ma is vannak érintettek – vagy az érintettek leszármazottai –, akiknek nem érdeke az igazság föltárása. Korántsem elegendő csak a halottainkat számba venni, azt is tudni szeretnénk, kik voltak a gyilkosaik, és kik voltak a túlélő cinkosok. A könyv fontos és megkerülhetetlen része a múltunk tisztázásának.

És sorban, araszról araszra haladva talán mégis fény derül az 1944 őszen kezdődött kommunista terror áldozatainak kilétére. A Vajdasági Magyar Művelődési Intézetben összeállított áldozatok névsora képezi *A végtisztesség keresztjei* című digitális archívum gerincét, ahonnan a történet dokumentumai is felkutathatók. Átjárhatóság van a nevek listája és a vajdasági helytörténeti irodalom magyar és német nyelven megjelent, vonatkozó műveinek digitalizált változata – közel félszáz könyv forrásanyaga –, illetve a hatalmas sajtóbibliográfia között. Valami módon ehhez az anyaghoz csatolhatók az egyházi anyakönyvek is. A terepen kutató néprajzosok pedig vállalták a ma élő emlékezők vallomásainak a megörökítését, hogy az emlékirodalom – a ma oly népszerű oral history – is hozzátegye a maga eredményeit a mártírjainknak állított terjedelmes nyilvántartáshoz. Nyitott kérdés, hogy a Matuska Márton által említett magyar áldozatokat rejtő félszáz tömegsír feltárására mikor kerül sor, s hogy sor kerül-e egyáltalán? A „rendszeresített” dögtemetők és temető-árkok mellett az elföldelt kivégzettek sírjait a volt jugoszláv hatóságok mindenütt igyekeztek elérhetetlenné tenni, hol a Tisza gátja, hol tenispálya vagy sportlétesítmény, hol autóbusz állomás, hol autótút, hol pedig toronyház épült a bűntettek színhelyén, örök időkre lehetetlenné téve az érdemi föltárást.

Egészen bizonyos, 2011 őszén a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézetben a levéltárosok, a történészek, a közírók, néprajzosok és a túlélő emlékezők közös munkájával megkezdődött annak a szellemi katedrálisnak az építése, amelynek apró piciny emléktáblái tény- és adatszerűen fogják bizonyítani sok-sok ezer délvidéki magyar áldozat mártíriumát. 2012 tavaszán a pillanatnyi kedvező széljárás dagasztotta reményeink vitorláit.

Felhasznált források és irodalom:

- DIÓSI Árpád: Rejtett diszkrimináció – Vukašinović Éva: A vagyon-visszaszármaztatási törvénytervezettel elsődlegesen a zsidó hitközség és a magyar kisebbség jogait csorbítják. *Magyar Szó*, 2011. szeptember 7. 5.
- HALÁSZ Gyula: Elnagyolt munka – A második világháború utáni vérengzések áldozatainak kutatásával nem a valós adatok feltárása, hanem a téma elmaszátolása volt a cél, legalábbis a 12 éves történelmi munka ezt üzeni [Beszélgetés Matuska Mártonnal]. *Magyar Szó*, 2009. május 23. 14.
- HALÁSZ Gyula: A megbékélés labirintusa – Kijelölték a szerb–magyar vegyes bizottság hazai tagjait is – Dr. Glatz Ferenc és dr. Vojislav Stanovčić, a második világháborús atrocitások kutatói nyilatkoznak a Magyar Szónak. *Magyar Szó*, 2010. november 13. 14.
- KABÓK Erika: Nem sugallhatja a törvény a kollektív bűnösséget – Dr. Varga László: Ha nem módosítják a törvényjavaslat néhány számunkra kulcsfontosságú rendelkezését, nemmel szavazunk. *Magyar Szó*, 2011. szeptember 10. 14.
- MATUSKA Márton: Az elhallgatott razzia – Vérengzés Újvidéken (1944/45). Budapest – Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, 2015.
- NÉMETH Zoltán: Hatvanöt éves szégyen – Szerbia nem lehet az Európai Unió része, ha nem tisztázza örökölt bűneit – Az 1944–1945-ben a vajdasági magyarok felett elkövetett atrocitást nem lehet kollektív bűnösségként kezelni – Magyarország és Szerbia államfői levelet intéztek a nemzeti akadémiáikhoz. *Magyar Szó*, 2010. február 6. 19.
- STANYÓ Tóth Gizella: Szembenézéssel a megbékélésig – Az első hivatalos kutatás szerint tartományunkban 83.881 ártatlan civil áldozat volt, köztük 4624 magyar az 1941–1948 közötti időszakban. *Magyar Szó*, 2009. május 15. 5.
- P. E.: Pásztor–Tadić-találkozó – Boris Tadić ígérete szerint az ősz folyamán kinevezik az 1944/45-ben történt háborús bűntetteket kivizsgáló

- szerb–magyar történész-munkacsoport szerb tagjait. *Magyar Szó*, 2009. augusztus 5. 1.
- PESEVSZKY Evelyn: Az 1944 utáni kivégzések megvilágítása – Feloldhatják az 1944 szeptembere utáni kivégzésekhez kapcsolódó dokumentációról a titkosítást – Matuska Márton: Az új bizottságtól az összes tény feltárását és ezek nyilvánosságra hozatalát várom el. *Magyar Szó*, 2009. november 17.
 - PESEVSZKY Evelyn: Levenni magunkról a súlyos terhet – Matuska Márton: A vajdasági magyarságot folyton büntudattal gyötörték. *Magyar Szó*, 2011. január 11. 5.
 - VARNYÚ Márta: Feltárják a tömegsírokat – Slobodan Homen, a Köztársasági Igazságügyi Minisztérium államtitkára szerint a munka akár tíz évig is eltarthat. *Magyar Szó*, 2009. augusztus 1. 14.

BOLDOG SÁNDOR ISTVÁN VÉRTANÚ ÚJPESTI SZALÉZI SZERZETES ÉLETE

Ozsváth Kálmán

*PPKE Doktori Iskola hallgatója,
történész, újpesti önkormányzati képviselő*

Újpestiként és újpesti képviselőként doktori dolgozatom témájának az újpesti egyházak és a kommunista diktatúra kapcsolatát választottam. Amiről most itt beszélni fogok, az a legvéresebb Rákosi-korszak egyik eseménye volt, bár történhetett volna Magyarország vagy a kommunista terror elnyomás alatt álló bármely országban. Azonban ez egy tipikus újpesti ügy volt, újpesti fiatalokat érintett, köztük világiakat és természetesen egyháziakat, felszentelt papokat/atyákat és szerzeteseket is. A téma pedig Sándor István szalézi szerzetes élete, hivatása, munkássága, vértanúsága, és boldoggá avatási ügye lesz.

Sándor István 1914 és 1953 között élt, mind a két dátumot szimbolikusan is tekinthetünk; hiszen az első az I. világháború kirobbanásának dátuma, a második a legvéresebb magyarországi kommunista diktatúra időszaka volt. Ez a küzdelmes korszak meghatározta Sándor István szalézi szerzetes, későbbi vértanú életét is.

A Katolikus Egyházban ahhoz, hogy valakit úgymond az oltárra „emeljenek”, boldoggá vagy szentté avassanak, sokszor hosszú évek, évtizedek, sőt akár évszázadok is el kell, hogy teljenek. Minden ilyen ügyet vagy pert meg kell előzzön egy hosszadalmas kivizsgálási, gyűjtési, szakvéleményezési, tanúmeghallgatási, elemzési időszak, amit mind az adott egyházmegyében, mind Rómában, a Vatikánban sokáig vizsgálnak azért, hogy teljesen megbizonyosodhasson arról az Egyház, hogy valóban a megdicsőültek között van már az adott lélek, élete hitvalló, példás volt és/vagy akár vértanúhalált halt az illető. Nem utolsó sorban kérhetjük közbenjárását is.

A középkori magyar szentek többsége pl. Szent István és Szent László, vagy a közelmúlt boldogja, boldog Batthyány-Strattmann László szemorvos, a szegények orvosa nem a vértanúhaláluk, hanem a példás, hitvalló, keresztényi életük miatt lettek szentek. Ugyanakkor pl. a kassai vértanú szerzetesek, akik nem tagadták meg katolikus hitüket, és nem fogadták el Kálvin János hitújításait, a reformációt, emiatt szenvedtek vértanú halált, vagy a közelmúlt vértanúja pl. boldog Salkaházi Sára szerzetes nővér, akit a nyilasok lőttek a Dunába, vagy boldog Meszlényi Zoltán püspök, aki a kommunista internáló táborban, Kistarcsán halt vértanúhalált, az életpéldájuk és a vértanúhaláluk miatt is a boldogok/szentek között tisztelhetjük. Összességében minden ilyen boldoggá-szentté avatást egy rendkívül hosszadalmas és bonyolult kutatási időszak előz meg, amit az adott

egyházmegyében egy posztulátor, azaz a boldoggá és szentté avatási eljárásoknak a megyéspüspök által kinevezett tisztviselője vezeti.

Magyarországon egészen 2012. január 6-ig, halála napjáig páter Szőke János szalézi szerzetes atya vezette ezeket az ügyeket. Szőke páter többek között Mindszenty József hercegprímás, Márton Aron, Erdély püspöke, a nemrég boldoggá avatott erdélyi vértanú püspökök, Scheffler János és Bogdánffy Szilárd, vagy a kárpátaljai boldog vértanúpüspök Romzsa Tódort, vagy a korábban említett Salkaházi Sára szerzetes nővér posztulátora is volt. Szőke atya a boldog emlékü Sándor Istvánról úgy írt: „Fiatal szerzetesnövendék koromban együtt laktam vele a rákospalotai szalézi közösségben, és elmondhatom, hogy mint ember is kiváló volt. Az különösen imponált nekem, hogy ő maga mindig nagyon ápolt volt, de a környezete, ahol élt és dolgozott, az is tiszta, rendes volt, és ezt a rendet és tisztaságot a rábízott nyomdásztanulóktól is megkövetelte. Az is nagy hatással volt rám, hogy amikor este a gyerekek tisztálkodtak, ő az ágyak között sétált, és rózsafüzért imádkozott. Nem kellett kiabálnia, fegyelmeznie, a pusztán imádságos jelenlétével nevelt – ez maga volt a keresztyén élet magasiskolája.”¹ „Egy vidám, kitűnő közösség-szervező tehetséggel megáldott, dolgozni és játszani szerető ember arcképe bontakozott ki, akinek nagysága abban rejlett, hogy lélekfordító időkben is ragaszkodott hivatásához és a végsőkig tántoríthatatlanul követte ideáljait.”²

Sándor István szalézi szerzetes Szolnokon, 1914. október 26-án egy vasutas család legidősebb gyermekeként látta meg a napvilágot. Mindössze háromnaposan keresztelték meg a ferencesek szolnoki templomában. A ferences lelkület és az ott kapott nevelés egész életét meghatározta, holott később végül mégsem a ferences rendet választotta. Szintén a ferences testvéreknél vette föl a nagykorúság, a bérnálás szentségét mindössze tizenegy éves korában. Bérnávédőszentjéül Szent Pétert azzal az elhatározással választotta, hogy az apostolfejedelemhez hasonlóan buzgó lesz az apostolkodásban és szilárd a hitben. A fiatal gyermek rendszeresen ministrált a vallási élet szolnoki központjának számító ferenceseknél, és tagja volt a Szívőárda elnevezésű szervezetnek, aminek célja volt a hazafias, nemzeti elkötelezettségű nevelés és a valláserkölcsművelés. A sok közös együttlét, játékok, éneklések, beszélgetések légköre közben került sor a hitéleti és erkölcsi katolikus nevelésre.

A bár kistermetű, de mindig vidám, eleven kisfiút mindenki szerette, barátait maga köré gyűjtötte és hatalmaskodás nélkül vezette őket. Visszaemlékezésekből kiderül, hogy már kiskorában is képes volt háttérben maradni a játékokban, ha azt látta, hogy társainak ezzel örömet okoz. A foci mellett nagy kedvence volt az iskolai színjátszás is. Az életszentség csírái már akkor látszottak benne, amikor legidősebb testvéreként a fiatalabbak csínytevéseiért is Ő vállalta a felelősséget és a

¹ Szentek koszorújában, Beszélgetés P. Szőke János SDB posztulátorral. *Új Ember*, 2007. december 16., LXIII. évf. 50. 3096.sz.

² SZŐKE János: Sándor István SDB vértanú, Don Bosco Kiadó 2011., hátsó borító, ismertető.

szülői szigort.³ A három fiútestvér István, János és László hitéleti nevelésének alapjait természetesen a szülők fektették le, akikkel rendszeresen jártak szentmisére, adventkor rorátékra, illetve édesanyjukkal a vasárnapi vecsernyékre. A ferences atyákkal elmélyítette kapcsolatát, komoly lelki életet élt, állandó lelki atya és gyóntatója volt. Szüleivel szemben mindig szeretettel és tisztelettel viseltetett; legidősebb testvérként rendszeresen Ő vezette a közös esti családi és az étkezések előtti imákat is.

Mivel szülei munkások voltak és a tanítást nem tudták vállalni, az elemi iskola és a polgári iskola után a Gép- és Fémipari Szakiskolába járt, és a rézöntő, valamint a vasesztergályos szakmát tanulta ki. Hogy nyomdász szakembernek képeztesse magát, 1936-ban felutazott Budapestre, a szaléziak rákospalotai nyomdájába. Ebben az időszakban ismerkedett meg a rendalapító Don Bosco életével, tanításaival és természetesen a szalézi renddel, ami így egyre jobban közelebb került hozzá. Sokat forgatta a Szalézi Értesítőt és sok más szalézi kiadványt, ami a nyomdában az Ő kezén keresztül került a nagyközönség elé. A lelkek vezetésének vágya megmutatkozott azon is, hogy sokat olvasott, képezte magát egyebek mellett azért is, hogy pl. az 1938-as magyarországi Eucharisztikus Világkongresszusosra gyűléseken, találkozókön és előadásokon felkészíthesse a fiatalokat.

A szalézi rendbe egyik szolnoki ferences szerzetes, Kollár Kázmér atya ajánlotta, aki bár örült volna, ha Sándor István hozzájuk csatlakozik, mégis boldog volt, hogy „tanítványa” bár nem őket választotta, mégis a szerzetesi hivatás és életforma mellett döntött. A ferences atya 1935. december 13-i levelére a szalézi rend akkor tartományfőnöke, Antal János kérésére 1936. február 12-én érkezett meg a Clarisseumba, a szaléziek fővárosi házába.

Külön ki kell emelni, hogy bár szülei mély hívő, vallásos életre nevelték a későbbi vértanú szerzetest, Sándor István első, 1932-es bevonulási kérésére édesapja még nem adta áldását. Elkötelezettsége miatt azonban Sándor István nem adta fel formálódó hivatását és még a kötelező sorkatonaság alatt is hű maradt Isten hívó szavához.

Ahogy Sándor István felvételi kérelmező levelében írta: „a Szaléziánus Rendbe érzek hivatást. Dolgozni mindenütt kell, dolog nélkül nem lehet az örök életet kérni, én szeretek dolgozni.”

Az Újpest-alapító gróf Károlyi család egyik tagjának, gróf Károlyi Sándor feleségének nevéről, Korniss Clarissáról kapta nevét a ma is működő Clarisseum, ahol működött a Don Bosco Nyomda, a kiadóhivatal, egy kollégium az iparos növendékek és tanulók számára, valamint a szalézi tartományfőnökség is. Ebben a szép lelki környezetben dolgozott, lelkileg erősödött, tanult és készült a szerzetesi életre Sándor István, végeredményképpen itt készült fel a vértanúságra is.

A napi munka és a szerzetesi életre való készülés mellett külön figyelmet fordított a fiatalok nevelésére is; kollégiumi nevelőjük és nyomdai szakképzőjük

³ U.o.

is volt. Közösségi szellem, fegyelem és tudás volt rájuk jellemző. Szeretetteljes és meghitt környezetet alakított ki azáltal, hogy szelíd, de határozott vezetőjük volt, aki egyebek mellett tanulóival éjszakánként közös hálóteremben aludt, példát adva ezzel a gögösség ellen az alázatra. Egyik legnagyobb öröme volt a mind több és több munka, a kihívás és a teljesítés. Óriási munkabírása miatt a sok feladat mellé elvállalta a Clarisseum kistemploma sekrestyési feladatait is. A fiatalok nevelése területén számára mégis a legfontosabb feladat az oltárszolgálat, azaz a ministránsok vezetése jelentette; közel 100 fiú volt tagja a csoportnak. Ádám László szalézi tartományfőnök úgy jellemezte a vértanú szerzetest, hogy: „szerette a könyvet, az oltárt és az oratóriumot.”⁴

Katolikusként hisszük és valljuk, hogy a boldogok és szentek közbenjárhatnak értünk az Atyánál, és azt is valljuk, hogy mi is kérhetjük az Atyát, hogy adjon példaképeket, közbenjárókat a Mennyben. Minden boldoggá és szentté avatásra váróért van egy ima, ami személyre szól; Sándor István boldoggá avatási imájában van egy szép idézet, ami így hangzik: „Ideálja a katolikus sajtó, Isten házának szépsége és a fiatalok nevelése volt”. Az imarészlet remekül tükrözi Sándor István életszentségét, hivatástudatát és elkötelezettségét.

A későbbi vértanú szerzetes, Sándor István végül két év jelölti idő után 1938. április 1-én kezdte el novíciusi készületét a szalézi rendben. Így a II. világháború előtti utolsó békeévben kezdhetett el tanuló szerzetesi éveit Mezőnyáradon. A novíciusmester kiemelte engedelmességét, jámborságát és józan ítélőképességét. A bevonulás után két év telt el első fogadalmáig, bár általában addig csak egy esztendő szokott eltelni. Ez amiatt történt így, mivel többször is behívták katonának harcolni a különböző frontokon. Híradósként és táviróként teljesített szolgálatot és megjárta az orosz frontot, a Don-kanyart is.

Ideiglenes fogadalmát szabadsága alatt, míg első fogadalmát 1940. szeptember 8-án tette le. Második fogadalmát 1943. augusztus 16-án tette le Mezőnyáradon.

Visszatérve a frontra 1944-ben Németországban amerikai hadifogságba került, ahonnan csak '45 tavaszán térhetett vissza Magyarországra. Hazaérkezve folytatta tanulmányait, novícius mestere és rendi előjárói sorra kiváló jellemzést adtak Sándor Istvánról. Örök fogadalmát végül 1946. július 24-én Ádám László, a tartományfőnök delegátusa kezébe tette le.

A Magyarországon működő szerzetesrendek feloszlásáig, 1950. június 1-ig a Clarisseumban élt és dolgozott, mint nyomdász és mint a fiatalok lelki vezetője. Amíg a kommunista diktatúra a különféle egyesületeket, mozgalmakat, köröket, egyleteket és klubokat be nem szüntette, Sándor István szerzetes aktív szervező tagja volt a Katolikus Ifjómunkások Országos Egyesületének. A későbbi vértanú tevékenységével direktbe nem a rendszert akarta megbuktatni, hanem a hívő keresztény élet fontosságára nevelte a fiatalokat, korábban még „legálisan”, majd éjszakába nyúlóan, titokban. Volt, hogy családokhoz járt hittant oktatni. A

⁴ SZÖKE J. 2011., hátsó borító, ismertető.

munkásfiatalok számára imádságot fogalmazott meg, amit a munka megkezdése előtt rendszeresen közösen elimádkoztak: „Uram Jézus! Neked ajánlom a mai nap minden imádságát, munkáját, csalódását, örömét, szenvedését. Add meg nekem és minden munkás testvéremnek a kegyelmet, hogy úgy gondolkozzunk, mint Te. Veled imádkozzunk, dolgozzunk, és Veled éljünk! Add, hogy teljes szívünkben szeressünk Téged, s mindenütt, minden erővel Neked szolgáljunk! Jöjjön el a Te országod közénk, a gyárakba, a családokba. Ismerjenek és szeressenek Téged mindenütt és mindenkor. Ments meg minket a bajtól és bűntől! Legyen kegyelmed azokkal, akik veszélyben forognak! A munkában meghaltak békében nyugodjanak! Ámen.”

Az elnyomó kommunista diktatúra a rendek legnagyobb részét tehát 1950-ben feloszlatta. Boldog emlékü Mindszenty József bíboros hercegprímás atya bölcsen és előreláthatóan úgy döntött, hogy ahol lehetséges, a szerzetesrendek templomait plébániákká nyilvánítsák, így sokan maradhattak korábbi állomáshelyükön, így Sándor István is ott maradhatott a Clarisseum templomban.

Ahogy nőtt a veszély, úgy növekedett Sándor István szerzetesben a bölcsesség és az elhivatottság érzése is; megszervezték a nyomdai eszközök családoknál történő elhelyezését, a lelki gondozást pedig még intenzívebben gyakorolták.

Miután a Szalézi Nyomdát is megszüntették, Kiss István álnéven a Persil Művekhez került kisegítő munkásként. A gyárban is tovább gyakorolta hivatását, a fiatalokat nemhogy lázította volna a rendszer ellen, hanem megbeszéléseken, gyűléseken, színházi előadásokat tartva lelki vezetőjük lett. A „poén” a dologban, hogy ezért a tevékenységéért a kommunista hatalom akkor még népnevelői díjban részesítette. Azonban ettől kezdve egyre inkább figyelte rá az ÁVH, amit még az is erősített, hogy hittanóráira rendszeresen eljártak ávós fiatalok, hajdani szalézi növendékek, azonban akkor még valóban lelki buzdításért. A koncepciós perében később több államvédelmis tisztet is elítéltek. Sándor Istvánt is figyelmeztették arra, hogy testi épsége és élete is veszélyben lehet, ezért rendtársai megszervezték számára a külföldre jutás lehetőségét. A szerzetes döntés előtt állt, vajon mit válasszon? A földi életbe való „menekülés” lehetőségét, vagy az otthon maradást, és ezzel vállalva a börtön, a gyötrelmek és akár a halál lehetőségét is?! Útlevele is megvolt már, a határnál pedig embercsempész várt rá. Ő azonban a Szalézi Rend alapítójára, Don Boscora gondolva aggódott a magyar ifjúságért és végül a maradás mellett döntött: „Engedjem, hogy a kommunizmus eszméi mételyezzék meg lelküket, hitüket, egyéniségüket és egész életüket? Nem leszek disszidens. Tudatosan vállalom a vértanúságot a magyar ifjúságért.” „Rendalapítóm sem menekült el soha a feladatok elől, nekem is vállalom kell minden körülmények között az ifjak megmentését. Hol van rám nagyobb szükség? Olaszországban? Kanadában? És mi lesz a magyar fiatalokkal?” Inkább vállalta az ellehetetlenítést és a halált, minthogy tanítványait magukra hagyja. Álnéven tovább bujkált és egyik rendtársa lakásán, Dániel Tibor kispapnál húzta meg magát és letartóztatásáig a dolgozó magyar ifjúságért tovább folytatta lélekmentő munkáját.

Mi is történt valójában? (...) Amikor az Államvédelmi Hatóság – a kommunista titkosrendőrség – állományát 1949-ben 30 000 főre duzzasztotta, az árva és a munkás gyermekek látszottak a „legmegbízhatóbb kádernek”, akikből jó kommunistát és ávóst lehet nevelni. Közülük a legjobbakat három hónapos átképző tanfolyamon a „pártórség” tagjaivá képezték ki. Ők tiszti rangot kaptak, s feladatuk volt a párt – ahogyan akkor hívták: a Magyar Dolgozók Pártja – legfontosabb vezetőinek, Rákosinak, Gerőnek személyes védelme. Sándor István perében a későbbi első rendű vádlottat, Zana Albertet és néhány társát tehát először besorozták katonának, majd átvezényelték az ÁVH-hoz. Ezek a fiatal ávós tisztek az árvaház államosítása és a szerzetesek elűzése után is kapcsolatot tartottak lelkivezetőjükkel. (...) Rendszeresen összejártak volt diákjaival és azok néhány barátjával a Clarisseumban vagy magánlakásokon. Sándor testvér atyai szeretettel törődött fiataljainak lelki gondjaival. Azok pedig tudatosan készültek arra, hogy az egyházüldöző diktatúra ellenére katolikus felnőttekké váljanak, és másokat is segítsenek megmaradni hitükben. A fiatal ávós tisztek több barátjukat is megnyerték a hitnek.⁵

Lebukásukat a következő esemény előzte meg: egy „véletlenül” buktak le. Újpest egyik főutcáján, az Árpád úton új kocsrát nyitottak, Pokol Csárda névvel. A bejárat melletti táblán ez állt: Lépjen be a Pokolba! A Clarisseumba, a találkozóra érkező fiatalok vezetőjükkel együtt megállapították, hogy ez a hit kigúnyolása akar lenni. Másnap reggelre a fiúk fekete szurokkal kenték be a táblát. A kocsmát vezetői az ÁVH-t hívták ki, s azokat a nyomozókutyák a Clarisseumhoz vezették. Itt fogták el Hegedűs Hajnalkát, az akkor 15 éves gimnazistát, aki éppen odaérkezett. Kínzások által kiszedték belőle a csoport több tagjának és a vezető szerzetesnek nevét.⁶ Sándor István közvetlen lebukását a házmester felesége okozta, aki besúgta, mivel leveleit kibontva eredeti nevét és nem álnevét, a Kiss István nevet olvasta benne. A házmesterék feljelentették az ÁVH-nál. Letartóztatásukra 1952. július 28-án került sor.

Ekkor Mindszenty bíboros már börtönben volt, azonban a Grösz József kalocsai érsek ellen folytatott koncepciós perbe pontosan beleillett Sándor István és a szaléziak ellehetetlenítésére indított per. A kommunista rendszer célja az volt, hogy bebizonyítsák a szerzetesrendek népi demokrácia megdöntésére irányuló kísérletüket. Sándor Istvánt letartóztatása után két hónappal hallgatták ki először hivatalosan. Addig „puhították”, fájdalmas kínvallatásokkal próbálták rábírní a koncepciós tanúvallomásokra. Az első fokú tárgyalásra 1952. október 28-án került sor. Október 30-án kegyelem ajánlására méltatlannak találta a bíróság. A kirakatpert vezető bíró az ügy gyorsítása miatt ördögi cselhez folyamodott és azt mondta, mivel a szovjet blokkban mindenhol enyhülés tapasztalható, hogy ítéletüket csökkentsék, a vádlottak ismerjék el bűnösségüket, és megkapják az amnesztiát. Természetesen azt nem mondták meg, hogy ez ténylegesen az

⁵ TOMKA Ferenc: Halálra szántak, mégis élünk, Budapest, 2005.

⁶ U.o.

ügymenet meggyorsítása miatt történt, és így akaratlanul is „elismerték” nem létező bűnösségüket. Azzal kecsegtették az elítélteket, hogy ha mihamarabb aláírják bűnösségüket, akkor nagyobb esélyük van az ítéletek megváltoztatására és a kegyelemre. Tévedtek. A másodfokú tárgyaláson, 1953. május 23-án a Budapesti Hadbíróság demokráciaellenes szervezkedés és hűtlenség vádjával megismételték az ítéletet.

A koncepciók eljárás alatt álló tizenhat személy között volt egy 15 éves gimnazista leány, hat szerzetes és kilenc pártkatona. Rákosi Mátyás a huszonéves ávos tisztek fenyegetés és példa statuálása miatt azonnali elítélését kívánta. A koholt, előre megfogalmazott vád ez volt: Sándor István fegyveres csoportot, összeesküvést szervezett az állam megdöntésére, „be akart épülni az állambiztonsági rendszerbe”.⁷ Ezért is nevezik a „pártórség” perének.

A tizenhat vádlottból sokan mindössze tízen-húszon évesek voltak. Az ügy első rendű vádlottja Zana Albert ÁVH-s őrmester volt. Rajta kívül még volt hat ÁVH-s őrmester és két ÁVH-s alhadnagy. Az elítéltek közül hármat, köztük Sándor Istvánt és két ÁVH-st kivégeztek, egy kispap a vallatások következtében hunyt el, a többiek 8-10-15 éves börtönbüntetést kaptak. Érdemes megjegyezni, hogy ebben a perben volt 12. rendű vádlott Pokorni János, Pokorni Zoltán édesapja, aki 12 évet kapott.

Tanúvallomások szerint a kivégzésre vezetett szerzetes a fegyház folyosóján azt mondta: „Velem tehettek, amit akartok, de Krisztus fog győzni, ti pedig elvesztek...”. A halálos ítéletet 1953. június 8-án 21 óra 10 perckor végrehajtották.

Sándor Istvánt társaival együtt a Fő utcai börtönben tartották fogva. A kiszabadult rabok közlése szerint itt 30-40 főt tartottak közös zárákában, akik között beépített emberek is voltak, hogy még ekkor is felhasználható információt gyűjtsenek a fogva tartók számára. Erre az időszakra tehető a Sándor István mély lelkeségére vonatkozó utalás, mely szerint még a halálraítélt papokat is Ő vigasztalta.⁸

Világosan kitűnt, hogy a harminckilenc éves Sándor István szerzetes testvér nem azért lett kötél általi halálra ítélve és kivégezve, mert a katolikus munkás fiatalokat az evangélium igazságára tanította, hanem azért, mert "demokráciaellenes szervezkedés és hűtlenség vádja" alá helyezték. A rendszer ugyanis félt az öntudatos keresztényektől és a becsületes állampolgároktól.⁹

Boldoggá avatási ügye 2005. május 24-én, a Segítő Szűzanya ünnepén kezdődött meg, az egyházmegyei szakasz 2007. december 8-án, Szeplőtelen Fogantatás ünnepén zárult le. Az egyházmegyei szakasz befejeztével a vértanúságról összegyűjtött dokumentációt még 2008 decemberében Rómába szállították. A Szentté avatási Kongregáció feladata, hogy átvizsgálja a

⁷ TOMKA F. 2005.

⁸ SZÓKE J. 2011., hátsó borító, ismertető.

⁹ LENGYEL Erzsébet. *Új Ember*, 2007. december 16., LXIII. évf. 50. 3096.sz.

dokumentáció hitelességét, és azt dekrétumban tegye közzé, miután megállapította, hogy az eljárást az előírásoknak megfelelően folytatták le. Ezek az iratok és tanúságtételek bizonyítják Isten szolgája vértanúságát.

Ferenc pápa 2013. március 27-én engedélyezte Sándor István boldoggá avatási dekrétumának a kihirdetését. Boldoggá avatásának időpontja pedig 2013. október 19-én volt Budapesten, a Szent István Bazilika előtti téren.

Sándor István már fiatal korában megismerkedett Don Bosco szellemiségével és hűséges maradt hivatásához akkor is, amikor illegalitásba kényszerült, amikor börtönbe került; amikor az iskolákat a sztálinizmus idején államosították. Hősies módon a végsőig hűséges maradt hivatásához és erről ragyogó példát adott nekünk.¹⁰

A kivégzett vértanúra korábbi novícius társa, Dániel József atya így emlékezett: „Sándor Pista (...) novíciustársam volt Mezőnyáradon. Pistát én is, mint sokan mások, sőt, mindenki, akik csak ismerték, vértanúként tiszteltük, amit tett, lelkiismerete szava szerint tette és az Úr Jézus hűséges szolgája maradt.”¹¹

Felhasznált források és irodalom:

- LENGYEL Erzsébet. *Új Ember*, 2007. december 16., LXIII. évf. 50. 3096.sz.
- Vatikáni Rádió. Megkezdődött Sándor István vértanú boldoggá avatási eljárásának vatikáni szakasza. Spesnet, 2008. január 31.
- Szentek koszorújában, Beszélgetés P. Szőke János SDB posztulátorral. *Új Ember*, 2007. december 16., LXIII. évf. 50. 3096.sz.
- SZŐKE János: Sándor István SDB vértanú, Don Bosco Kiadó 2011
- TOMKA Ferenc: Halálra szántak, mégis élünk, Budapest, 2005.

¹⁰ Megkezdődött Sándor István vértanú boldoggá avatási eljárásának vatikáni szakasza. Vatikáni Rádió/Spesnet, 2008. január 31.

¹¹ SZŐKE J. 2011., hátsó borító, ismertető.

„AMIRŐL SOKÁIG BESZÉLNI SEM VOLT SZABAD” LAPOK NAGYBEREG MEG NEM ÍRT TÖRTÉNETÉBŐL

Dr. Szamborovszkyné Nagy Ibolya

*II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola,
Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék,
docens*

I. Bevezetés

Az 1944-ben vidékünkön elindult hatalomváltás valós eseményeiről, azok lezajlásáról a mi generációnk vajmi keveset tudott, tudhatott meg 1991 előtt, főleg a nyomdatermékekből nem. A szovjet rendszer egyik hatalmi sarokköve volt az emberek megfélemlítése, amely aztán beivódott az utódokba is, mert szüleink ugyan nem beszéltek róla, mi is történt velük, a környezetükben, de a gyermekek zsigeri szinten érzékelték szüleik félelmét, iszonyodását. Az átélt személyes és közösségi trauma azonban kisugárzott a leszármazottakra is. Így olyan generációs/nemzedéki emlékezet alakult ki, amelynek alapját a félelem adta, s amely másokat is arra késztetett, hogy a titkot, amelyről gyakran csak sejtéseik voltak, ne bolygassák. A kommunizmus valós áldozatait (és kollaborálókat is) csak jóval azok halála után ismerhettük meg. Ám a kollektív kulturális emlékezetet meg kell tisztítanunk a ráakódott hazugságoktól, hogy az utánunk következő generáció e fölös terhek nélkül tudjon továbblépni a mindig változó világba. Halmozottan igaz ez vidékünk magyar nemzetrészére.

Az 1944-ben történt szovjet elhurcolásokról születtek már nagyszerű tanulmányok, ezt feldolgozó értekezések,¹ amelyek a politikatörténetre fókuszálva makrotörténeti szinten tárták fel az események menetét, az áldozatok számát, a folyamatok alakulását. Ezek a nagyléptékű kutatások akkor kerülnek emberközelbe, ha azoknak a falvaknak (és esetenként családoknak) a tragédiáját is feltártuk, amelyek elszenvedték a szovjetesítés procedúrájának embertelen eseményeit.

Kutatásaim és jelen tanulmányom a szovjet katonai bevonulás és hatalomátvétel utáni eseményeket próbálja feltárni és rekonstruálni Nagyberég településen, azon belül pedig a községből történt elhurcolásokra koncentrál. Nagyberég azért rendhagyó, mivel ebben a jelentős magyar lakossággal rendelkező faluban szervezték meg a Beregszászi járás első kolhozát 1947-ben (majd 1948-ban egy másikat is), majd ez lett aztán kirakati szinten az élen járó

¹ Az eddig egyik legteljesebb ilyen munka MOLNÁR D. Erzsébet PhD értekezése: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboráiban (1944–1953)*. Debreceni Egyetem, BTK, 2015. Kéziratban. Forrás:

https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/217124/dolgozat_Molnar_D._E.pdf (utolsó letöltés: 2015-12-15) (a továbbiakban: MOLNÁR D. 2015)

kollektív gazdaság az egész szovjet időszakban. Ennek, mint mindennek a világon, nagy ára volt, amelyet a helyi lakosok fizettek meg a szó szoros- és átvitt értelmében is.

Az alábbi munkát – címe vagy tartalma szerint – akár esettanulmányi kategóriába is lehet sorolni, ám a besorolástól függetlenül az volt a célom, hogy a makrotörténeti szinten többé-kevésbé jól feltárt időszak eseményeit egy kisebb közegben láttassam. Kifejezett szándékom volt, hogy a falu mint közösség életében 1944-el kezdődően végbement gyökeres változások lezajlását úgy tárjam fel, ahogyan az lezajlott, és ahogyan azt a mindennapok szintjén megélhették az emberek, mert a nagypolitikából már ismert események mögött emberi sorsok formálódtak, törtek meg, érték véget vagy korcsosodtak el.

1.1 A téma írott és íratlan forrásairól

Ezen eseményeknek igen kevés írott primer forrása van. Ami viszont van, azok az egykori szovjet belügyi szervek (NKVD²), majd a KGB³ által lefolytatott nyomozati anyagok, kihallgatási jegyzőkönyvek és bírósági periratok. Ezen ügyiratok jelenleg Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltárában, Ungváron található, vagyis Ukrajnában nem történt meg az egykori titkosszolgálatoknál felhalmozott iratok átadása szabad kutatás céljából semmilyen más instanciának.⁴ A biztonsági szolgálat levéltára, bár nem nyilvános, a hivatal vezetőjének külön engedélyével a történészek számára kutatható, a korabeli források helyben másolhatók, digitálisan rögzíthetők. Az egyetlen, de valószínűleg legnagyobb problémát az okozza, hogy nincs hozzáférhető fondjegyzékük vagy katalógusuk, hanem csak a megadott nevekre tudnak rákeresni a levéltár kartotékalapú katalógusában. Így az oral history módszerével begyűjtött nevek alapján adtam be igényemet a levéltárba. Végül több ezer oldalra rúgó iratanyagot bocsátottak a rendelkezésemre, amelyek a belbiztonsági szervek 1944 és 1951 között lefolytatott, többségében az USZSZK büntetőtörvénykönyvének 54. §-a valamely cikkelye alapján elítélt, egykori nagyberegi lakosok anyagait tartalmazták.⁵ Ebből az irathalmazból jelen

² NKVD a Belügyi Népbiztonság orosz megnevezésének rövidítése. [Oroszul:](#) НКВД – Народный комиссариат внутренних дел, magyar átírásban *Narodnoj Komisszariat Vnutrennyih Gyel*, az államigazgatás belügyi ágának legfőbb szerve volt a Szovjetunióban 1934 és 1946 között

³ KGB az Állambiztonsági Bizottság orosz megnevezésének rövidítése. [Oroszul:](#) КГБ – Комитет государственной безопасности, magyar átírásban *Komitet goszudarsztvennoj bezopasznosztyi*

⁴ Nyugat-európai szempontból ez akár pozitívum is lehet, ugyanis az említett régióban a titkosszolgálatok anyagainak kutatása szigorúan szabályozott vagy egyenesen tilos.

⁵ Kicsit furcsálltam, hogy a megkapott ügyiratok kivétel nélkül 2011-ben lettek csak titoktalanítva, bár az egykori elítélteket 1991 nyarától kezdve, az 1991. április 17-én az Ukrán SZSZK Legfelső Tanácsa által elfogadott „A politikai repressziók elítélteinek rehabilitálásáról Ukrajnában” törvény 1. cikkelye alapján rehabilitálták

tanulmányba azon személyek eseteit emeltem be, akiknek az elhurcolása jellemző vagy rendhagyó volt.⁶

Külön kell szólni még az Ukrán SZSZK belügyi szervei által lefolytatott nyomozások idején született forrásokról, vagyis a periratok forrásértékéről is, mivel azt is figyelembe kell venni, milyen céllal és milyen körülmények között jöttek létre. Úgy vélem, ezek a források ambivalensek, vagyis sem azt nem mondanám, hogy egyértelműen effektív, sem azt, hogy egyértelműen potenciális forrásoknak tekinthetők csak.⁷ Inkább Krzysztof Brzechczyn nézetéből kiindulva⁸ (eddig már több mint ezer oldal akta átolvasása után) azt mondanám, hogy ezek a periratok nagyon sok tényinformációt tartalmaznak magukról az elítéltekről, a beidézt tanúkról, a kisközösségek viszonyairól, pozícióiról, állapotáról, eseményeiről, de minden egyes alkalommal külön és egyéni mérlegelést igényel azok valós és megbízható forrásként történő használata.

Egyes nyomozati jegyzőkönyvekben megfigyelhető, hogy egy idő után a kihallgatottak megváltoztatták véleményüket, ám azt sajnos csak találgatni lehet, miért és miért pont úgy, ahogyan. Nem elhanyagolható szempont a forráskritikánál az sem, hogy a vádlottként megjelenő emberek eleve kiszolgáltatott helyzetben voltak az államhatalom erőszakszervezeteivel szemben. Ehhez járult még hozzá, hogy a kihallgatás tolmács segítségével folyt, ugyanis az új hatalom nyelve az orosz volt, a vádlottak zöme pedig nem beszélte azt. A fordítás (elfordítás) okozta problémák magukban a jegyzőkönyvekben többször is tetten érhetők (kihallgatásokat ismételték meg és tanúkat idéztek be újra az elírás miatt). Ezért nem lehetett csak e kútfőkre alapozva elkészíteni a tanulmányt, mert ezek egyszempontúvá tennék a kutatási eredményeket. Ám ezen időknél csak visszaemlékezések alapján történő rekonstrukcióját is elvettem, miután a már meglévő és magam végzett interjúkban, beszélgetésekben és a levéltári forrásokban szereplő konkrét adatokat összevettem. Utóbbi újra megerősítette az emlékezet vitás és részrehajló voltáról mindeközéig sokszor és sok helyen megfogalmazottakat. Ám mégis használtam a visszaemlékezéseket, mint az egyén által megélt múlt személyes lenyomatait, így az oral historyt végül is beemeltem a források körébe, mint kontrolpontokat.

⁶ Jelen tanulmányban, nagyrészt a terjedelmi keretek miatt nem kerül ismertetésre a második részben megnevezett, s a tipologizálásban megjelenített minden eset. Ám a település egykori lakosaihoz kapcsolódó forrásanyag bősége indokolhatja majd egy későbbi, szélesebb és terjedelmesebb kutatási eredmény elkészítését is.

⁷ Ahogyan Jerzy Topolski lengyel történész forrástipológiája meghatározta

⁸ BRZECHCZYN, Krzysztof: The Reliability of “Files” and Collaboration with the Security Service (SB) in Poland: An Attempt at a Methodological Analysis. *Hungarian Historical Review* 3, no. 2 (2014), 257–284. p. Forrás:

https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/11382/1/Brzechczyn_HHR_2014_2.pdf (utolsó letöltés: 2015-12-10)

A forráskritika elvégzése után csak remélhetjük, hogy sikerült valahogyan rekonstruálni a múltunk e fontos időszakának egy szeletét, illetve hogy az esemény-, folyamat- és jelenségtények valahogyan szinkronba kerülnek majd.

II. A Nagyberegről történt elhurcolások tipologizálása

A második világháború utáni időszakban több hullámban próbálta a szovjet hatalom a vidéket a nem szláv lakosságtól, illetve a számára idegen elemektől megtisztítani. Ezek a fokozatok most már jól kirajzolódnak, s a nagyberegi lakosság minden egyes lépcsőjét megszenvedte. Az eddig elvégzett alap kutatásokból kiindulva és saját forrásfeltárásaimra alapozva, a községből történt elhurcolásokat az alábbiak szerint lehetett tipologizálni:

- a) a háromnapos munkára történt *elhurcolások*;
- b) a szovjet rendszer kiépítésének ideje alatt lefolytatott koncepciós perek miatti *letartóztatások*:
 - a. nők deportálása, *szovjetellenes tevékenységért*;
 - b. Kárpátalja szovjet megszállása előtt tevékenykedett *helyi tisztségviselők* perbe fogása;
 - c. Kárpátalja szovjet megszállása előtt tevékenykedett *rendvédelmi tagok* perbe fogása;
 - d. Kárpátalja szovjet megszállása előtt a *magyar hadseregben szolgálatot teljesítettek* perbe fogása;
 - e. A kolhozosítás ellen fellépők, azzal egyet nem értők *nép- és szovjetellenes tevékenység* vádjával történt perbe fogása;
- c) a katonaköteles korukat elért férfiak *munkaszolgálatra történt behívása*.

A községből történt fenti elhurcolások típusai közül az a) jól feltárt, csak kisebb pontatlanságokat kell tisztázni. Egyáltalán feltáratlanok a b) pontban felsorolt kategóriák nem csak mikrotörténeti, vagyis községi, de makrotörténeti szinten is. Ezért tartottam fontosnak ezek közül megmutatni pár életutat és esetet. Ugyanígy, szinte alig feltárt a c) pontban megfogalmazott csoport, bár erről általános és becsült adatok rendelkezésünkre állnak,⁹ azok számadata azonban valószínűleg módosulni fog, ha a vidék településeinek vagy végrehajtó bizottságainak egykori anyagai feldolgozásra kerülnek egyszer.

2.1 A háromnapos munkára történt elhurcolások

A 4. Ukrán Front 0036. számú rendelete következtében Nagyberegen 1944. november 19-én hajtották végre a 18–50 közötti férfilakosság begyűjtését. A szovjetek által elfoglalt területeken maradt német és magyar nemzetiségű katonák

⁹ Erről L.: OFICINSZKIJ, Roman: Minkaerő-toborzás a Donbászra. In *Kárpátalja 1919 – 2009 történelem, politika, kultúra*. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010. 251-252. o. és még MOLNÁR D. 2015. 155-156.o.

és tisztek, valamint a magyar rendőrség és csendőrségben szolgáltak begyűjtése érdekében 16 katonai (város)parancsnokságot hoztak létre Kárpátalján, ahol a regisztrációkat végrehajtották. E tizenhat regisztrációs (begyűjtési) pont között ott volt Nagyberég község is.¹⁰

Az 1941-ben lezajlott utolsó népszámlálás adatai szerint Nagyberegnek ekkor 2504 lakosa volt (1207 férfi és 1297 nő megoszlásban), amelyből a 18–50 közötti férfiak száma 576 főt tett ki.¹¹ Az említett 0036. számú, november 13-án kiadott rendeletet végrehajtó, s a 4. Ukrán Front NKVD csapataihoz tartozó 88. számú határmenti kárpáti ezred parancsnoka által november 20-i keltezéssel ellátott összesítő adatban (amely a településeken regisztráltak, s a hadifogolypontok felé továbbítottak számszerű adatait tartalmazza településenként, 1944. november 18–19-i állapotok szerint) Nagyberegről az alábbi bejegyzés található:

„A településen 554 fő esik a kiadott rendelet hatálya alá, akik közül 308-at adtak át a hadifogolygyűjtő pontnak. Közülük 120-an a magyar-német hadseregben szolgáltak. Egy tiszt – magyar. Őrmester kilenc – magyar. Sorkatona – 110 – magyar. Hadkötelesek száma 184 – magyar. Rendőr és csendőr – 4, nemzetiségét tekintve: a) magyar – 3, b) ruszin – 1.”¹² A számokból következtetni lehet, hogy az új helyi hatalom is a fent jelzett 1941-es népszámlálási adatokat vette alapul, amelyet aztán a szovjet csapatok felé közölt.¹³

A település lakosai azonban nem tudtak belenyugodni az elhurcoltak lágerben történő tartásába és még 1945. február 8-án kérvénnyel fordultak *Kárpátontúli* Ukrajna Néptanácsához. A kérvény elején arra hivatkoztak, hogy az elhurcoltak zöme régi kommunista. A beadvány két külön listát is tartalmazott: az első 44 névvel a szolyvai, a második 36 névvel a szambori táborokban raboskodó beregi férfiakat sorolta fel. A kérvény végén hat pontban észrvekkel próbáltak

¹⁰ Magáról a tényről Fagyjev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front hátszágát védő NKVD-s csapatok vezetőjének 1944. november 21-i jelentéséből értesülhetünk. L.: Докладная записка о ходе выполнения постановления Военного Совета фронта № 0036 от 13. 11. 44 года. // *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944-1945 рр. Архівні документи і матеріали.* /Упорядник О. М. Корсун/ Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. с. 145-147.

¹¹ Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Szerkeszti és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 1947. 32. o.

Forrás:

http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1941_demogr_adatok_kozsegek/?pg=2&layout=s&qquery=SZO%3D%28Nagyberég%29 (utolsó letöltés: 2015-11-17)

¹² Итоги направления с пунктов регистрации военных комендатур на пункты военнопленных на участке 88 пограничного карпатского полка войск НКВД 4 Украинского фронта за период с 18 по 19. 11. 44 г. // *Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга друга.* ВАТ Видавництво «Закрпаття», Ужгород, 2004. с. 40.

¹³ Akkor a nagyberégi Községi Néptanács elnöke Vokán József volt. L.: *История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область.* Институт истории Академии наук УССР, Киев, 1982. с. 139.

hatni az állami szervekre, miért is van elengedhetetlen szüksége a településnek és az új hatalomnak is az elhurcoltakra:

„1. A katonai alakulatoknak szükségük van emberekre a falu közelében található hidak felújításához.

2. A német banditák által elpusztított saját falusi hídjainkat is meg kell javítani.

3. Emberek kellenek, akik fakitermeléssel foglalkoznak, mivel a mi körzetünket a mi falunk látja el fával, s most nincs aki fát vágjon.

4. A kovács és a kerékkészítő is hiányzik, a ló és ökörfogatoknak minden nap menniük kell katonai munkára, s nincs aki azokat megpatkolja vagy a kerekeket megjavítsa.

5. Falunkban van malom, amely öt községre őröl. És most nincs egy jó molnárunk, mert az, aki jól értett hozzá, most nincs itthon.

6. Mikor eljön az ideje, nem lesz kinek a földeket megművelni. Ősszel nem vetettünk és most sem fogunk, ebből pedig az államnak is csak kára lesz.

A fent említett hat pontban megfogalmazottakat ezekkel az emberekkel meg tudnánk oldani.”¹⁴

A kérvény további szövegében arról is írtak, hogy az elhurcolt emberek kivétel nélkül mind földművesek és erdőmunkások voltak. Említésre méltónak tartották azt is megjegyezni, hogy Nagyberegen jelentős volt a kommunista párt tagsága a környező falvakhoz képest, amit azzal is alátámasztottak, hogy a szenátusban a képviselőjük, Csehi Endre is a községből származott.¹⁵ A hadifogságba hurcoltakat tévedésből vihették csak el, mert azok semmit sem ártottak a bevonuló Vörös Hadseregnek. Ám valós eredménye nem volt a nagyberegiek kérvényének, akár a többi hasonlóknak sem. Jobbik esetben is csak kiterő választ kaptak.

Vagyis mégis, mintha megmozdult volna valami, mert fél évvel később, 1945. július 4-én, felsőbb utasításra, a Nagyberegi Községi Népbiztosság (Vokán József és Weisz Miksa aláírásával) két listát állított össze, amely szerint 326 „bereg polgár tartózkodott hadifogolylágerben”. Az 1. számú listán 116 név volt feltüntetve,¹⁶ akik mind a magyar hadseregbe voltak behívva. A 2. számú listára 210 név került fel¹⁷ (1894–1927-es születési évvel), akik civilként lettek

¹⁴ KTÁL P-14. fond, 1. opisz, 212. ügyirat, 9-11. lapok. A forrást teljes terjedelemben közli: *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали.* /Упорядник О. М. Корсун/ Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. с. 230-232.

¹⁵ A tény, hogy Csehi Endre helyi lakos a csehszlovák időben szenátor volt, mint a kommunista párt képviselője, a szovjet historiográfia is jegyzi. L.: *История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область.* Институт истории Академии наук УССР, Киев, 1982. с. 139.

¹⁶ KTÁL P-14. fond, 1. opisz, 220. ügyirat, 34-35. lapok (a forrás kópiáját Molnár D. Erzsébet bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök neki)

¹⁷ KTÁL P-14. fond, 1. opisz, 220. ügyirat, 29-33. lapok

elhurcolva, s tudták róluk, hogy a szolyvai, szambori és sanoki lágerekben tartózkodtak akkor.

A 116 katona közül 26 fő harc téren esett el, 90-en pedig magyar katonaként Aradon, Foksányban (ma Románia), Székesfehérváron, Nagykanizsán, Nyíregyházán, Budapesten, Zalaegerszegen, Kaposváron, Kőszegen, Baján, Técsőn, Munkácson és Nagybereznán kerültek hadifogságba.¹⁸ A katonaköteles civil lakosok közül 179 tért haza a lágerekből és Dupka György szerint 31,¹⁹ a Limes Társadalomkutató Intézet számítása szerint pedig 56 férfi halt oda,²⁰ a szolyvai emlékpark táblájára pedig 32 név került felvételre.

1989–93-ban Baran Zoltán²¹ és Kovács István a falubeli túlélők egy csoportjával portabejárással egy ügynevezett „lágérlistát” állítottak össze, amelyre 221 elhurcolt neve került fel, akik közül 33-an nem tértek haza.²²

2.2 Nők deportálása, szovjetellenes tevékenységért

Erről a kategóriáról tudunk, de azt is tudjuk, hogy nem volt túl gyakori eset. Épp ezért meglepő, ami Nagyberegen lejátszódott. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetben őrzött, az 1944-ben Nagyberegről elhurcoltak hozzátartozóival készített mélyinterjúk egyik adatközlőjének elbeszélésében találkoztam az információval, miszerint a faluból három nőt vittek el látványosan: *Fancsik Idát*, *Nagy Margitot* és *Cselle Rozáliát*.²³ A visszaemlékezésben szereplő sorrend nem az elhurcolás időrendjét mutatja, de ez már csak a biztonsági szolgálat levéltárában őrzött periratok feldolgozása után derült ki.

Nagy Margit (1922–200?) volt az első nő, akit 1945. május 17-én behívtak kihallgatásra a Nagyberegi parancsnokságra,²⁴ miután aznap a beregszászi városparancsnokság megkapta a Weiss Miksa,²⁵ Marinka Bertalan²⁶ és Vokán József²⁷ által aláírt feljelentést. Utóbbi iratban arra kérték a szerveket, tartóztassák le Fancsik Idát és Nagy Margitot, mert felforgató tevékenységet folytatnak a

¹⁸ Ezek 1900 és 1924 között születettek voltak

¹⁹ DUPKA 2014, 81.o.

²⁰ A "málenykij robot" áldozatainak száma járasonként és településenként, forrás: http://kmf.uz.ua/mr/3_telepulesek.html (utolsó letöltés: 2015-11-18)

²¹ Akkor a KMKSZ nagyberegi alapszervezeti elnöke volt

²² DUPKA György: *Halottaink 1944–1959. A kárpátaljai szovjet népiirtás eddig ismert áldozatainak névsora*. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 2014. 82-83.o.

²³ A Nagy (született Fancsik) Izabellával és a Füzesi (született Fancsik) Idával készült félstruktúrált interjúk hanganyaga a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében található

²⁴ Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області / Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltára (a továbbiakban: UBSZKHL) 7. fond, C-54. ügyirat, 11. lap

²⁵ Weiss Miksa akkor a nagyberegi Községi Néptanács titkára volt

²⁶ Marinka Bertalan akkor a nagyberegi milíciafőnök helyettese volt

²⁷ Vokán József a nagyberegi Községi Néptanács elnöke volt

faluban: „...naplót írnak, amelyben szovjetellenes tevékenységre szólítanak fel, illetve lejárattják a szovjet Vörös Hadsereget.”²⁸ A letartóztatási parancsot az USZSZK Belügyminisztériumának beregszászi kirendeltsége 1945. május 24-én adta ki, a perirat szerint Nagy Margitot másnap le is tartóztatták.²⁹ A náluk tartott házkutatás alkalmával megtalálták a fent említett naplót, és a 23 éves lányt bekísérték a községházára, ahol – későbbi visszaemlékezése szerint – az éjszakát „két zabos zsák és egy őr társaságában töltötte el.”³⁰ Másnap beszállították a beregszászi börtönbe, ahol a belügyi szervek állambiztonsági részlegének egyik nyomozója vezette a kihallgatásokat. Nagy Margit a kihallgatások során beismerte a naplóvezetés tényét, hogy 1944. december végétől írta a naplót, hogy senki ellen nem irányult, csak a megtörtént eseményeket írta le, amikor *rossz fényben* tüntette fel az orosz katonákat,³¹ s hogy nem tudta, hogy ez népellenes tevékenység lenne.³² 2002-ben készült vele egy interjú, ahol Nagy Margit azt nyilatkozta, összesen 29 alaklommal hallgatták ki. A periratban ennél lényegesen kevesebb kihallgatási jegyzőkönyv szerepel (de a szövegi tartalomból érződik, nem minden kihallgatási jegyzőkönyv került befűzésre a periratba). Ami viszont érdekes és fontos, az aktában *tárgyi bizonyíték* felirattal ott van az említett napló. Utóbbi belső borítóján ez áll: „Szomorú emlék: 1944–1945-ről” és 59 oldal sűrű kézirásos szöveg következik a Nagyberegre 1944. október 26-án délután megérkezett szovjet csapatok tevékenységéről. A kihallgatások nagy részét a biztonsági szervek beregszászi börtönében végezték, s azt feltétlenül ki kell emelni, hogy Nagy Margit kihallgatása folyamán végig következetesen ugyanazt mondta: egyedül vezette a naplót, barátnője, Fancsik Ida nem vett abban részt, csak tudott róla. 1945. augusztus 30-ára elkészült a gyanúsított ellen a vádirat,³³ amelyben a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa által 1944. december 18-án kiadott 22. számú rendelete 6. § „E” pontja alapján azzal vádolták, hogy „a felszabadító Vörös Hadsereg ellen folytatott agitációt és propagandát.”³⁴ A tárgyalás előkészítésének céljából az ügy átkerült az ungvári Különleges Bírósághoz. Ám utóbbi instancia (áttanulmányozván az ügyben addig született iratokat) 1945. szeptember 22-én arról rendelkezett, hogy a vizsgálatot nem lehet lezárni, mivel a

²⁸ UBSZKHL 7. fond, C-54. ügyirat, 38. lap

²⁹ Uo., 6. és 9. lapok

³⁰ Nagy Margit meghurcoltatásáról és táborban töltött éveiről 2002-ben nyilatkozott a Kárpátalja hetilap egyik külső munkatársának. L.: Az egyetlen jó az északi fény volt. 23 éves nő a lágerben. *Kárpátalja*, 2. évf., 52. szám. 2002. január 11.

³¹ A szovjet Vörös Hadsereg katonáinak megnevezése magában a naplóban és a kihallgatások jegyzőkönyveiben, illetve a kihallgatást végző tiszt által is végig *orosz katonák* formában jelenik meg.

³² UBSZKHL 7. fond, C-54. ügyirat, 14-15. lapok

³³ UBSZKHL 7. fond, C-54. ügyirat, 40. lap

³⁴ Декрет чис. 22. Про утворення Спеціального суду при Народній Раді Закарпатської України // *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали.* / Упорядник О. М. Корсун/ Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. с. 67.

meghallgatott tanúvallomások arra engednek következtetni, a naplóírás szellemi szerzője Fancsik Ida volt, a fent említett Nagy Margit csak részt vett abban. Az ungvári bíróság tehát a nyomozás felülvizsgálatát rendelte el, illetve átvette annak vezetését. Nagy Margitot további vizsgálati fogságra még aznap átszállították az ungvári belbiztonsági szervek fogházába,³⁵ Fancsik Idát pedig letartóztatták.

Itt fel kell függeszteni egy időre Nagy Margit ügyének ismertetését, mivel ekkor *került képbe* a második nő, *Fancsik Tihaménné* született *Híres Ida* (1914–1990). Fancsik Ida ekkor háromgyermekes édesanya, akinek legkisebb gyermeke 1944 áprilisában látta meg a napvilágot. Mikor 1944. október 26-án a szovjet csapatok bevonultak Nagybereregbe, akkor a férje még mint magyar csendőr volt távol. Fancsik Ida egyedül maradt a nagy portán, amely a község főútja mentén volt, hát félt kicsit, s ezért megkérte az akkor 22 éves barátnőjét, aludna náluk, míg rendeződnek a dolgok a faluban és/vagy hazajön férje a háborúból. Amikor 1945 májusában Nagy Margitot letartóztatták, Fancsik Idát majd csak augusztus 18-án hívták be mint tanút, kihallgatásra. Ő első alkalommal azt vallotta, igen, tudott Margit naplóírásáról, mert valójában az ő ötlete volt, hogy örökítsék meg e napok hihetetlen eseteit, ha majd a férje hazajön, tudjanak beszámolni róla. Azt mondta, Margit önszántából vállalta magára a naplóírást.³⁶ Fancsik Ida tagadta, hogy más köze lett volna a naplóíráshoz.³⁷ A többször megismételt kihallgatáson Margit is és Ida is ugyanazt állította: Margit, hogy egyedül vezette a naplót,³⁸ Ida pedig tagadta, hogy együtt írták volna azt.³⁹ A belbiztonsági szervek 1945. november 5-én ugyanazt a vádat fogalmazták meg a két nő ellen, amelyet egyszer már augusztus 30-án: vagyis népellenes tevékenység folytatása, amely a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa által 1944. december 18-án kiadott 22. számú rendelete 6. § „E” pontjába ütköző, ezért büntetendő cselekedet. A zárt tárgyalásra 1945. december 3-án került sor, ahol még aznap ismertették az ítéletet is: Nagy Margitot háromévi, Fancsik Idát kétévi szabadságvesztésre és mindkettejüket plusz kétévi választójogtól történő megfosztásra ítélték, de tulajdonvesztés nélkül.⁴⁰

Az ítélet kihirdetése után Nagy Margit a lvivi rabelosztóba került, ahonnan aztán több száz társával együtt marhavagonokban vitték tovább a szibériai Pecsora-vidékére. Így került a belügyminisztérium fennhatósága alá tartozó pecsora-i javító-munkatáborba. A táborban nehéz fizikai munkát végeztek a nőkkel: kubikoltak, vasutat építettek, fát vágtak, nyáron fűvet kaszáltak és

³⁵ Jelenleg is ebben az épületben található Ukrajna Biztonsági Szolgálatának Kárpátaljai Hivatala

³⁶ UBSZKHL 7. fond, C-54. ügyirat, 28. lap

³⁷ Uo., 27-29. lapok

³⁸ UBSZKHL 7. fond, C-54. ügyirat, 64. lap

³⁹ Uo., 63. lap

⁴⁰ UBSZKHL 7. fond, C-54. ügyirat, 86. lap

kazlaltak.⁴¹ Margit végül is amnesztiával szabadult 1947. április 19-én, egy évvel a rá kirótt büntetés lejártá előtt.⁴²

Híres Idát a büntetés kihirdetése után Donbászra szállították, s először szénbányában kellett dolgoznia, majd miután kiderült, hogy szívbeteg, varrodába helyezték át. Büntetésének letöltése után 1947-ben szabadult, s hazafelé a lakhelynek megjelölt településhez legközelebb eső állomásig kapott szabad menetjegyet. Mivel Dédában nem volt vonatállomás, ezért Nagybégányban szállt le, onnan pedig gyalogosan ért szülei házához: „...*Mi ott álltunk sírva a kapuban, a nagymama meg a három gyerek. És akkor mellettünk volt a parókia, amellet a református templom. És akkor, ahogy jött, elment leborult a templomajtóhoz, imádkozott, megköszönte Istennek, hogy hazajöhetett, hogy láthatja a családját...*”⁴³ Hazatérése után nagyon sokat betegeskedett, szívelégtelensége oly mértékben elhatalmasodott rajta, hogy az sokszor mindennapi munkájában is gátolta. Egyik lánya visszaemlékezésében így fogalmazott: „*soha nem vett fel ezután színes ruhát, csak feketében járt.*”⁴⁴

Úgy vélem, szót kell ejteni a fent említett két nő életét radikálisan megváltoztató ominózus naplóról és tartalmáról is. A napló egy A5 formátumú, keményfedelű, fekete műbőr borítású, 30 lapos füzet, amely Nagy Margit periratában, egy „*Az üggyhez kapcsolódó tárgyi bizonyíték csomagja*” feliratú borítékban található.⁴⁵ Ahogyan azt már említettem, a belső borítón ez áll: *Szomorú emlék: 1944–1945-ről.* Az egyes szám első személyben írt szöveg így kezdődik: „*1944 október 26-tól kezdődő esemény leírása az akkor körülöttem lévő legszűkebb körben.*” A szövegből kiderül, hogy nem Fancsik Ida írta, mert róla mint *Iduka néni* van szó. Igazából az, aminek az első sorában megfogalmazta a szerzője – azon események folyamatos és lineáris leírása, amelyek a szerző közvetlen környezetében zajlottak. Nem foglalkozik politikával, egy családdal megtörténeteket rögzíti. Igaz, ebben a szovjet katonák is megjelentek, de nem felszabadítóként, hanem dorbézoló, zabráló mindenhatóként. A szövegben nincsenek jellemrajzok, művészi formákkal sem él, ezért olyan valóságok az eseményleírások. Ahogyan akkor történt a *legszűkebb körben*. A napló 26. oldalán azonban az egyik bekezdésben ezt írja: „*Most átadom az írás fonalát Iduka néninek, mert itt elváltunk hogy ők elmentek a község házára. Hadd ecsetelje Ő a letartóztatás szomorú óráit.*” És a következő bekezdésben már mintha Fancsik Ida írta egyes számban, ám a naplóban a kézírás nem változik meg, hanem ugyanaz, amely egy sorral feljebb. A kézírás eztán is folyamatosan ugyanaz, csak a szöveg olyan, mintha más szemszögéből íródna. Én úgy vélem, továbbra is Margit írhatta,

⁴¹ Az egyetlen jó az északi fény volt. 23 éves nő a lágerben. *Kárpátalja*, 2. évf. 52. szám. 2002. január 11.

⁴² UBSZKHL 7. fond, C-54. üggyirat, 94. lap

⁴³ Füzesi (született Fancsik) Ida visszaemlékezése alapján

⁴⁴ SIPOS Katalin: *A szovjet nemzetiségpolitika megnyilvánulásai Nagyberegben 1944–52 között.* Szakdolgozat. Beregszász, 2010. Kéziratban. 42.o. (a továbbiakban: SIPOS 2010)

⁴⁵ UBSZKHL 7. fond, C-54. üggyirat, 42. lap

csak esetleg Ida diktálta, mi is történt vele. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy a napló 32. írott oldalán egy ilyen mondattal találkozni: „Ekkor egy nem figyelt pillanatban odasúgta a jegyző ~~Iduska-néninek~~ nekem kerítsen vagy 500 pt. s hozza fel...”⁴⁶ Az egész leírásban csak az utolsó két oldalon található éles és személyes kritika a falubeliokról és az új rendszerről, mikor az 1945. május 1-jei felvonulásról és az utána meghirdetett bálról írt.

A harmadik nő, akit Nagyberegről a hatóságok elvittek, *Cselle Rozália* (Rózsika) (1916–1996) volt. Az ő esetének megértéséhez azt is tudni kell, hogy az édesanyja második férjét,⁴⁷ P. Füzesi Bélát – annak ellenére, hogy belépett a kolhozba és minden ingó gazdasági vagyonát elvitték a közösbe – 1949. március 29-én éjjel letartóztatták.⁴⁸ Három hét múlva összeírták és lefoglalták a házban található összes használati tárgyat. A családi házban három nő maradt: a nagymama (P. Füzesi Béláné Derczeni Borca), a lánya (Cselle Rózsika) és az unoka (Füzesi Malvin). A lefoglalás után egyedül egy nagy hordó óbor maradt meg a pincében, s mivel a három nőnek élnie kellett valamiből, hát „*Rózsika ekkor a maguk által megtermelt bort kezdte árulni.*”⁴⁹ Az új hatalom emberei megkeresték, s figyelmeztették, hogy nem árulhat bort, mert az üzérkedésnek számít. Rózsika viszont azt mondta, hogy a sajátjukat árulja, nem a másét, ám az illetékesek mégis csak megfenyegették, hogy *megütheti a bokáját*. 1949. október 2-án a beregszászi belügyi szervektől jött ki egy férfi, akinél házkutatásra és lefoglalásra feljogosító ügyirat volt,⁵⁰ s közölte Rózsikával, hogy munka nélkül szerzett jövedelem miatt le van tartóztatva és szedelőzködjön, mert mennek Beregszászba.⁵¹ Beregszászban aztán kihallgatták, majd október 4-én „*Ismét jöttek a hatóság emberei leltárba venni a vagyont, de a nagymamának sikerült néhány dolgot megmentenie. Az összeírás közben ő szedte ki a holmikat a szekrényből, és észrevétlenül behajított néhány dolgot az ágy alá. Egy dunna és két párna maradt meg így, valamint a nagymama régi bútora, a többi beletárolták. A „leltározók” újra és újra visszajártak; vagy azért, hogy ellenőrizték, megvan-e minden, vagy mert szükségük volt valamire: szalonnára, borra, lisztre. Egyetlen közös vonásuk volt ezeknek a látogatásoknak: kivétel nélkül éjszaka történtek.*

– Amikor megverték az ablakot, összeszorult a szívünk, hogy már megint mit akarnak – meséli Füzesi Malvin, Rózsika lánya. – Egy idő után egyik ismerősünk

⁴⁶ Az ~~Iduska-néninek~~ ebben az áthúzott formában található, vagyis úgy tűnik, a szöveg írója először a valós helyzetet rögzítette, s majd csak utána korrigálta a szöveget író személy megnevezését

⁴⁷ Derczeni Borca elvált első férjétől, Rózsika édesapjától, s újra férjhez ment P. Füzesi Bélához

⁴⁸ UBSZKHL 7. fond, 2317-C ügyirat, 78. lap

⁴⁹ Mindig éjszaka jöttek... Öröklődő zaklatások. *Kárpátalja*, 2. évf. 81. szám. 2002. augusztus 2.

⁵⁰ Cselle Rozália családi iratai, 2. lap (az iratokat a leszármazottak bocsátották rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök nekik)

⁵¹ Orosz Imréné született Füzesi Malvin visszaemlékezése alapján. (A mélyinterjú hanganyaga 2002-ben készült, amelyet lánya bocsátott rendelkezésemre, s amit ezúton is köszönök neki)

megnyugtató, hogy ne féljünk, csak ellenőrizni jönnek. Kicsivel később elvittek tőlük mindent, a holmikat áruba bocsátották a „kooperatívában”.⁵²

A lefoglaltak között voltak tollpihével töltött párnák és dunnák, abroszok, ruhák, blúzok, takarók, törölközők és három fahordó is.⁵³ 1949. november 4-én aztán Cselle Rozáliát az USZSZK büntetőtörvénykönyvének 127. cikkelye alapján hétévnyi letöltendő szabadságvesztésre, halmazati büntetésként kétévnyi jogvesztésre és teljes vagyonek kobzásra ítélte a Beregszászi Körzeti Népbíróság.⁵⁴ A büntetése letöltésének helyét azonban Rózsikával akkor nem tudatták. Végül is az Urál-hegység középső és déli vonulata között elhelyezkedő Szverdlovszkából (ma újra Jekatyerinburg) írt haza az övéinek. 1950. augusztus 26-án a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének rendelete alapján azonban amnesztiában részesült, s így 1950. december 4-én a rendelet értelmében Cselle Rózsikát is elengedték az II-4 számú javító-munkatáborból, amiről a családi hagyatékban fennmaradt az elbocsátó igazolás.⁵⁵ Miután hazajött Nagyberegre, *„megpróbált munkát keresni, de a kolhozba nem vették fel, így a beregszászi szovhozba járt be dolgozni.”⁵⁶*

2.3 Kárpátalja szovjet megszállása előtt tevékenykedett rendvédelmi szervek tagjainak perbe fogása

A koncepciók perben elítéltek sajátos csoportját alkották a Kárpátalja szovjet megszállása előtt magyar rendvédelmi szervek tagjaiként tevékenykedettek perbe fogása és elítélése. A letartóztatások és bírósági eljárások *jogi alapját* szinte kivétel nélkül az USZSZK Büntetőtörvénykönyve 54. §-a 13. cikkelye (népellenes tevékenység), illetve a 10. cikkely 2. bekezdése (szovjetellenes agitáció és tevékenység) képezte. Ebbe a kategóriába sorolt elítéltek közül *Fancsik Tihamér* esetét emeltem ki, mivel ő volt a férje a fent említett naplóírásért letartóztatott és elítélt Fancsik Idának. Rendhagyó eset volt ez, hogy egy háromgyermekes családból először a feleséget, majd a férjet is letartóztatták és el is ítélték.

Fancsik Tihamért 1946. január 14-én, éjjel 24:00 órakor tartóztatták le⁵⁷ (Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1944. december 18-i dekrétuma alapján), vagyis öt hónappal a felesége után. A házkutatás alkalmával terhelő iratokat nem találtak nála, de ingatlanát (az udvarban álló lakóházat és nyári- vagy kisházat) és minden ingóságát (bútorok, állatok, ruházat) lefoglalták. A másnap megejtett kihallgatás első kérdése⁵⁸ alapján Fancsik Tihamér elmondta, hogy 1944. augusztus 6. és 1945. május 15. között a magyar csendőrségben szolgált, mint

⁵² Mindig éjszaka jöttek... Öröklődő zaklatások. *Kárpátalja*, 2. évf. 81. szám. 2002. augusztus 2.

⁵³ Cselle Rozália családi iratai, 3. lap

⁵⁴ Uo., 4. lap

⁵⁵ Az igazolás sorszáma 0029016/1545, s amelyet a táborparancsnok nevében Ruszakov alhadnagy írt alá. L.: Cselle Rozália családi iratai, 4. lap

⁵⁶ Mindig éjszaka jöttek... Öröklődő zaklatások. *Kárpátalja*, 2. évf. 81. szám. 2002. augusztus 2.

⁵⁷ UBSZKHL 7. fond, C-5987. ügyirat, 4. lap

⁵⁸ Mint kivétel nélkül minden kihallgatáson az volt: *ismertesse eddigi életútját*

segédcsendőr. Eközben 1944. augusztus 6. és október 24. között Beregszászban teljesített szolgálatot, majd a szovjetek előretörése után a magyar csapatokkal együtt vonult vissza egészen Ceske Budejovicéig, ahol a cseh csapatok szétverték egységüket, s mikor a szovjet hadsereg utolérte őket, akkor tért haza Nagyberegre.⁵⁹ Mikorra hazaért, Nagy Margitot már letartóztatták,⁶⁰ tehát nagy valószínűséggel május 25. után ért vissza a faluba. Miután a feleségét szeptemberben letartóztatták, már október elejétől ellene is tanúvallomásokat gyűjtöttek.⁶¹ A terhelő tanúvallomásokban szinte ugyanaz ismétlődött vádként: a Magyar Élet Pártjának tagja és önkéntes csendőr volt, illetve részt vett a szovjet partizánok elleni razziában, amikor a falu még Magyarországhoz tartozott, majd miután a szovjetek bevonultak, szovjetellenes tevékenységet folytatott. Letartóztatásától március 5-ig Beregszászban folyt a kihallgatása, majd átszállították Ungvárra, ahol újra kezdték a kihallgatásokat, szembesítéseket, míg végül április 2-án megtörtént a vádemelés. A vádemelés után azonban Kárpátalja akkori ügyésze, Andrásko az ügyet tárgyalásra a Kárpátontúli Körzeti Hadbírósnak adta át, mivel ekkor *döbbsentek rá*, hogy Fancsik Tihamért *magyar csendőrként* tartóztatták le, nem *egykori* csendőrként.⁶² A hadbíróság 1946. május 14-én tárgyalta az ügyet és hozta meg döntését. Fancsik Tihamért bűnösnek találta az alábbi vádpontokban:

- a magyarok alatt önkéntes csendőr volt, s 1944-ben részt vett *úgy tíz* cigány bevagonírozásában Munkácson;
- mint csendőr részt vett a szovjet partizánok elleni razziában.⁶³

Ezért az USZSZK Büntetőtörvénykönyve 54. §-a 13. cikkelye alapján, illetve az 54. § 2. cikkelye szankcióit érvényesítve, hét év javító-munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, halmazati büntetésként a Btk. 29. §-a a, b, c, d, e pontjai alapján háromévi jogmegvonásra, valamint teljes vagyoneklkobzásra ítélte.⁶⁴

Itt egy kis időre térjünk vissza Nagyberegre, a Fancsik portára, ugyanis amikor január 14-én letartóztatták Fancsik Tihamért, akkor ott maradt három gyermekük egyedül: a legnagyobb – Elemér ekkor tizenhárom, a középső – Iduka tíz, a legkisebb – Izabella még nem volt két éves. A leszármazottak visszaemlékezése szerint a nagyfiú Elemér, édesapja letartóztatásának másnapja reggelén, befogta a szekérbe a lovakat, felrakta rá két kisebb testvérét és elhajtott édesanyja szüleihez Dédába. Fancsik Tihamér jószágait és egyéb ingóságait elkobozták és elárverezték az állam javára, földjét a település földműves egyesülete vette tulajdonába, házukat szolgálati lakássá nyilvánították.

⁵⁹ UBSZKHL 7. fond, C-5987. ügyirat, 12-14. lapok

⁶⁰ Nagy Margit vallomása alapján

⁶¹ Nagy József (1898-as születésű) terhelő tanúvallomása volt az első, 1945. október 5-én. L.: UBSZKHL 7. fond, C-5987. ügyirat, 42. lap

⁶² Uo., 80. lap

⁶³ UBSZKHL 7. fond, C-5987. ügyirat, 90. lap

⁶⁴ A tárgyalás jegyzőkönyvét és az ítéletet lásd: UBSZKHL 7. fond, C-5987. ügyirat, 85-91. lapok

Fancsik Tihamér a hét év szabadságvesztést javító-munkatáborban töltötte le a szibériai Vorkután. A büntetése 1953. január 14-én telt le,⁶⁵ de a halmazati büntetés miatt még három évig nem térhetett vissza a Kárpátaljai területre, hanem a Kárpátok másik oldalán található Oszmoloda⁶⁶ települést jelölték ki számára tartózkodási helynek. Oszmolodán először egy villanytelepen, majd később fűrésztelepen dolgozott. Mivel már nem elítélt volt, a család párszor meg is látogatta a családapát ezen évek alatt: először felesége a nagyobbik fiúval, majd Ida lánya volt nála hat hétig, hogy főzzön édesapjára.⁶⁷ 1955-ben aztán visszatérhetett a Beregszászi járásba, ám Dédába, ahol felesége és gyermekei éltek, nem telepedhetett le, mivel az határ menti település volt. Így először ő tért vissza Nagyberereg, ahol albérletben lakott, majd pár hónap után a családot is maga után hozta. Ám az államosított családi házukban a községi rendőr élt, aki szolgálati lakásként kapta meg a Fancsik portát. Az udvarban azonban a nagyház mellett volt még egy kicsi is, amelyben egy szoba és egy konyha volt. Ebbe a kisházba könyörögte be magát hosszas utánajárás után a Fancsik család. Az ukrán/ruszin rendőr és az egykori magyar csendőr az idők során jó kapcsolatba került egymással, s így egy idő után a rendőr a felnövő gyermekekre tekintettel házcsere-t javasolt – ő költözött át családjával a kisebb házba, Fancsikék pedig vissza a nagyházba. „*Lám, az oroszoknak is lehet lelkiismerete*” – állapította meg az interjút készítő unoka.⁶⁸ Igen, így is lehet mondani, ám valójában a dédai nagyszülők ekkorra már egy igen szép summát fizettek be az államnak, amelyet a bíróság ítélt meg, s aminek ellenértékeként engedélyezte, hogy a nagyszülők a három kiskorú unokájuk számára megvegyék a portán található házat.⁶⁹ A rendőr pedig hamarosan családjával együtt elköltözött a faluból. Így került vissza a Fancsik családhoz egykori jogos tulajdonuk.

2.4 Kárpátalja szovjet megszállása előtt tevékenykedett helyi tisztviselők perbe fogása

Külön kategóriába sorolható az az embercsoport, akik még a szovjet megszállás előtti időben helyi, vagyis községi tisztviselők voltak, s a szovjet rendszer berendezkedésének idején (Nagyberegen egészen 1951-ig) az USZSZK büntető törvénykönyvének 54. §-a alapján lettek perbe fogva és különböző időtartamra elítélve. E kategóriába tartozott P. Füzesi Béla is. Ellene a letartóztatási végzést már 1949. március 15-én megfogalmazták három tanúvallomás alapján,⁷⁰ az őrizetbe vétel pedig március 29-én történt meg. Először

⁶⁵ UBSZKHL 7. fond, C-5987. ügyirat, 99. lap

⁶⁶ Oszmoloda település ma Ukrajna Ivano-Frankivszki megyéjének Rozsnjativi járásában található

⁶⁷ Füzesi (született Fancsik) Ida visszaemlékezése alapján

⁶⁸ SIPOS 2010, 42.o.

⁶⁹ Füzesi (született Fancsik) Ida visszaemlékezése alapján

⁷⁰ UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 74. lap. A három tanú: Horváth Géza és Márki Pál a községben létrehozott két kolhoz elnökhelyettesei, illetve egy szövetkezeti (akkor ott ezt *kooperatívá*-nak hívták) tag, Kaszonyi Géza volt

Beregszászba vitték, majd az adatfelvételt követően másnap az ungvári börtönbe szállították.⁷¹ Letartóztatásakor egyben házkutatást és vagyonösszeírást is tartottak. Utóbbi keretein belül tehát kezdve, sertésen át az ágyig, éjjeli szekrényig mindent leltárba vettek a későbbi elkobzási eljárás céljából.⁷² A lefoglalt tárgyak ugyan a házban maradtak, míg a konfiskálási végzést ki nem adták, ám ahhoz a család otthonmaradt tagjainak hozzányúlania nem volt szabad. S még egy felettébb gyanús dolgot találtak a gazda lakásában, egy 1942-ben kiadott magyar nyelvű könyvet – „*Omszki börtön*” címmel.⁷³

Amikor a hatóság őrizetbe vette, P. Füzesi Béla épp a Muzsalyi Szőlészeti Állami Gazdaságban (szovhozban) frissen felvett munkás volt. Amiért viszont letartóztatták, az elsősorban a szovjet megszállás előtti tevékenysége, ugyanis P. Füzesi Béla 1940 és 1943 között tagja volt a falu vezetőségének pénztárnoki pozícióban, egyben a nagyberegí egyházközségnél is pénztárnokként tevékenykedett. Mint helyi tisztségviselő, 1942-ben belépett a Magyar Élet Pártjába,⁷⁴ majd 1944. április-májusában (a tanúvallomások és saját bevallása szerint is), mint községi vezetőségi tag, részt vett a falu zsidó lakosságának begyűjtésében.⁷⁵ 1944 szeptemberében P. Füzesit behívták katonai szolgálatra a magyar hadseregbe, s a nagyszőlősi Tisza-híd védelmére volt irányítva (saját bevallása alapján), ahonnan csak akkor tért haza, amikor a szovjet csapatok felrobbantották a hidat.⁷⁶ Miután hazatért, saját gazdaságában dolgozott, ám a gazdálkodás egyre több akadályba ütközött, mivel az 1946 végén kiadott „*A parasztgazdaságok állami terménybeszolgáltatási kötelezettsége Kárpátalján*” rendelet alapján a saját földdel rendelkező gazdákra, a szemes termények tényleges területétől függetlenül, tetemes beszolgáltatandó terménymennyiséget róttak ki, s amennyiben a gazda nem teljesítette adóját, akkor bűnvádi eljárást is indíthattak ellene.⁷⁷ A község új előjárói pedig sokszor nem csak a központi hatóságok által előírt mennyiséget akarták behajtani a módosabb gazdákon, hanem *saját szakállukra is dolgoztak*.⁷⁸ P. Füzesi Béla pedig jómódúnak számított a maga 18 katasztrális hold földjével.⁷⁹ Aztán ezt fokozta még az is, hogy a községi

⁷¹ UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 77-78. lapok

⁷² Uo., 80-81. lapok

⁷³ Csak feltételezem, hogy a jegyzőkönyvben szereplő könyv esetleg Palotay Dénes 1942-ben Keszthelyen kiadott *Az Omszki tuszok. Magyar hadifoglyok Szibériában* c. munkája lehetett, s a tolmács fordíthatta el a cím második elemét, mivel annak címlapján szerepel a beírás: *Az omszki börtön rajzával*

⁷⁴ A Magyar Élet Pártja 1939-től kormánypártként volt jelen a magyar politikában

⁷⁵ Vallomásában három családot nevezett meg, akiket a későbbi kolhozelnök-helyettesével, Horváth Gézával és csendőri kísérettel a község házára vittek. Erről L.: UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 87. lap.

⁷⁶ UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 83-84. lapok

⁷⁷ L.: MOLNÁR D. 2013, 68.o.

⁷⁸ Erről terjedelmesen lehetett olvasni a fent tárgyalt Nagy Margit naplójában is

⁷⁹ Ami átszámítva 10,359 hektárnak felelt meg. Az adatot L.: Orosz Imréné született Füzesi Malvin visszaemlékezésében

vezetők kuláknak nyilvánították, ezért a gabonáját az utolsó szemig be kellett adnia. Unokája így emlékezett erre vissza: „Egyszer nagyapám hazajött és azt mondta, hogy felhívták a község házára és ennyi meg ennyi búzát be kell adni, mert ha nem adja be a búzát, akkor elviszik. Nagyapám összeseperte, ami a padon volt, meg ami a szuszékból, az összezt beadta. Az utolsó búzát is elvitte és beadta. Nem maradt semmi a következő évre. Ekkor beléptek a kolhozba (ez 1948 márciusában történt – SZ.N.I.) A kolhozban mindent elvettek lovat, tehenet, szekeret, boronát, szóval mindent, ami a mezőgazdasághoz szükséges felszereléseket meg szerszámokat, mindent, mindent elvittek, minden a kolhozban maradt. És akkor nagyapám beadta az utolsó búzát, mert azt mondták, hogyha beadja, akkor nem viszik el, de ha nem adja be a terményt akkor elviszik.”⁸⁰ Am hiába lett kolhoztag, hiába vették el minden gazdasági ingóságát és mezőgazdasági szerszámát, 1948. december 5-én, „a kolhoztagok általános gyűlésén mint kulákot és hanyag, gondatlan munkájáért”,⁸¹ kizárták a Marx Károly kolhozból.⁸²

A kihallgatások és szembesítések után az 1949. április 19-én megfogalmazott vádemelési határozatban P. Füzesi Bélát azzal vádolta a szovjet hatóság, hogy falusi előljáróként és a Magyar Élet Pártjának tagjaként részt vett a szovjet partizánok elleni razziában, valamint a zsidó nemzetiségű lakosság német táborokba történő útra indításában és szovjetellenes irodalmat tartott magánál.⁸³ A zárt bírósági tárgyaláson P. Füzesi tagadta a partizánok elleni razziában történt részvételét, a zsidók begyűjtésében játszott szerepéről pedig azt vallotta, hogy a faluba kiérkező csendőrök felszólították, mutassa meg a zsidó portákat. Egyéb tevőleges részvétele utóbbi ügyben nem volt. A szovjetellenes irodalomról pedig azt mondta, hogy azt Bary Gyula, a község egykori lelkészének nála maradt dolgai között találták, nem az övé. A tiszteletes ugyanis még a háború idején egyik lakásról másik lakásra történő átköltözése közötti időre az ő házába rakta le dolgainak nagy részét.⁸⁴

A bíróság végül is 1949. április 28-án bűnösnek találta P. Füzesi Bélát, s az USZSZK büntető törvénykönyve 54. §-a 4. cikkelye és a 10. cikkely 1. bekezdése szerint elkövetett szovjetellenes tevékenységben és agitációban (amit azonban még a szovjet hatalomnak a vidéken történt megjelenése előtt végzett!). Mindezerért a bíróság tízévnyi szabadságvesztésre, ötévnyi jogmegvonásra és teljes vagyonelkobzásra ítélte.⁸⁵ Az ítélet azonban nem volt jogerős, az ellen fellebbezhetett az USZSZK Legfelső bíróságához,⁸⁶ amivel az elítélt élt is. A

⁸⁰ Uo.

⁸¹ P. Füzesi Bélának a kolhozból történt kizárás okát, egy 1947 márciusában írt jellemrajzban, a községi tanács fogalmazta meg. L.: UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 194. lap

⁸² Ez az információ Valkóc Bálint kihallgatásakor hangzott el, magától Valkóctól. L.: UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 29. lap

⁸³ UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 206. lap

⁸⁴ Uo., 220. lap

⁸⁵ UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 210. lap

⁸⁶ Uo., 226-227. lapok

fellebbezésében újra megfogalmazta, hogy a szovjetellenes irodalom nem az ő tulajdona volt, a kulákság vádját is tagadta és dokumentummal igazolta, hogy mindösszesen 7 hektár földdel rendelkezett, amelyből 2,6 volt szántóföld.⁸⁷ A fellebbezését azonban elutasították, a vagyoneklobzást pedig elvégezték. „*Végül (a családnak) csak a ház maradt, mert egyik jóakarójuk tanácsára inkább a bútorokat áldozták fel, semmint az épületet. A csűrt is lebontották, az építőanyagot elvitték a kolhozba.*”⁸⁸ P. Füzesi Bélát büntetésének letöltésére a Cseljabinszk városában található javító-munkatáborba szállították, ahol öt évet le is húzott.⁸⁹ A táborban favágással és erdőirtással foglalkoztak.⁹⁰

1954 novemberében P. Füzesi Béla felesége kérelmet nyújtott be férje büntetésének csökkentése végett. A kérelmet az ungvári területi bíróság felülvizsgálta, az ítéletet azonban helyénvalónak nyilvánította, így a kérelmet elutasította.⁹¹ Az UBSZKH Levéltárában a P. Füzesi Béláról őrzött periratok között azonban található egy igazolás, miszerint az említett elítéltet 1955. november 21-én a Cseljabinszki Területi Bíróság felmentette és hazaengedték.⁹² Az akta tartalmaz még egy rehabilitációs igazolást is Füzesi Béla nevére kiállítva.⁹³

2.5 A katonaköteles korukat elért férfiak munkaszolgálatra történt behívása

A háború utáni Szovjetunióban a legnagyobb gazdasági kárt a Donyec-medencei iparvidék⁹⁴ szenvedte el, amely szinte teljesen megsemmisült. Az 1940-ben, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnöksége által kiadott határozattal létrehozott Szovjetunió Állami Munkaerő-tartalékainak⁹⁵ rendszere szerint az állam teljhatalommal úgy mozgatta a hatalmas szovjet birodalom munkaképes életkorban lévő lakosságát (14 éves kortól kezdve), ahogyan azt érdekei diktálták. 1947 márciusától kezdve, Donbász újjáépítése címén és az állami munkaerő-tartalékokra hivatkozva, Kárpátalja magyar fiataljait, akik elérték a katonaköteles életkort (a 18. életévüket) nem katonai szolgálatra hívták be, hanem mert megbízhatatlannak tartották őket, akiknek kezébe fegyvert nem mertek adni,

⁸⁷ UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 244. lap

⁸⁸ Mindig éjszaka jöttek... Öröklődő zaklatások. *Kárpátalja*, 2. évf. 81. szám. 2002. augusztus 2.

⁸⁹ UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 250. lap

⁹⁰ Füzesi Malvin visszaemlékezése a Munkácsi Tanítóképző 1956-ban érettségizett osztályának találkozájáról. A mélyinterjú hanganyaga a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében található

⁹¹ Uo., 251-256. lapok

⁹² UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 270. lap

⁹³ Uo., 265. lap

⁹⁴ Oroszul rövidítve Donbásznak nevezték, amely aztán változatlanul került be a többi nem szláv nyelvbe, így a magyarba is

⁹⁵ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 года «О государственных трудовых резервах СССР», http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4282.htm (utolsó letöltés: 2016-01-12)

ezért munkaszolgálatra kötelezték a fiatal fiúkat, férfiakat. A munkaszolgálatra a hivatalos behívót a járási Végrehajtó Bizottság küldte névre szólóan a 18. életévüket betöltöttöknek.⁹⁶

Ezek a behívások Nagybereget is 1948-ban érték el, ám az 1944-es deportálásokkal ellentétben, ekkor a magyar szülők, és maguk a fiatal fiúk is szinte mindent elkövettek, hogy elkerüljék a donbászi munkaszolgálatra történő elhurcolást. A községben volt olyan, aki hónapokig bujkált, majd miután elkapták, elítélték és öt évet húzott le Szibériában, mint Varjú Géza. Vagy aki kilencszer szökött meg a munkaszolgálatra történő behívás elől, majd négy évet bujdokolt a környéken, csak „mert nem akart a szovjet rendszer székértelője lenni.”⁹⁷ Olyanok is akadtak szép számmal, akik már a Beregszászba történő beszállítás után (Bodnár Géza, Orosz Bertalan, Kormos László) vagy a munkácsi vasútállomás felé tartó menetoszlopból szöktek el (Zenics /Petrás/ András és Kopor Elemér). Aztán volt, akinek az apja *kenyerezte le* a tiszteket, hogy engedjék el a fiúkat (Oláh Bertalan és Oláh Gedus). Persze olyanok is voltak, aki végül elkerültek a Donyec-medencei FZO-iskolába⁹⁸ és el is végezték azt, mint Oszuszkai Tivadar, Nagy Pál vagy Fancsik Béla.⁹⁹ Utóbbi kitűnő eredményekkel zárta a szakmunkásképzőt, majd Horlivkában betonvasszerelő szakmunkásként dolgozott. 1949-től a Szovjetunió Legfelső Tanácsa határozatának értelmében az ilyen FZO-iskolát végzetek négy évet voltak kötelesek ledolgozni azon az adott helyen, ahová irányították őket, különben bíróság elé kerültek, mint szerződésszegők. Az említett Fancsik Béla aztán a harmadik szabadságolás után, 1951 februárjában nem ment vissza Horlivkába, hát március elején le is tartóztatták, s elítélték, mint dezertőrt. Négy hónapot Mikolajivban dolgozott cementgyárban, mielőtt hazaengedték, majd a katonakönyvébe az került, hogy *dezertálásért elítélve*.¹⁰⁰

3. Összegző gondolatok

Ami a fent ismertetett esetek után (kivételt képez a 2.5 alpont) elmondható, hogy ezek a bírósági eljárások (akár a Kárpátontúli Ukrajna Különleges Bírósága, akár a Beregszászi Körzeti Bíróság, akár a Kárpátontúli Körzeti Hadbíróság hatáskörében zajlottak) a koncepciók per fogalmát teljes mértékben kimerítették, ugyanis:

- a) a politikai cél elérése érdekében jogsértő módon, megalapozatlanul, bűnösség nélkül hoztak elmarasztaló ítéletet;
- b) a tényállás vagy fikcióra épült, vagy konstruált volt;
- c) a bizonyítás irányított volt, s manipulálták a bizonyítékokat;

⁹⁶ MOLNÁR D. 2015, 147.o.

⁹⁷ Részlet a Bodnár Géza túlélővel készített mélyinterjéből, közli: SIPOS 2010, 58.o.

⁹⁸ FZO-iskola = skola fabricsno-zavodszkogo obucsenijja (школа фабрично-заводского обучения = школа ФЗО), ami annyit tesz – gyári-üzemi oktatású iskolák

⁹⁹ SIPOS 2010, 51.o.

¹⁰⁰ Fancsik Béla túlélővel készített mélyinterjú alapján, közli: SIPOS 2010, 53-55.o.

- d) végső céljuk: a vélt vagy valós ellenfelekkel való leszámolás és a társadalom folyamatos fegyelmzése, megfélemlítése volt;
- e) a közvéleményt is manipulálni próbálták, igyekeztek a tömegek hangulatát az elítéltek ellen fordítani;
- f) végső soron nem volt igazi per, mert hiányzott annak kontradiktórius jellege, a terheltnek esélye sem volt arra, hogy igazságosan járjanak el vele szemben.¹⁰¹

A belbiztonsági szervek még a fent említette egyének letartóztatása előtt meghallgatásokat végeztek a későbbi letartóztatottak ügyében, majd a letartóztatás időpontjára már elkészítették az ún. nyomozati tervet. E szerint a nyomozati terv szerint a letartóztatási parancs már minden esetben tartalmazta a vád alapját képező paragrafust és cikkelyeket, ami aztán egészen az ítélet kiszabásáig meghatározta az egész büntetőeljárást. A letartóztatásokra Nagyberegen is mindig este vagy éjjel került sor, jelentős számú hatósági személy részvételével.¹⁰²

A fent tárgyalt perek kivétel nélkül a nyilvánosság kizárásával zajlottak, az ítéletről pedig a hozzátartozókat sem tájékoztatták. A terhelő tanúk szinte mindegyike vagy párttag, vagy párttag-jelölt volt, vagyis megbízható káder: a tanácselnök (Vokán József, Kun Dezső), a tanácstitkár (Petrás Elek, Weisz Miksa), a milicista-helyettes (Marinka Bertalan), a szövetkezeti vezető (Hollander Dezső), a kolhozelnök (Lengyel József) és helyettesei (Márki Pál és Horváth Géza). Az új hatalom *szája íze szerint* vallók is mind párttagok voltak: Nagy József, Kósa József, Marinka Sándor, Kósa Gusztáv, Bahun Gyula, Kaszonyi Géza. A közös bennük, hogy mind újonnan felemelkedett emberek, *homo novus*-ok voltak. Beidéztek még a zárt bírósági eljárás alatt egyszerű falubelieket is, akik közt többségben voltak a megfélemlített emberek, s akik többnyire azt vallották, amit a szájukba adtak. Elenyésző volt a számuk azoknak a tanuknak, akik többszöri kihallgatás után sem voltak hajlandók mások ellen vallani (utóbbi ritka kategóriába tartozott a fent tárgyalt Nagy Margit, Galántha Ödönné született Váczy Margit vagy Nyilas Irma). A vádlottak védekezését nem vették figyelembe, ők mentő tanúkat nem hívhattak be.

Az ítéletek *amorális jogszabályok*¹⁰³ alapján lettek megállapítva, amelynek mintája a Szovjetunió büntető törvénykönyve (Btk.) 58. §-a volt, a hírhedt *szovjetellenes tevékenység* kategóriája. Kárpátalján az USZSZK büntető

¹⁰¹ HORVÁTH Attila: Koncepciós perek a szovjet típusú diktatúrákban. *Rubicon*, 2015/10. 26.o. (a továbbiakban: HORVÁTH 2015)

¹⁰² Erről a visszaemlékezésekben mindenhol bővebben lehet olvasni. L.: Mindig éjszaka jöttek... Öröklődő zaklatások. *Kárpátalja*, 2. évf. 81. szám. 2002. augusztus 2., valamint Orosz Imréné született Füzesi Malvin visszaemlékezését (a mélyinterjú hanganyaga 2002-ben készült), és még Az egyetlen jó az északi fény volt. 23 éves nő a lágerben. *Kárpátalja*, 2. évf. 52. szám. 2002. január 11.

¹⁰³ HORVÁTH 2015, 32.o.

törvénykönyvét alkalmazták ugyan, de abban ugyanezeket a cikkelyeket az 54. §-ba helyezték.¹⁰⁴

Nem csak az általam fent ismertetett eseteknél, hanem a többi nagyberegi letartóztatottnál is előkerült a *szovjet partizánok elleni razziában történt részvétel* vádja. Jelezni szeretném, hogy valóban történtek csendőri bejárások a helyi hatóságok részéről a község határához tartozó Nagyerdő, Újfalusi- és Csereerdő területén 1944 szeptemberének végén, amikor is szovjet partizánokat kerestek.¹⁰⁵ A szovjet partizánok jelenlétének feltételezése nem volt alaptalan, mert a Nagyberegől 4-5 kilométerre található Alsó- és Felső Remete ukrán/ruszin településeket körülölelő erdőben a magyar csapatok „*rejtett lőszerraktára volt* (található), s *ezt a raktárt napokon keresztül keresték a gépek és keresték a partizánok*.”¹⁰⁶ Az Alsó Remete környékére ledobott deszantos szovjet partizánok akciójáról pedig a szovjet történetírás is minden esetben megemlékezett.¹⁰⁷ Úgy vélem, nincs abban semmi furcsa, hogy az akkori helyi magyar katonai szervek szerették volna megvédeni lőszertartalékaikat, s az ellenük törő illegális harcosokat elfogni. Ami furcsa, az inkább az, hogy ezért majd egy másik államhatalom – amely erőszakkal foglalta el a fennhatósága alá addig soha nem tartozó területeket – őket később árulónak, felforgatónak, bűnözőknek nyilvánította, letartóztatta és elítélte.

Summázva a fentieket megállapítható, hogy a szovjet hatalom visszaélt a háborúban jogtalanul elfoglalt területeken saját jogrendjével. Kreált vádak alapján, egyik államban elkövetett cselekedetekért egy másik államban hatályos jogrend szerint vonta felelősségre az embereket. Így, semmilyen törvényes igazságosságról nem lehet beszélni.

Az is elgondolkodtató, hogy bár az elítéltek zömét a Kárpátaljai Ügyészség 1991 nyarától kezdve, az 1991. április 17-én az Ukrán SZSZK Legfelső Tanácsa által elfogadott „*A politikai repressziók elítéltjeinek rehabilitálásáról Ukrajnában*” törvény 1. cikkelye alapján rehabilitálta, teljes vagyoneklobzásukért nem kárpótolta őket vagy leszármazottjaikat az állam, holott az ítéleteket az USZSZK nevében hozták meg anno. Az erkölcsi kárpótlásról történt értesítés (az egykori elítéltek személyének rehabilitációjáról) sem volt automatikus, csak akkor kapták meg a leszármazottak az erről szóló igazolást, ha kérvénnyel fordultak a

¹⁰⁴ Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyvét 1927-ben fogadták el az OSZFSZK mintája alapján. L.: <http://veprin.jimdo.com/документы/статья-54-ук-уцср> (utolsó letöltés: 2015-12-11)

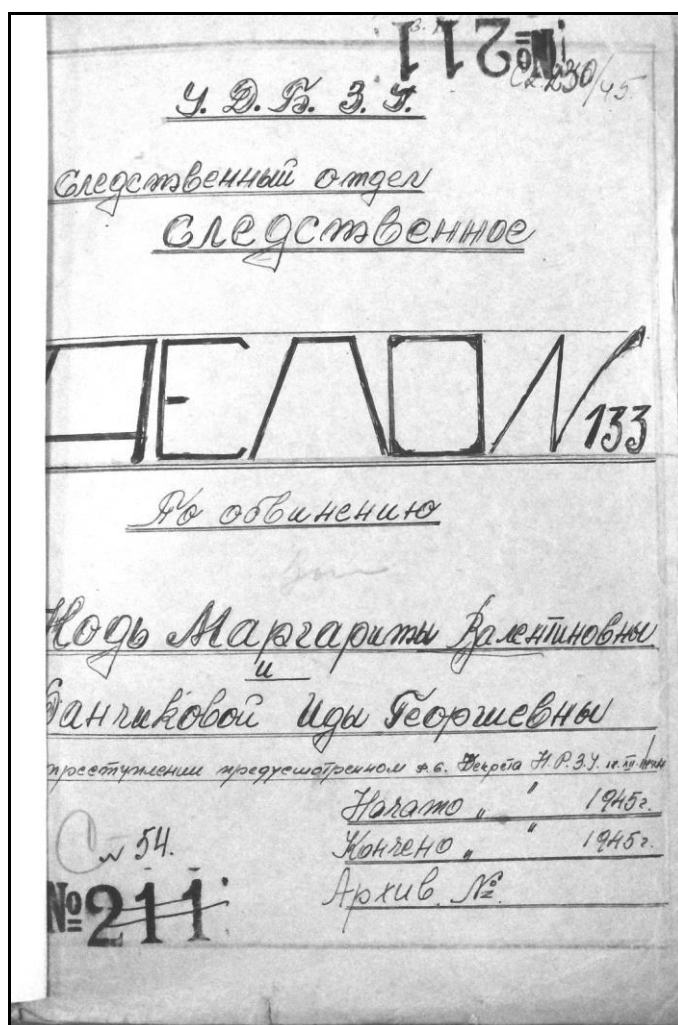
¹⁰⁵ UBSZKHL 7. fond, 2317-C. ügyirat, 30. lap

¹⁰⁶ A tényről a beregújfalui református lelkész által a Tiszántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának tett jelentéséből értesülhetünk. A jelentést közli: MOLNÁR D. 2015, 48-49. o.

¹⁰⁷ 1944 májusában Beregszász környékére 11 partizánt dobtak le, majd augusztusban újabb két csoportot, amelyik közül az egyik a magyarnak nevezett Uszta (23 fővel), a másik Priscsepa (21 fővel) irányítása alatt állt. Erről L.: *История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область*. Институт истории Академии наук УССР, Киев, 1982. с. 57., 61.

szervekhez. A politikai repressziót elszenvedettek és utódaik számára csak sovány vigasz lehet az, amit a történettudomány részéről Stefano Bottoni állapított meg, hogy ez minden posztszovjet államban így volt, ahol a politikai rendszer összeomlása nem tette lehetővé az elnyomó államalakulat felbomlását, vagyis az igazi és lehetséges igazságtételi forma az emlékezés marad mint kollektív demokratikus gyógymód.¹⁰⁸

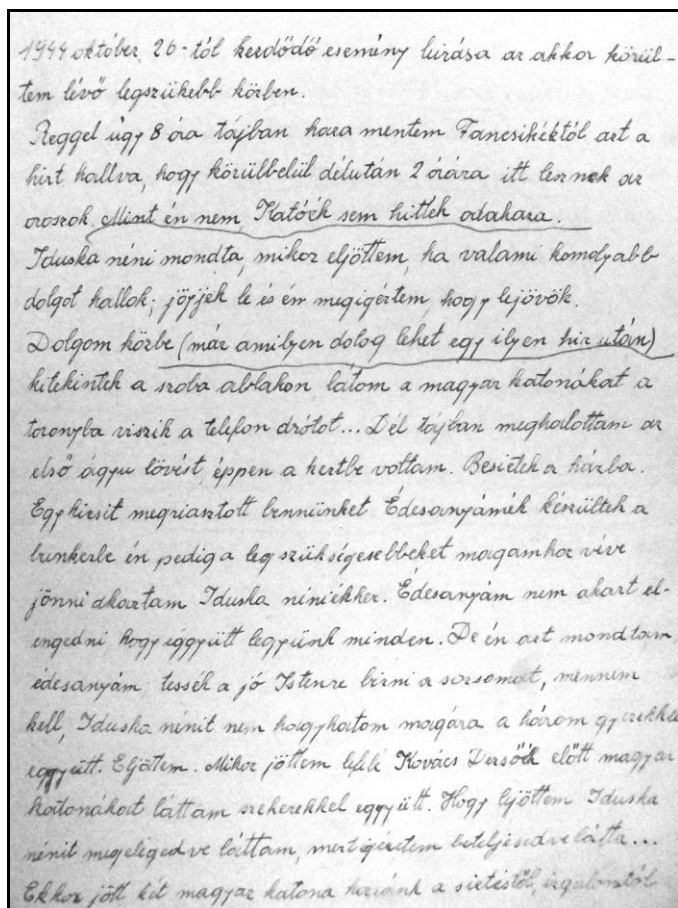
1. ábra. A Nagy Margit és Fancsik Ida periratanyagának borítója.

Forrás: Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltára 7. fond
C-54. ügyirat

¹⁰⁸ BOTTONI, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 264.

2. ábra. A Nagy Margit által vezetett napló első írott oldala

1944 október 26-tól kezdődő esemény leírása az akkor körül-
tem lévő legszűkebb körben.
Reggel úgy 8 óra tájban harca mentem Fancsikéktól azt a
hírt hallva, hogy körülbelül délután 2 órára itt lennek az
aranyok, ellát és nem. Platók sem kitéh alahara.
Iduska nini mondta, mikor eljöttem, ha valami komolyab-
b dolgot hallok, jöjjen le és én megígérem, hogy eljövök.
Dolgom körbe (már amilyen dolog lehet egy ilyen tisztelet)
kitéhitek a noka ablakon látom a magyar katonákat a
toronyba viszik a telefon drótot... Dél tájban meghallottam az
első löggy lövést, éppen a kertbe voltam. Besételt a házba.
Egy kisért megriantott lennünket. Édesanyámuk kénültak a
bunkerek és pedig a legszűkebb körben magamhoz híve
jönni akartam Iduska niniékhez. Édesanyám nem akart el-
engedni, hogy együtt legyünk minden. De én azt mondtam
édesanyám, tessék a jó Tótuska bérni a sorsemat, mámm
kell, Iduska ninit nem hagyhatom magára a három gyerekek
együtt. Eljöttem. Mikor jöttem lefelé Kovács Duszóék előtt magyar
katonákat láttam nehettekkel együtt. Hogy eljöttem Iduska
ninit megelégedve láttam, mert igazán boldogságot láttam...
Ekkor jött két magyar katona hozzáuk a sietéstől, igazánstól.

Forrás: Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltára 7. fond,
C-54. ügyirat, tárgyi bizonyítékok csomagja

Felhasznált források és irodalom:

PUBLIKÁLATLAN FORRÁSOK

- Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai Hivatalának Levéltára /UBSZKHL/ (Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області), 7. fond
 - C-54. ügyirat, Nagy Margit és Fancsik Ida periratanyaga
 - 2317-C ügyirat, Valkóc Bálint, Nagy Béla, P. Füzesi Béla periratanyaga
 - C-5987. ügyirat, Fancsik Tihamér periratanyaga
- Kárpátaljai Területi Állami Levéltár /KTÁL/ (Державний архів Закарпатської області),

- P-14. fond, 1. opisz, 212. ügyirat
- P-14. fond, 1. opisz, 220. ügyirat (*A Beregszászi körzet azon állampolgárainak névsora, akik hadifogoly- és munkatáborokban vannak*)
- Cselle Rozália családi iratai

PUBLIKÁLT FORRÁSOK

- *A "málenkij robot" áldozatainak száma járasonként és településenként.* Forrás: http://kmf.uz.ua/mr/3_telepulesek.html (utolsó letöltés: 2015-11-18)
- *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.* Szerkeszti és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 1947. Forrás: http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1941_demogr_adatok_kozsegek/?pg=2&layout=s&query=SZO%3D%28Nagybereg%29 (utolsó letöltés: 2015-11-17)
- *Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyvének 54. §-a.* Forrás: <http://veprin.jimdo.com/документи/статья-54-ук-уцср> (utolsó letöltés: 2015-12-11)
- Декрет чис. 22. Про утворення Спеціального суду при Народній Раді Закарпатської України // *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали.* /Упорядник О. М. Корсун/ Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. с. 67.
- Докладная записка о ходе выполнения постановления Военного Совета фронта № 0036 от 13. 11. 44 года. // *Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944-1945 рр. Архівні документи і матеріали.* /Упорядник О. М. Корсун/ Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. с. 145-147.
- Итоги направления с пунктов регистрации военных комендатур на пункты военнопленных на участке 88 пограничного карпатского полка войск НКВД 4 Украинского фронта за период с 18 по 19. 11. 44 г. // *Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга друга.* ВАТ Видавництво «Закпаття», Ужгород, 2004. с. 40.
- Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 года «О государствен-ных трудовых резервах СССР» Forrás: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4282.htm (utolsó letöltés: 2016-01-12)

SZAKMUNKÁK ÉS TANULMÁNYOK

- BOTTONI, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2015.

- BRZEHCZYN, Krzysztof: The Reliability of “Files” and Collaboration with the Security Service (SB) in Poland: An Attempt at a Methodological Analysis. *Hungarian Historical Review* 3, no. 2 (2014), 257–284. p.
Forrás:
https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/11382/1/Brzechczyn_HH_R_2014_2.pdf (utolsó letöltés: 2015-12-10)
- DUPKA György: *Halottaink 1944–1959. A kárpátaljai szovjet népiirtás eddig ismert áldozatainak névsora*. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 2014.
- MOLNÁR D. Erzsébet: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1953)*. PhD értekezés. Debreceni Egyetem, BTK, 2015. Kéziratban. Forrás:
https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/217124/dolgozat_Molnar_D_E.pdf (utolsó letöltés: 2015-12-15)
- OFICINSZKIJ, Roman: Minkaerő-toborzás a Donbászra. In: *Kárpátalja 1919 – 2009 történelem, politika, kultúra*. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010.
- SIPOS Katalin: *A szovjet nemzetiségpolitika megnyilvánulásai Nagyberegben 1944–52 között*. Szakdolgozat. Beregszász, 2010. Kéziratban.
- *История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область*. Институт истории Академии наук УССР, Киев, 1982.

VISSZAEMLEKEZÉSEK ÉS INTERJÚK

- Füzesi (született Fancsik) Idával készült félstruktúrált interjú, hanganyaga a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében található
- Füzesi Malvin visszaemlékezése a Munkácsi Tanítóképző 1956-ban érettségizett osztályának találkozájáról. A mélyinterjú hanganyaga a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében található
- Nagy (született Fancsik) Izabellával készült félstruktúrált interjú, hanganyaga a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetében található
- Orosz Imréné született Füzesi Malvin visszaemlékezése alapján. (A mélyinterjú hanganyaga 2002-ben készül)
- Az egyetlen jó az északi fény volt. 23 éves nő a lágerben. *Kárpátalja*, 2. évf., 52. szám. 2002. január 11.
- Mindig éjszaka jöttek... Öröklődő zaklatások. *Kárpátalja*, 2. évf. 81. szám. 2002. augusztus 2.

AZ 1956-OS FORRADALOM KÁRPÁTALJAI VONATKOZÁSAI¹

Dr. Váradi Natália

*II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola,
Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék,
docens*

60 évvel az 1956-os forradalom után, miután több száz szakirodalom jelent meg a szabadságharc történéséről Magyarországon, az anyaországtól elcsatolt régiókban, és nemzetközi szinten is, már mindenki előtt vitathatatlan '56 igazsága és az a tény is, hogy a forradalom nemzetközi szemléletben is a közép-és kelet-európai változások egyik előfutára volt.

Azt gondolnánk a számos nyilvánosságra hozott tény, dokumentum után már nem lehet újat mondani, vagy felmutatni, ennek ellenére napjainkban is sorra jelennek meg olyan munkák, amik bizonyítják '56 történelmi jelentőségét és hatását a jelen korra.

Elmondható, hogy ma már szinte nincs is olyan magyarországi település, amelynek többé-kevésbé napra és órára pontosan, ne dolgozták volna fel 1956. október-novemberi tragikus, hősies eseményeit vagy annak utóéletét, amit levéltári-, sajtóforrásokkal, visszaemlékezésekkel támasztottak alá. Azonban a különböző magyarországi településről a szovjet börtönökben raboskodott 56-osokra vonatkozó KGB által készített dokumentumok feldolgozása, ezek nagy részéből hiányzik. Ezért a jeles napok még mindig rejtenek adatokat, amit tudományos megalapozottsággal kell nyilvánosságra hozni.

Kutatásaim során arra törekszem, hogy a forradalmárok nevét és tetteit megörökítsem az utókornak, mivel ők azok, akik nagyban hozzájárultak a rendszerváltáshoz, a szovjet igtól való megszabaduláshoz, a függetlenséghez, szabadsághoz, demokráciához.

Az 1956-os forradalom kárpátaljai kutatása a rendszerváltást követően indulhatott meg. Ukrajnában, és ezen belül Kárpátalján, azonban még mindig csak a tényfeltárás elején járunk. Még rengeteget kell dolgoznunk, mivel a volt szovjet levéltárak dokumentumainak jelentős része még mindig titkosított, nem hozzáférhető. Ha lassan is, de azért folyamatosan felszínre kerülnek olyan Kárpátalján őrzött levéltári adatok, amelyek bizonyítják az igazságtalanságot, a szovjet diktatúrának való teljes kiszolgáltatottságot, a

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

magyar forradalmárok hősiességét, szenvedését, de sajnos azt is, hogy a "magyar" nem mindig jelenti a magyar identitástudatot, a nemzeti hovatartozást. Ennek nagyon jó példái megfigyelhetők a deportáltakkal kapcsolatos dokumentumok feldolgozása során is, mert bizony akadtak, akik magyarként hű szovjet káder módjára büntették azokat az igaz magyarokat, akik az egységes magyar nép szabadságáért és jogaiért harcoltak.

A tanulmány a Magyarországról Ungvárra deportált forradalmárookra vonatkozó, az Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Levéltárában őrzött KGB² dokumentumokat mutatja be, valamint a kárpátaljai politizáló, röplapterjesztő fiatalokkal kapcsolatos iratok egy részét is feltárja.

Az Állambiztonsági Hivatal Levéltárában őrzött dokumentumok nagy része a deportáltakkal foglalkozik, egy kisebb része pedig a kárpátaljai „politizáló” fiatalokkal. A kárpátaljaiak esetében, az Állambiztonsági Hivatal Levéltárából eddig előkerült dokumentumok tulajdonképpen két politizáló csoport – mezőkaszonyi, nagyszőlősi – és egy sárosoroszi letartóztatott, Zihur Elek – ügyét tárgyalják. A többi irat a kárpátaljai vonatkozásokat illetően a Kárpátaljai Területi Állami levéltárban található.

A dokumentumokban és így a tanulmányban a személy- és helységnevek egy része valószínűleg nem helyesen szerepelnek, mert azokat nem a személyazonosító okmányból, hanem hallás után rögzítették, ráadásul többnyire magyarul nem tudó személyek. Gondot jelent az is, hogy a cirill betűkészlettel nem lehet leírni a magyar ékezetes magánhangzókat, továbbá a „cz”, „th”, „ch”, „sch” stb. betűkapcsolatokat, de az oroszban nincs w, y és ly betű sem. A rövid és hosszú magán- és mássalhangzók, valamint a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok közötti különbséget sem mindig érzékelték a leírók. Például a cirill o betűvel leírt hang a magyarban lehet o, ó, a, és á, esetleg ö, ő. Gyakran problémát jelent a g és a h betűk közötti különbség felismerése, ugyanis ezeket gyakran felcserélve használják.

Az Ungvárra szállított forradalmárok adatai tehát hallás után lettek jegyzőkönyvezve és a róluk készült adatbázis is hallás után készült. A felvett adatok között, a magyar személyazonosítási rendtől eltérően, nem az édesanya neve szerepel, hanem az apai név, mint ahogy az a szovjet, szláv gyakorlatban szokásos volt.

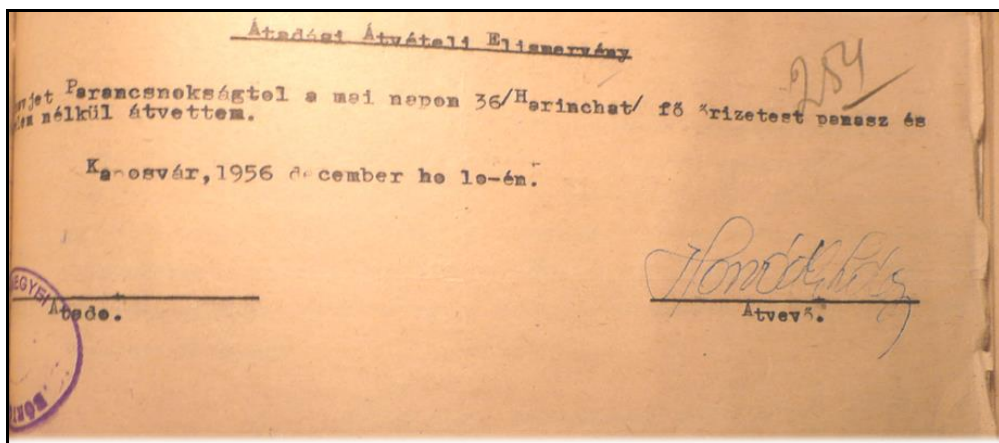
A források mind ukrán, orosz nyelvűek – kivételt képez a német Vöröskereszt munkatársainak iratanyaga, ami német nyelvű, illetve néhány letartóztatott névsora, kihallgatási jegyzőkönyve, vagy a náluk talált magyar nyelvű felhívás. A dokumentumok között szerepel olyan forrás, ami eredetileg magyarul készült, de csak annak oroszra fordított változata található meg levéltárban.

² Állambiztonsági Bizottság

Az eddigi kutatásaim alapján a deportált forradalmárok iratanyaga 22 kötetet ölel fel.

Ma még nem tudjuk pontosan, hogy hány ezer fő járta meg a szovjet börtönöket. A szovjet hatóságok által készített, az Ukrajna Állambiztonsági Hivatala levéltárában található, összesített lista szerint 848 főről van szó, de ha a forrásokban szereplő neveket összeadjuk, ez a szám jócskán meghaladja az ezret. A deportáltak számára vonatkozó adatok tehát még tisztázásra várnak, főként, hogy Holodkov belügyminiszter-helyettes Dudorov belügyminiszternek tett jelentésében 4–5 ezer letartóztatottról tesz jelentést.³ A Viktor Juscenko, Ukrajna elnöke által 2007. július 10-én Sólyom László köztársasági elnöknek átadott lista pedig közel háromezer nevet tartalmaz.⁴

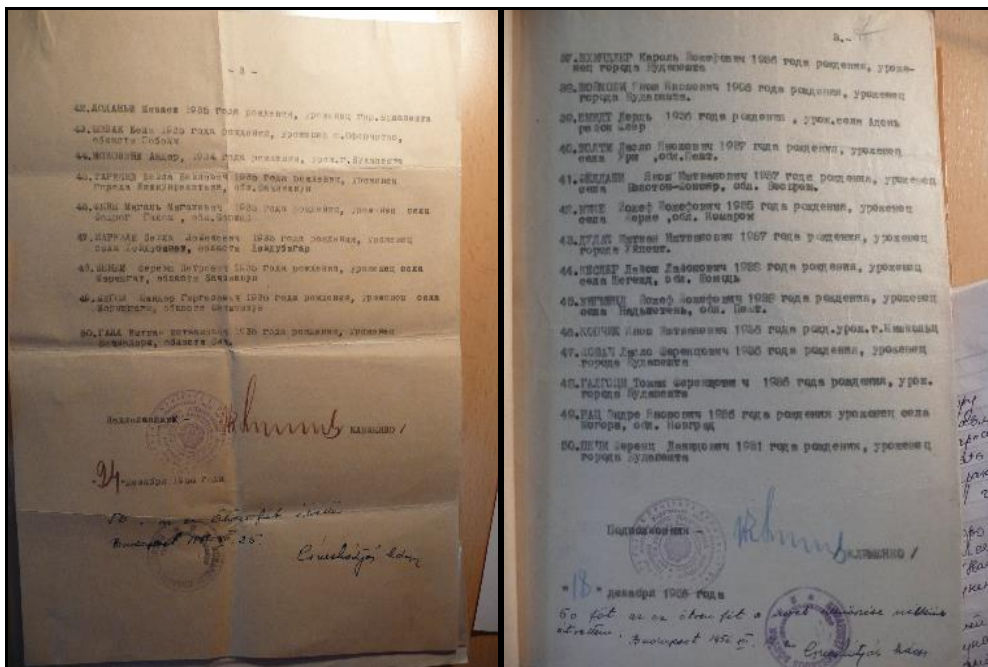
A magyar hatóságok jó ideig tagadták a deportálásokat, azonban a levéltárban is egyértelmű bizonyítékok vannak rá, hogy az ungvári börtönből hazaszállított forradalmárokat a magyar hatóságok átvették.⁵

³ Vjacseszlav SZEREDA – Alekszandr SZTIKALIN: Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó. 1993. 155.

⁴ Kárpáti Igaz Szó, 2007. július 14. 2.

⁵ UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 11. 1956.

Szerov Hruscsovnak címzett jelentésében azt írta: „A letartóztatásokat csak bizonyítékokkal alátámasztott, az ellenséges tevékenységet tanúsító, konkrét adatok megléte esetén foganatosítjuk...”⁶ Ezzel szemben 1956. december 8-án Belcsenko tábornok Ungvárról közölte Maljarov vezérőrnaggyal, a KGB Központi Nyomozati Főhivatala igazságügyi vezetőjével, hogy „Küldöm azon személyek névsorát, akikről nem rendelkezünk anyagokkal arról, hogy részt vettek volna a lázadásban.”⁷

Holodkov Dudorovnak tett jelentése is alátámasztja, hogy több személyt nem megalapozottan tartóztattak le: „A foglyok jelentős részére vonatkozóan nem voltak megfelelően kitöltött dokumentumok.”

A forradalmárokat főként november 4–15. között szállították Ungvárra. Többször a szovjet hatóságok maguk sem tudták, hol is vannak pontosan a foglyok. Jó bizonyíték erre a következő: Klimenko alezredes elküldött egy névsort Glebov ezredesnek, amelyen 140 név volt, Glebov visszaírta, hogy a listán szereplők közül mindössze 16 emberről tud, azok náluk vannak, de a többről nincs információja.

⁶ SZEREDA – SZTIKALIN, 1993. 151.

⁷ UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 15. 1956.

Товарищу БЕЛЬЧЕНКО С.С.

Представляю списки на лиц, в отношении которых
мы не располагаем материалами о их участии в мятеже.

ПРИЛОЖЕНИЕ: упомянутое на "34" листах.

М. МАЛЯГОВ

"8" декабря 1956 года

№ 850

по списку проходит 833 ч

ГОР. ВУДАПЕШТ

ПОЛКОВНИКУ ТОВАРИЩУ ГЛЕБОВУ

Из числа 140 человек, указанных в 4-х списках,
присланных Вами, в настоящее время содержатся у нас
следующие лица:

1. ДЕАН Гергель 1925 года рождения
2. ЭПЕРЬШИ Андраш 1927 года рождения
3. ДЮРИАН Иосиф 1934 года рождения
4. БАН Элен 1927 года рождения
5. КАСОМ Иштван 1932 года рождения
6. ЧАКИ Томаш 1935 года рождения
7. ПЕРШАИ Дьюла 1935 года рождения
8. КИШ Габор 1934 года рождения
9. ПАЛ Янош 1934 года рождения
10. ЧЕТЕНЬИ Иосиф 1932 года рождения
11. ГАЛ Видмош 1933 года рождения
12. ВИНЦЕ Ласло 1933 года рождения
13. ПЕШТЕР Дьюла 1934 года рождения
14. ХОРТОВАНЬИ Дьюла 1937 года рождения
15. ДЬЮРАН Эндре 1934 года рождения
16. ДЬЕРФИ Шандор 1933 года рождения

ПОДПОЛКОВНИК /КЛИМЕНКО/

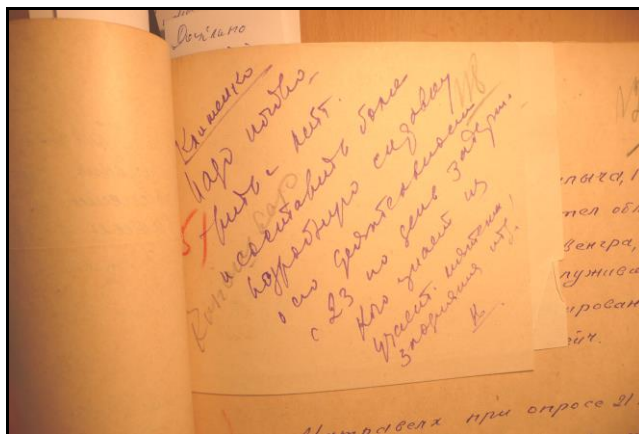
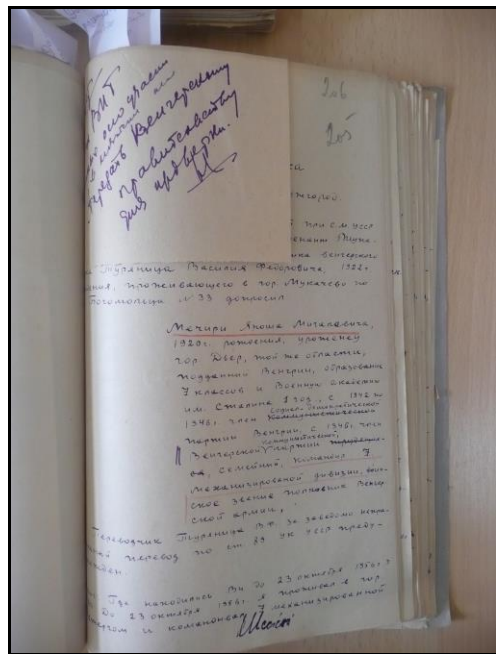
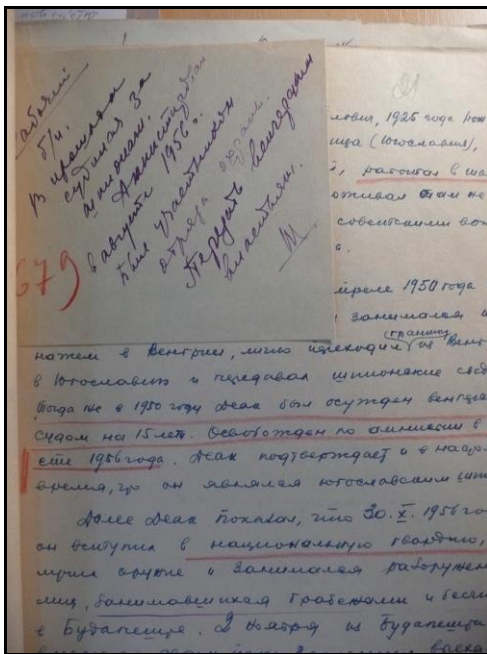
"14" декабря 1956 г.

№ 897/сн

A deportálásokat egy-egy gyűjtőhelyről irányították az ungvári börtönbe, ahonnan egyeseket még tovább, Drohobics, Sztrij területére vezettek át. Ilyen gyűjtőhely volt például Budapesten, Veszprémben, Pécsen, Szombathelyen, Debrecenben, Miskolcon vagy Nyíregyházán.

A deportáltak nagy részét 1956 decemberében szállították vissza Magyarországra.

A letartóztatottakat többször kihallgatták. Főként éjszaka, hosszú órákon át. Egy-egy kihallgatási jegyzőkönyv első oldalára rendszerint egy kis cédulát ragasztottak, amelyen olyan utasítások olvashatóak, mint például: „Átadni, hogy tisztázzák a lázadásban való részvételét”, „Átadni a magyar hatóságoknak kivizsgálásra”, „Átadni a magyar hatóságoknak felderítés céljából”, „Átadni, hogy tisztázzák a szabadon engedés jogosságát vagy a lázadásban való részvételét”, „Átadni a magyar hatóságoknak, hogy állapítsák meg a bűnösség mértékét”, „Átadni a magyar hatóságoknak felelőségre vonás céljából” stb. Ezek arra utalnak, hogy a szovjetek további kivizsgálást várnak a magyarországi hatóságoktól.

A letartóztatottak között voltak rendőrök, katonák, orvosok is.

Az egyik összesített lista szerint összesen 230 katonát tartóztattak le és tartottak fogva az ungvári börtönben.⁸

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Год и место рождения	№ воинской части	Обстоятельства задержания
1.	КХАС Бела Белович	1932 г.р., урож.Будапешта	1872	Задержан 6 ноября 1956 года вместе с группой солдат и некоторых офицеров - сослуживцев, несших охрану почты 8 района Будапешта. Оружия при себе не имел, так как последний еще 4-го ноября было отобрано мятежниками.
2.	ХОРВАТХ Золтан Яношевич	1929 г.р. с. Ач, обл.Комаром	—	—
3.	ГАБОР Ференц Игнацович	1929 г.р., м.Борсик, обл.Чик-медь.	—	—
4.	КОТОНО Ласло Андрашевич	1980 г.р.г.Куноздеш, обл.Бач-Кишкун.	—	Задержан 15/XI-56г. без оружия в расположении его части, в подвале, где он прятался из-за происходившей рядом перестрелки. Оружия еще до этого всей частью было сдано Советским военным властям, которые для этой цели специально были привлечены в часть.
5.	~~ТОРЧИ~~ ~~Дане Карлович~~	~~1931 г.р., с.Кинт-мерен~~ ~~обл.Хейдубюгер~~	—	Задержан 6/XI-56г. в расположении радиостанции 8 района Будапешта вместе с группой подчиненных солдат, оружие по предложению советских в/служащих было сдано без сопротивления.
6.	МОЦНАР Беллит Белитович	1964 г.р. с.Тисокейче, обл. Бач-Кишкун.	—	Задержан 6/XI-56г. советскими патрулями на ул.Будапешта без оружия, после того как был разоружен и отпущен советскими в/служащими из здания райкома партии 8 района, где он с подчиненными солдатами нес охрану.

1	2	3	4	5
146.	КОЦОГ Шандор	1934 г. , Будапешт	в/ч 6978	Задержан 6/XI-56г. в здании Ревсовета 8-го района в числе около 100 чел.
147.	ПОАЛ Томаш Ариэдович	1938 г.р.,г.Будапешт	в/ч 9915/3	Задержан 4/XI-56г. на улице Шандор с автомобилем.
148.	ВИГ Дане Дилович	1935 г. г.Дебрецен	в/ч МВД № 0891	Задержан 6/XI-56г. без оружия. (В одном из домов с группой других лиц, прятавшихся от стрельбы).
149.	УТРИН Дане	1932 г. с.Эндред	в/ч 3844	Задержан 4/XI-56г. в расположении в/ч после разоружения последней.
150.	ТРЕНЧЕНЬИ Шандор Мартонович	1933 г. с.Кунгедех, обл.Солнок.	п/я 01212	Задержан 6/XI-56г. на улице без оружия.
151.	ПИШПЕКИ Йожеф	1934 г.р. с.Пунтасмонитор, обл.Солнок.	в/ч г.Веспрем	Задержан 9/XI-56г. в квартире своей сестры, без оружия.
152.	РУШТИНСКИЙ Янош	1935 г. Будапешт	в/ч II4/9497	Задержан 8/XI-56г. при возвращении из больницы, без оружия.
153.	ТЕМЕНВАРИ Йожеф	1935 г. Будапешт.	б/ч? 9025	Задержан 7/XI-56г. на улице без оружия.
154.	ХАБЕРЛАНД Керей	1934 г.Будапешт	в/ч п/я 7051	Задержан 12/XI-56г. вместе с братом при фотографировании поврежденного дома. Оружия не было.
155.	ХЕГЕР Тибор Антолович	1934 г. с.Боконьсенгирей обл.Веспрем.	в/ч 6671	Задержан 6/XI-56г. на улице без оружия.

Levelezésükből kitűnik, hogy a magyarországi hatóságok és a kárpátaljai KGB szoros együttműködésben végezték a deportálásokat.⁹

⁸ UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 15. 1956.

⁹ UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 21. 1956.

- 14

ГОР. ВУДАПЕНТ

ПОЛКОВНИКУ ТОВАРИЩУ ГЛЕБОВУ

Направляю список на отправленных и месту назначения и содержащихся в настоящее время у нас венгерских граждан.

Для сведения сообщаю, что на лиц, отправленных и месту назначения, в графе "примечание" сделана соответствующая отметка.

ПРИЛОЖЕНИЕ: список на 54 листах.

ПОДПОЛИКОВНИК /КЛИМЕНКО/

14 декабря 1956 г.
896/сн

- 23

Секретно
№. "1"

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КОМИТЕТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ ССЗСР СССР

Генерал-лейтенанту тов. ИВАНУШИНУ П.И.

Гор. МОСКВА

Представляю Вам копии протокола допроса НАПОЛЕОНА Галео, о котором сообщала газета "Правда" от 12 декабря 1956 года со ссылкой на "Белую книгу" Венгерского правительства.

ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту на 6-ти листах.

НАЧАЛЬНИК САМОСТОЯТЕЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ НРБ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ ССЗСР СССР
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР КОТЯНИН /МАДЯРОВ/

15 декабря 1956 г.
193-сн
Г. Угрюмов

Всего: 11 листов

- 51

Секретно
№. 1

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦК КПСР СССР ПО
ДЕПУТАТСКОЙ ОБЛАСТИ В СТИРИСКОМ РАЙОНЕ

Для полковника тов. ГЕТЕШКА

Г.СЕРИЕ

При этом направляю протоколы допроса и другие материалы о преступной деятельности на захваченных гражданах Венгрии:

1. ВАРЖЕЛЬМ Иштваня,	1928 года рожд.
2. МТСЕ Жозеф	1935 года рожд.
3. ЛАНКОЛ Зеренц	1937 года рожд.
4. ДАРВЕН Даряд	1939 года рожд.
5. САНД Карал	1940 года рожд.
6. ТИЛД Жозеф	1944 года рожд.
7. МАЛОТ Волхтен	1951 года рожд.
8. РАДЛ Билл	1954 года рожд.
9. РАДЛ Жозеф	1954 года рожд.
10. МАЛЛАР Кайя	1955 года рожд.
11. СТАС Житан	1956 года рожд.
12. МЭСА Жандер	1956 года рожд.
13. КУТО Жозеф	1959 года рожд.
14. КУТО Жозеф	1959 года рожд.
15. АТТИ Дорья	1964 года рожд.
16. АТТИ Жозеф	1964 года рожд.
17. АТТИ Ата	1964 года рожд.
18. АТТИ Жозеф	1964 года рожд.
19. АТТИ Жозеф	1964 года рожд.
20. ХОССУ Тибора	1968 года рожд.
21. АТТИ Ата	1968 года рожд.
22. АТТИ Жозеф	1968 года рожд.
23. АТТИ Жозеф	1968 года рожд.

Черными выделены на внутреннем языке и справка на русском языке о семье на авторе в районе села Алошья.

ПРИЛОЖЕНИЕ: на "22" листах

НАЧАЛЬНИК САМОСТОЯТЕЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ НРБ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ ССЗСР СССР

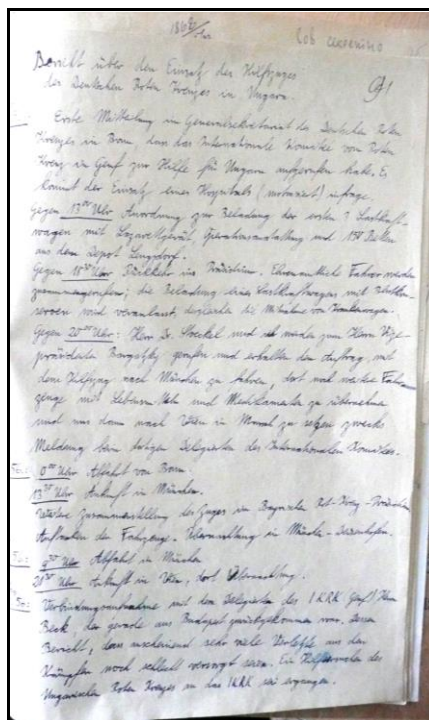
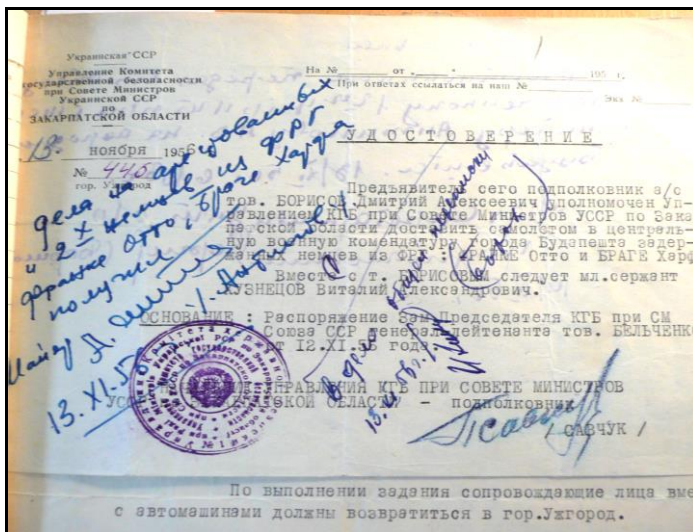
ПОДПОЛИКОВНИК /КЛИМЕНКО/

14/12-56
193-сн

Всего: 11 листов

Az iratokban a letartóztatottak, deportáltak között szerepel 3 német állampolgár – Horst Wragge, Otto Franke, Inge Harfe – ők a Vöröskereszt

munkatársai voltak, akiknek kihallgatása Magyarországon zajlott, és akiket viszonylag hamar visszaszállítottak Ungvárról Magyarországra.

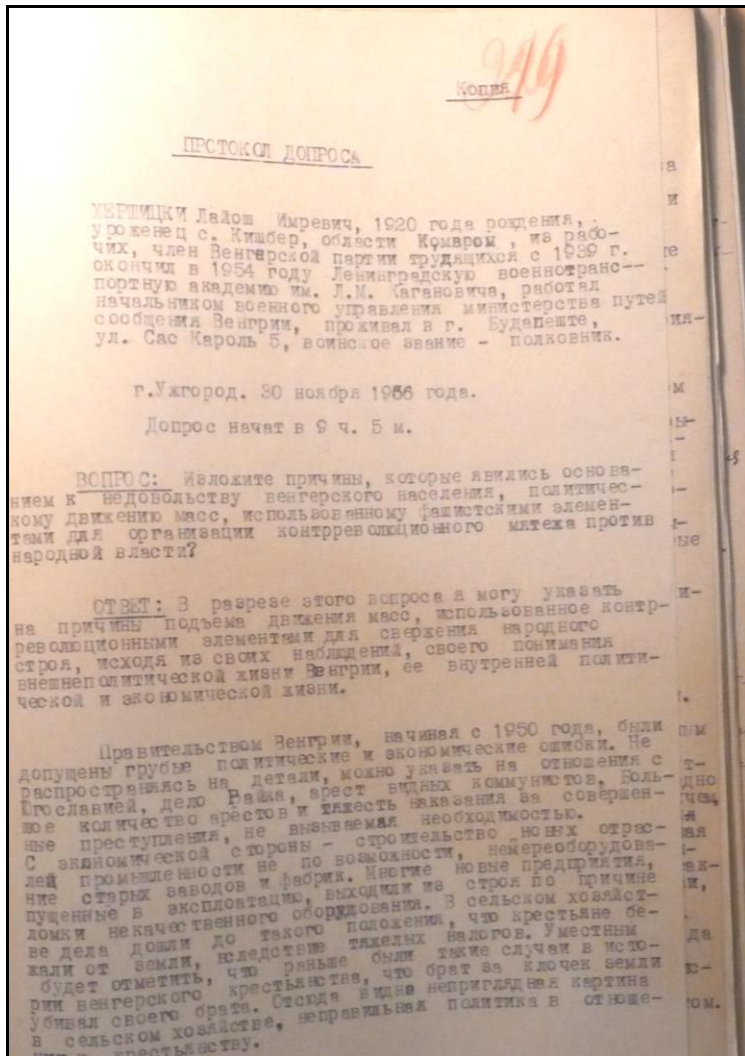

A deportáltak között van a tököli tárgyalóküldöttség iratanyaga is, főként az 1. 14. és 21. kötetekben. Így többek között a dokumentumok között szerepel

a Forradalmi Katonai Tanács orosz nyelvű névsora, amelyben néhány név alá van húzva. Ezek azok a személyek „akikre oda kell figyelni”.¹⁰

- 171
- ЧЛЕНЫ "РЕВОЛЮЦИОННО-ВОЕННОГО СОВЕТА" ВЕНГРИИ:
1. КИРАЙ Бела – генерал-майор – командующий войсками Будапешта.
 2. МАЛИТЕР Пал – командир вооруженной молодежи казармы Юлиан Дьердь.
 3. ВАРОДИ Дьола – генерал-майор танковых войск.
 4. МАРИАН Иштван – подполковник, начальник военного факультета технического института.
 5. КОПАЧИ Шандор – полковник полиции.
 6. ОСЮ Дьола – полковник полиции.
 7. НАДОР Ференц – полковник от ВВС.
 8. ПЕНЦИ Йозеф – полковник – связист.
 9. ДЬОЛАЙ Микай – полковник, Мечкет.
 10. МАРТОН Андраш – полковник, академик Зрини.
 11. КОВАЧ Ференц – майор, казарма Петёфи.
 12. КАНА Леринц – генерал-майор, зенитная артиллерия.
 13. МАТЕ Шандор – майор, арт. управления.
 14. САЛВА Янош – полковник, пограничник.
 15. КЕВАГО Шандор – подполковник, казарма Бек.
 16. ШАРДИ Тибор – полковник, военно-технический институт.
 17. СЕКЕИ Бела – солдат и } делегаты революционной
 18. ЭРДЕИ Шандор – ст. лейтенант } молодежи.
 19. ТОТ Эммер – ст. лейтенант – Управ. казармы войск
 20. КОВАЧ Иштван – генерал-майор, ГН.
 21. ДЕМЧА Пал – полковник, казарма Залка Мате.
- Все члены были избраны в ночь на 31 октября 1956 г. из представителей от армии, пограничных, революционной молодежи и полиции. Заседание проходило в Министерстве Обороны.
- Примечание: – на подчеркнутых обратить особое внимание.

¹⁰ UÁHL, Fond 43. Opis� 1. No. 22. 1956.

Az 1956-os szabadságharc igaz történetéhez hozzátartozik az az együttérzés, amely révén a kárpátaljai magyarság kifejezte egyetértését a magyar forradalom céljaival. 1956 a kárpátaljai magyarság számára is az igazság, a kommunista diktatúrával való szembenállás, a szabadság eszméiért való kiállás mércéje.

A kárpátaljai politizáló csoportok fő bűne, a korabeli bírósági gyakorlat szerint, „ellenforradalmiság”, „rendszerellenesség”, „fegyverrejtegetés”,¹¹ amiért több év börtönbüntetés járt. Ezekkel a vádakkal illeték az 1956 végén letartóztatott lakosokat, akik megnyilatkozásuk vagy cselekedetük révén, valamilyen vonatkozásban kapcsolatba kerültek a magyar forradalommal,

¹¹ UÁHL, Fond 2558., Opisz 1. No. 1247.

avagy egyszerűen annak ürügyen a kárpátaljai magyarság megfélemlítése céljából a megtorlási kampány áldozatává váltak.

Az Ukrajnai Állambiztonsági Hivatalban őrzött, a magyarországi 1956-os forradalommal való szimpatizálás végett elítélt kárpátaljaiakkal kapcsolatos iratanyagok, az eddigi kutatások szerint, 8 kötetet tesznek ki.

A második világháború után a határok lezárása, az utazások korlátozása, az utazáshoz szükséges dokumentumok beszerzésének nehézségei miatt a Szovjetunióban rekedt magyar nemzetrészt kapcsolata szinte teljesen megszakadt az anyaországgal és az anyaországtól elcsatolt más régiókkal is. A postai kapcsolatokat szigorúan ellenőrizték. A rokonok is csak ritkán találkozhattak, de a ritka találkozásokat is gyakran megfigyelték, valamint megszábták a látogatások gyakoriságát és időtartamát. A hazai és külföldi világról, eseményekről a lakosság általában csak a szovjet sajtó alapján tájékozódhatott, ami viszont a Szovjet Kommunista Párt szócsöve volt. A helyi magyarság főként a Kossuth rádiót, vagy a Szabad Európa rádiót hallgatta, persze azt sem „engedéllyel”.¹²

A magyar forradalom idején, az anyaországban zajló történések hatására, Kárpátalja kizsákmányolt, elnyomott, sanyargatott magyar lakossága is bizakodóvá vált, azt remélték, hogy elkezdődött a diktatúra összeomlása, az önkényuralom megszüntetése. Köztudott azonban az is, hogy vidékünket a félelem uralta. A magyar forradalomról nyilvánosan nem sokan mertek beszélni, mivel az bűncselekménynek, szovjet kommunista rendszerellenesnek számított. Az emberek tartottak a megtorlásoktól – hiszen az 1944-es elhurcolások, málenkij robot emléke még mindenkiben elevenen élt – ezért igazi szervezkedésnek minősíthető megmozdulásról, lázadásról, az anyaországhoz hasonló forradalmi cselekvésekről, fellépésekről Kárpátalján nem beszélhetünk.

Az 1956-os forradalom hatására történt kárpátaljai megnyilvánulások kutatását megnehezíti, hogy biztosnak tekinthető forrás általában azokról a tettekről maradt fenn, amelynek résztvevői ellen bírósági per indult, vagy titkosszolgálati jelentések, illetve állampárti hangulatjelentések. Előfordultak azonban olyan esetek, amelyekről a hatóságok nem szereztek tudomást, ezért bizonyító erejű forrás nem maradt fenn róluk. Ezekről az eseményekről általában csak a visszaemlékezőkkel készített interjúkból tudunk.

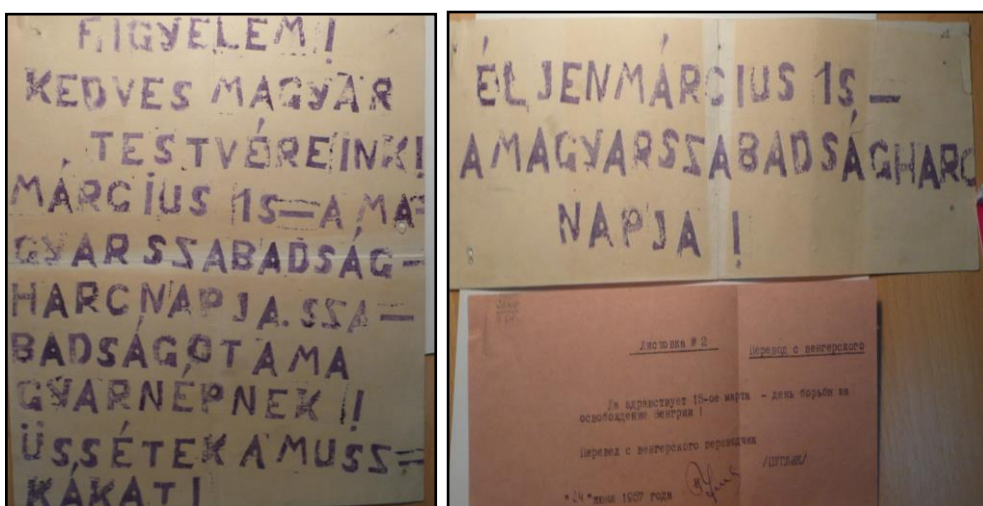
Bár többnyire teljesen spontán érzelmi megnyilvánulásokról beszélünk, néhány olyan megmozdulásra is sor került, amely figyelemre méltó szervezői munkát igényelt.

Az 1956-os szabadságharccal egy időben, valamint a forradalmat követő néhány hónappal később, Kárpátalján kisebb-nagyobb csoportosulások, röplapterjesztő középiskolások, fiatalok fejezték ki

¹² CSANÁDI György: Sorsfordító évek sodrásában. Ungvár, Pliprint Kiadó. 2004. 224-227.

szolidaritásukat a magyarországi fiatalokkal és tetteikkel. A helyi lakosság szolidaritási tettei – amellyel kifejezték, hogy ők is elutasítják a kommunista rendszert – a meghatározó jellemzője a kárpátaljai reagálásoknak a forradalomra.

Kárpátalján több településen is röplapterjesztő, szimpatizáns csoport alakult '56 hatására, mint például Mezőkaszonyban, Gálocson, Munkácson, Ungváron, Nagyszőlősen, Rahón, Sárosorosziban stb. Természetesen a csoportok röplapterjesztő tevékenysége hamar lelepleződött, hiszen főként tapasztalatlan fiatalok, iskolások voltak a csoportok tagjai és a besúgóhálózat is nagyon jól működött. A lakosságot pedig erősebben figyelték meg mint valaha.

Közvetlenül a forradalom után a Szovjetunió vezetése számára az elsődleges szempont a szabadságmozgalom eszméi továbbterjedésének megakadályozása volt, így a forradalom leverését követően Kárpátalján sem hagyták abba az „ellenforradalmárok” felkutatása elleni akciósorozatukat a szovjet hatóságok.

A forradalmat követően keményem munkára fogták – főleg propaganda terén– a járási pártfunkcionáriusokat is, ez derül ki a '56 után született pártiratokból, amit a Kárpátaljai Területi Állami levéltárban őriznek.

Mivel a helyi mozgalmakban főleg diákok vettek részt, arra a következtetésre jutottak, hogy a nevelői munkára, oktatásra kell odafigyelni leginkább a magyar lakosság körében. És még nagyobb propagandát kell folytatni.¹³ Ennek érdekében ellenőrök jártak ki a magyar iskolákba, beültek egy-egy órára –főleg történelem órára – és ellenőrizték a tanárokat, diákokat.

¹³ Kárpátalja Területi Állami Levéltára, ungvári részleg: Fond 1., Opisz 1., No. 2816.

A lakosság körében végzendő nevelőmunka erősítése céljából pedig a területi központból lektorokat delegáltak számos településre, akik előadásokat tartottak a lakosságnak. November 4-én a járás minden településén beszélgetéseket folytattak a lakossággal azzal a céllal, hogy megmagyarázzák a lakosságnak a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány programbejelentését.¹⁴

Az Ukrán Kommunista Párt Beregszászi Járási Bizottsága tárgyal minden pártszervezet titkárával, hogy azok jobban figyeljenek oda a politikai munka megerősítésére, a rendületlenségre, fegyelmre, bizalom növekedésére és a kolhozvagyoni védelmére.

Az UKP Beregszászi Járási Bizottsága vezetésének 1957. február 19-i ülésének jegyzőkönyve szerint nem csak az iskolában kell aktívabb propagandát, szovjetnevelést folytatni, hanem a társadalom más szférájában is, mint például az egészségügyi dolgozók körében, vagy az egyháznál.¹⁵

A jelenlegi tények szerint a kárpátaljai 1956-os eseményeknek szinte kizárólag a magyar kisebbség megmozdulásaira korlátozódtak.

Annak ellenére, hogy a kárpátaljai események többsége szimbolikus szolidaritásvallalás, az eddigi levéltári dokumentumok feldolgozása alapján elmondható, hogy összesen: 46 fő ellen zajlott bírósági eljárás, 18 főt ítéltek el, akik összesen 24 évet töltöttek börtönben, 8 főt kizártak az egyetemről és 1 fő kihallgatás közben elhunyt.

A szovjet-magyar hatóságok közötti levelezésekből kiderül az is, hogy a magyar forradalmárok egyik követelése lett Kárpátalja visszacsatolása az anyaországhoz. Hiszen Sztarovojev ezredes 1956. október 31-én a következőket jelenti: „[...] *A reakciós erők a továbbiakban jelentősen kibővítették követeléseiket, amelyeket nagyjából a következőkben lehet összefoglalni: [...] Kárpátalja visszacsatolása Magyarországhoz [...]*”¹⁶.

Azonban Kárpátalján a szovjet hatalom nem reagált általános magyarellenes hisztériakeltéssel a forradalomra, valószínűleg azért, mert a hatóságok tartottak egy esetleges összmagyar megmozdulástól, a magyar ellenes hisztériakeltés esetleges sikertelenségétől, illetve visszajára fordulásától.

Azok a keményfellelépésű kommunista megtorlások, amik Magyarországon és határon túl megfigyelhetők voltak a forradalom napjait követően a Kárpát-medencében élő magyarság összetartozását, a nemzeti egységet bizonyítják. Az egész nemzet, határon innen, vagy határon túl, egy emberként akarta a szovjet önkényuralom helyett a nemzeti függetlenséget, demokráciát, az emberi szabadságjogokat.

¹⁴ KTÁL, beregszászi részleg. Fond 15., 15. lajstrom, 13.számú ügydarab.

¹⁵ KTÁL, beregszászi részleg. Fond 15., 5. lajstrom 36.számú ügydarab.

¹⁶ „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk. Gál Éva, Hegedüs B. András, Litván György, Rajner M. János. Budapest Századvég-1956-os Intézet, 1993. 77-78.

Tisztelettel adózom azoknak, akik 1956-ban a magyar szabadságért harcoltak. Fontos, hogy a jövő generációjának teljes igazságot tartalmazó történelmet adhassunk át.

„Csak úgy maradhatunk hívek Magyarországhoz, ha soha és sehol el nem áruljuk, amiért a magyar harcosok életüket adták, és soha, sehol, – még közvetve sem – igazoljuk a gyilkosokat.” Albert Camus, 1957.

Felhasznált források és irodalom:

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, ungvári részlege: Fond 1., Opisz 1., 2816. számú ügydarab.

KTÁL, beregszászi részlege. Fond 15., 15. lajstrom, 13.számú ügydarab.

KTÁL, beregszászi részlege. Fond 15., 5. lajstrom 36.számú ügydarab.

Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Levéltára, Fond 43. Opisz 1. No. 1., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 2., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 5., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 6., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 7., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 8., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 9., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 10., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 11., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 12., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 14., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 18., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 21., 1956.

UÁHL, Fond 43. Opisz 1. No. 22., 1956.

UÁHL, Fond 2558. Opisz 1. No. 3385., 1. kötet, 1957.

UÁHL, Fond 2558. Opisz 1. No. 3385., 2. kötet, 1957.

UÁHL, Fond 2558. Opisz 1. No. 3385., 3. kötet, 1957.

UÁHL, Fond 2558. Opisz 1. No. 3385., 4. kötet, 1957.

UÁHL, Fond 2558. Opisz 1. No. 3395., 1. kötet, 1957-1958.

UÁHL, Fond 2558. Opisz 1. No. 3395., 2. kötet, 1957-1958.

UÁHL, Fond 2558. Opisz 1. No. 3379., 1957.

Szakirodalom

- CSANÁDI György: Sorsfordító évek sodrásában. Ungvár, Pliprint Kiadó.

- Vjacseszlav SZEREDA – Alekszandr SZTIKALIN: Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó. 1993.
- „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk. Gál Éva, Hegedüs B. András, Litván György, Rajner M. János. Budapest Századvég-1956-os Intézet, 1993.

Sajtó

Kárpáti Igaz Szó, 2007. július 14.

„Ameddig a vállad íve bírja, vigyázz minden virágtalan sírra.”
Részlet Bényei József: Végredelet c. verséből

A KÁRPÁTALJAI REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉLETE A SZTÁLINI EGYHÁZPOLITIKA SZORÍTÁSÁBAN

Fodor Gusztáv

*A KRE HTK Doktori Iskolájának abszolvált PhD-hallgatója,
református lelkész*

A kárpátaljai református közösség közel ötszáz éves múltjának vannak olyan eseményei, melyeket nem szabad elfelejtenünk. Ezen események sorába vérrel íródott be a málenkij robot, mint az 1944-re megpáncélosodott szovjet terrorgépezet hazugsága. Ezen események sorába bekerült a szovjet társadalomvédelem nevében elkövetett kegyetlen egyházüldözés, mely egyházunknak és nemzetünknek hősokeket és mártírokat adott. Ezzel a szerény tanulmánnyal – vigyázva mártírjaink virágtalan sírjaira – az Ő emlékükhöz kívánok fejet hajtani.

Tanulmányom elsődleges célja a Magyarországi Református Egyház testéből a XX. század első felében – immár második alkalommal – erőszakkal kiszakított kárpátaljai reformátusság 1944-1953 közötti életének egyházi levéltári adatok alapján történő eseménytörténeti rekonstrukciója, a sztálini egyházellenes politika kárpátaljai sajátosságainak a bemutatása mellett. Fontosnak tartom a kárpátaljai reformátusság 1920-1944 közötti életének szokásosnál bővebb vizsgálatát is, abból a célból, hogy egységben és összefüggéseiben láthassuk 1919-1953 közötti legtragikusabb évtizedeit, és azok összefüggéseit.

A trianoni trauma és kárpátaljai reformátusság válasza

A trianoni trauma mélységes gyászba borította az kárpátaljai reformátusságot. Bertók Béla püspökké választásával¹ és 1923. június 7-i ünnepélyes beiktatásával hivatalosan megalakult a Kárpátaljai Református

¹ Narancsik Imre így jellemzi a püspököket: „Bertók Béla püspök viszont a gyakorlatias keresztyénség hirdetője, az iratmisszió, a népsajtó, a szeretetmunkák kezdeményezője és végzője. Jóllehet ennek a püspöknek egész lelki világa a békességet vágyó és tükröző, a politikai kérdésekkel sosem foglalkozott a politikai meggyőződésén és kötelességén túl, mégis egyike azoknak, akiket Pálóczi Zsinke püspök úr után a csehszlovák kormányzat üldöz.” NARANCSIK Imre: Reformátusok. In.: Csatár István - Ölvedi János szerk.: A visszatért Felvidék adattára. Budapest, 1939. 146.

Egyházkerület. A kényszerű különválást lebonyolító egyházvezetésben végig ott élt a reménység, hogy „*a helyzet jobbra változik, és mégis Magyarországhoz jutunk vissza.*”² A helyzet jobbra változásáig a református egyháznak meg kellett fogalmaznia az „idegen” cseh államhatalom sovinizmusára adott válaszát. Az egyház a növekvő elnyomásra modern, európai, kálvinista választ adott, melyet véleményem szerint a „*kultúrprotestáns ébredés*” fogalmával lehet körülírni a legteljesebben. A három kárpátaljai egyházmegye 92 gyülekezetével és 70 833 reformátusával³ könnyen átlátható és jól megszervezhető munkaterületnek ígérkezett. Öngyógyító ellenállás volt ez, hit a magyar kálvinizmus hitépítő és nemzetmegtartó erejében,⁴ mely az egyház közösségeinek felfokozott munkájában mutatkozott meg belmissziói, kulturális és politikai téren. Református lelkészeink a szervezőmunkából mindhárom területen alaposan kivették a részüket.

A cseh megszállás sanyarú éveinek egyik ellentmondásos eredménye a református gyülekezetek materiális megerősödése. Sajátos eredmény ez a megerősödés, hiszen mindez a cseh egyházpolitika fojtó megszorításai ellenére történt. Míg a kárpátaljainál fejlettebb cseh gazdaságpolitika meghódította Kárpátalját, a cseh egyház-, és nemzetpolitika megtört a reformátusok ellenállásán. Ezt a fejlődést igazolja az a figyelemre méltó tény is, hogy a 92 gyülekezetből 67 gyülekezet a legendás hírű Egry Ferenc kisgejőci harangöntőnél pótolni tudta az első világháborúban „*hadba vonult*” harangjait.⁵

Narancsik Imre nagymuzsalyi lelkész, a kárpátaljai református tudományosság jeles képviselője a fájdalmak és a cselekvő ellenállás koraként beszél erről a két évtizedről, s közben felfedi az egyház

² NARANCSIK, i.m., 1939. 147.

³ Az 1930-as csehszlovák népszámlálás adata. 1937-re ez a szám 69 583-ra csökkent, melyet Narancsik az ország területéről való kiköltözéssel, a kitérésekkel és az egykével magyaráz. NARANCSIK, i.m., 1939. 145.

⁴ KÖVY Árpád: A reformátusok. In: Borsody István szerk.: Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938. Az Ország Útja kiadása, Atheneum, Budapest, 1939. 14-17.

⁵ **Ungi egyházmegyéből:** Bátfa, Csap, Csongor, Eszeny, Gálóc, Kisdobrony, Kisgejőc, Korláthelme, Minaj, Nagydobrony, Nagygejőc, Palágykomoróc, Palló, Rát, Szalóka, Szürte, Tiszasalamon, Ungtarnóc, Ungvár.

Beregi egyházmegyéből: Balazsér, Barkaszó, Bányó, Bene, Beregdó, Beregdéda, Beregszász, Beregújfalú, Bilke, Borzsava, Bótrágy, Csetfalva, Fornos, Gát, Gut, Halábor, Harangláb, Heteny, Izsnyéte, Makkosjánosi, Mezőkaszon, Mezővári, Nagybégány, Nagymuzsaly, Rafajnaújfalú, Sárosoroszi, Szernye, Zápszony.

Máramaros-Ugocsa egyházmegyéből: Tiszabökény, Fancsika, Feketepatak, Fertősalmás, Forgolány, Királyháza, Nagypalád, Nagyszöllős, Nevetlenfalú, Péterfalva, Salánk, Szőlősgyula, Técső, Tekeháza, Tiszakeresztúr, Tiszaújhely, Tiszaújlak, Tivadarfalva, Verbóc, Visk.

A lista a Kisgejőci Egry Ferenc Gyűjtemény archívuma alapján készült.

szenvedésének valódi okát: „... mert magyar volt, és magyar akart maradni.”⁶

A csehszlovák egyházellenesség széles eszköztára a kárpátaljai magyar reformátusságot annak nemzeti létében támadta. A csehszlovák egyházpolitika református egyháznak okozott káraitól pontos képet kaphatunk Bertók Béla püspök és Tárnok Gyula marcelházi lelkész levélváltásából.⁷

A hazatérés után

Az 1938-as müncheni egyezmény következtében Kárpátalja magyarlakta része újból az anyaországhoz került, majd 1939 márciusában az egész Kárpátalja. Az ezt követő öt évben a Bereg és Máramaros-Ugocsa gyülekezetei ismét a Tiszántúli Egyházkerület részét képezték, Ung megye gyülekezetei pedig a Tiszáninneni Egyházkerület fennhatósága alá került. Ezt az időszakot a második világháború realitása ellenére a bölcs és eredményes nemzet- és egyházépítés időszakának nevezhetjük.

Ezt az állítást bizonyítandó, hadd álljon itt KRE 1941-es állapotának főbb vonalakban történő létszámbeli meghatározása tagjai, szolgálattevői, gyülekezetei tekintetében, és ingó és ingatlanvagyonára nagyságának megbecsülése.⁸ Az állapotfelmérés – mint viszonyítási pont – a kárpátaljai reformátusság Sztálin egyházellenes politikája miatti veszteségek megbecsülésében is segítséget nyújthat.

⁶ NARANCSIK, i.m., 1939. 145.

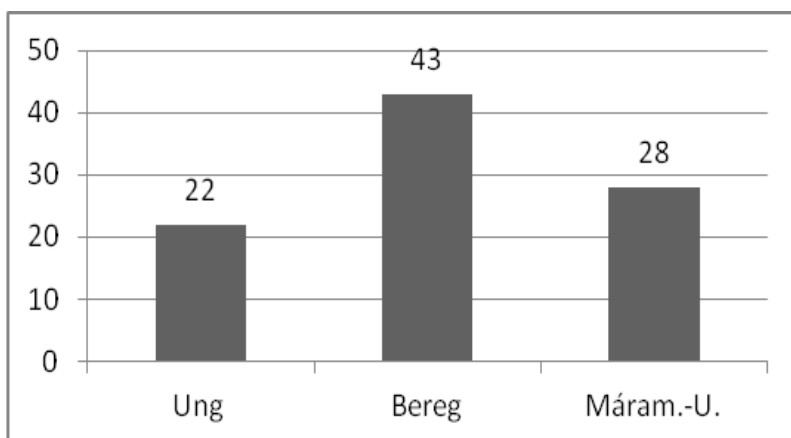
⁷ Tárnok Gyula marcelházi református lelkész a Református Konvent megbízásából a növekvő magyarellenes cseh külföldi propaganda ellensúlyozása miatt jelentés írásába kezdett, melyben fel kívánta táni a református egyházat ért antidemokratikus és törvénytelen sérelmeket. 1939. április 10-én kelt levelében megkereste Bertók püspököt pontos, Kárpátaljával kapcsolatos információk kérése céljából.

Tárnok Gyula levele Bertók Béla püspökhöz. 1939.04.10. Macelháza. TTREL I.22.a.1939.19.

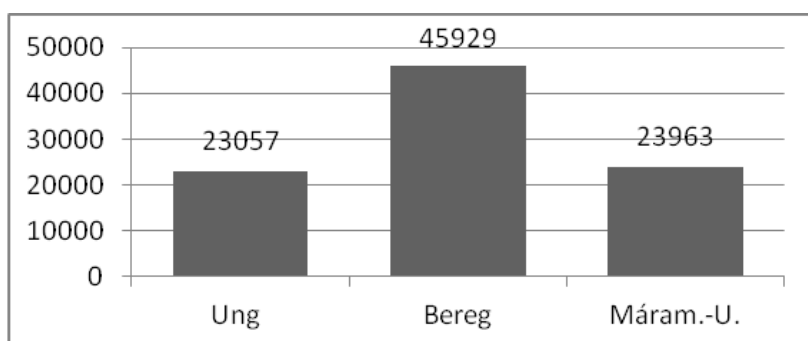
Bertók Béla püspök Tárnok Gyula marcelházi lelkésznek írt válaszlevele. Munkács. 1939.04.16. TTREL I.22.a.1939.19.

⁸ Az adatok összesítése A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház 1937-es Névtára, Egyetemes Konvent, Szepsi, 1937., és A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára 1941. A Református Egyetemes Konvent megbízásából kiadta A Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1941. adatai alapján készült.

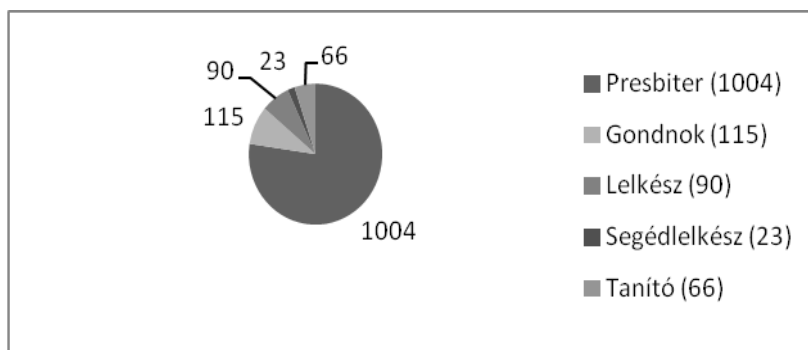
1. ábra. A kárpátaljai református gyülekezetek létszáma megyénként 1941-ben

2. ábra. A kárpátaljai reformátusok létszáma és aránya megyénként 1941-ben

3. ábra. A kárpátaljai reformátusság szolgálattevőinek száma 1941-ben

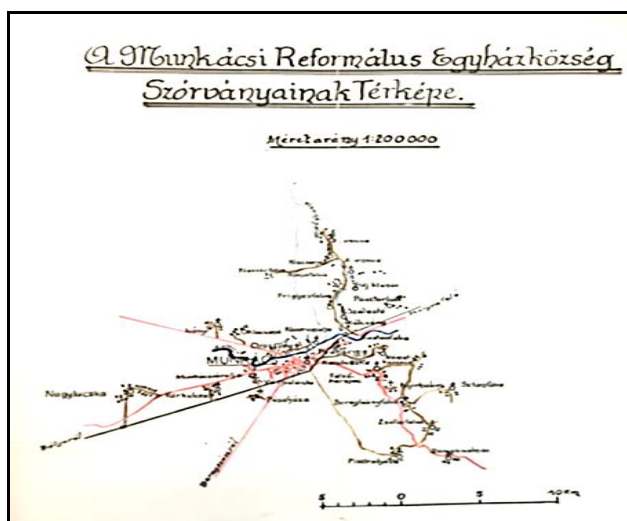

4. ábra. A kárpátaljai reformátusság ingatlanvagyonja 1941-ben

	Ung	Bereg	Máramaros-Ugocsa	Összesen:
Templom	21	41	28	90
Parókia	20	37	28	85
Iskolaépület	14	27	16	57
Földvagyon (kataszteri hold)	983	2585	1621	5189

Az 1939-1944 közötti időszak legjelentősebb egyházi eredménye, hogy a 93 református gyülekezet, állami támogatással, Klebelsberg Kunó egykori kultuszminiszter nyelvhatár stratégiája mentén, több mint 200 településen szórványmissziót indított el. Ezt a kiteljesedő munkát állította meg a második világháború elvesztése. Álljon itt példának a Munkácsi Református Egyházközség szórványmissziós térképe és szórványgondozási munkaterve.⁹

5. ábra. A munkácsi ref. egyházközség szórványai 1943-ban

Forrás: TTREL I.1.m 13.

⁹ Lásd bővebben a TTREL I.1.m 13. Missziós iratok. Belmissziói Bizottság iratai 1941-1943 közötti időszak.

**6. ábra. A munkácsi ref. egyházközség szórványgondozási munkaterve
1943-ban**

Szórvány:	Kiszállás száma:	Kiszállás ódlja:	Havi uti- költség	Irat- terjesz- tés:	Évi összköltsé- g:	Jegyzet:
V. MUNKÁCS						
1. Isőviznice	évi 4	istentiszt.	6 P	26 P	32 P	
2. Beregkisalmás	" 1	"	15 "	22 "	37 "	
3. Bereglednyfalva	" 1	"	10 "	14.50	24.50 P	
4. Felsőkerepec	" 3	"	50 "	13.50	63.50 "	
5. Iványi	" 1	"	12 "	12.	24. "	
6. Kendereske	" 1	látogatás	6 "	9.	15 "	
7. Klacsánó	" 2	istentiszt.	20 "	11.50	31.50 "	
8. Kölcseény	" 6	"	40 "	8.50	48.50 "	
9. Kustánfalva	" 2	"	10 "	25.	35. "	
10. Munkácsvárálja	" 6	"	55.50	36.	91.50 "	
11. Nagylucska	havi 3	"	65.	97.	162. "	
12. Oroszveg	" 4	"	91.	13.	104. "	
13. Pásztorlak	évi 1	"	5.50	13.	18.50 "	
14. Pisztraháza	" 1	"	12.	12.50	24.50 "	
15. Podhering	havi 1	"	51.	58.50	109.50 "	
16. Pócsaháza	" 1	"	66.	65.	131. "	
17. Szélestő	évi 3	"	35.	9.	44. "	
18. Ujklendő	" 1	"	5.	28.	33. "	
19. Várkulosa	" 1	"	5.	17.	22. "	
20. Várpálánka	havi 1	"	90.	75.	165. "	
21. Zsófiafalva	évi 1	"	5.	6.	11. "	
Összesen:					1227.00 P	

Forrás: TTREL I.1.m 13.

Az átvonuló hadseregek által okozott károk

Alig maradt adat a Kárpátalján átvonuló frontok református gyülekezeteknek okozott káiról, pedig a jelentést 1944 végén a Tiszántúli és a Tiszáninneni egyházkerületek püspökei körlevélben kérték. Valószínű, hogy a jelentések elmaradása mögött a károk csekélyisége állt. Asszonyi István lelkész Forgolányról és Tiszapéterfalváról jelentette, hogy templomaik és iskoláik a bombázások és hidrobbantások alkalmával csak ablaküveg kárt szenvedtek.¹⁰ Györke István beregújfalui lelkész 1945. július 1-én kelt jelentésében közli, hogy a polgári közigazgatási hatóságok október 18-án a községben hadművelleti kiürítést rendeltek,¹¹ a lakosságot menekülésre szólították, de mindenki a helyén maradt. Október 26-án a román kiugrás

¹⁰ Asszonyi István forgolányi lelkész 1945.01.23-án kelt jelentése Tiszántúl püspökének. TTREL I.1.c. 465.

¹¹ Lásd a Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárának 3255/1944 sz. 1944. szeptember 11-én kelt, szigorúan bizalmas levelét dr. Révész Imre püspöknek a Debreceni Ref. Főiskolai Könyvtár és Levéltár kiürítése ügyében. A levél elénk tárja a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnöke által elrendelt országos hadművelleti kiürítések protokollját. TTREL I.1.e. 90/9.

miatt a bekerítéstől tartó és az Árpád-vonal¹² védelmét feladó és rendezetten visszavonuló 1. Magyar Királyi Hadsereg¹³ 24. gyalogos hadosztálya¹⁴ még sorfalat állt Beregújfalu főutcáján Darcsi Andrásné 9.00-kor kezdődő temetésén. Aznap Csete Bálint fiatal leánykájának 16.00-kor kezdődő temetésén már a 4. Ukrán Front¹⁵ katonái báméskodtak.¹⁶

Az 1944 őszén, a történelmi Ung, Bereg és Máramaros-Ugocsa megyékben kibontakozó háború egyedüli kárvallottja a Csapi Református Egyházközség lett. Így ír erről Király Zoltán, a gyülekezet lelkésze: *„Német parancsra, ruszin nemzetiségű, magyar hadseregbeli katonák aknázták alá úgy a református, mint a róm. kath. templom tornyát. Az utóbbi robbantóanyagához vezető gyújtózsinórt azonban valaki az utolsó pillanatban elvágta. Lehetségesnek tartom, hogy maguk a robbantást előkészítő, s azt részben végrehajtó katonák egyike. Mert akkor már polgári személy mindössze 10-12 lehetett a község belső területén, a földben mélyre ásottan elrejtőzködve, saját katonáink elöl is, az evakuáció ugyanis indokolt és tökéletes volt.”*¹⁷

Béczy Krizsán József lelkész 1942. június 28-án került Tiszaásványra. A háborús felek Csapért való pusztító versengése a tőle 3 kilométerre fekvő Tiszaásványt is tragikusan érintette. A lelkész és a gyülekezet kálváriáját az 1944. október 24-én Losoncon kelt, Református Konventtel történő

¹² Az északkeleti Kárpátok hágóit lezáró Árpád-vonal nevű erődrendszert a magyar honvédség építette ki 1940–1943 között. A számok nyelvén az Árpád-vonal 99 támpontot, 759 tartós vasbeton építményt, 394 fa-föld erődöt, 439 nyílt tüzelőállást, 400 kilométer futóárkot és lövészárkot, 135 kilométer hosszú harcokcsi- és gyalogság elleni akadályt (árkot, sáncfalat, torlaszt stb.) jelentett.

OFICINSZKIJ Román: A 4. Ukrán Front és az ellenfelek. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): Kárpátalja 1919-2009, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 210-211.

¹³ Az Árpád-vonalat védő német-magyar hadseregcsoport parancsnoka Gotthard Heinrich vezérezredes volt. A hadseregcsoporthoz a Heinrich közvetlen irányítása alá tartozó, Kelet-Szlovákiában állomásozó német páncélos-hadsereg és a Dálnoki Miklós Béla által vezetett, az Északkeleti-Kárpátokban állomásozó (nagyjából a mai Kárpátalja területe, vezérkari központ Huszt) 1. Magyar Hadsereg tartozott.

OFICINSZKIJ, i.m., 2010. 210-211.

¹⁴ BOTLIK József: Kárpátalja, mint Zakarpatyszká-Ukrajna autonóm szovjet tagköztársaság (1944. november 27. - 1946. január 22.) 2003. október XLVI. évfolyam 10. szám, 5.

¹⁵ Szovjetunió vezérkari főnöksége 1944. július 30-i rendeletével az 1. és a 2. Ukrán Front között hozta létre a 4. Ukrán Frontot Iván Petrov vezérezredes (1896–1958) parancsnokságával. A 4. Ukrán Front egyik fő feladata az volt, hogy biztosítsa az elfoglalt kárpáti régió szovjetizálásának végrehajtását.

OFICINSZKIJ, i.m., 2010. 210.

¹⁶ Györke István: *Jelentés a beregújfalui református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra.* TTREL I.1.c 462. 1.

¹⁷ KIRÁLY Zoltán: Csap, 1933-1945. Emlékezéseim a csapi református gyülekezet körében eltöltött szolgálati esztendőkre. II. Sárospatak 1956. SRK TGY Fsz.Kgy. 277. 79.

levelezéséből ismerhetjük meg: „gyülekezetemet, illetve községünket ért súlyos ötszöri bombatámadás következtében, helyemet elhagyni kényszerültem, annál is inkább, mivel a hatóság a község kiürítését is elrendelte. Részint a bombatámadás, részint az azonnali kiürítés folytán mindenemet elveszítettem. Jelenleg a losonci református egyháznál vagyok, melynek lelkipásztora [Kövy Árpád]¹⁸ sorsomnak jobbrafordulásáig családjába fogadott. A súlyos bombakárt szenvedett gyülekezetemtől ez évben semmiféle fizetést vagy párbért nem szedhettem; egyéb földi javaim is a tűz martalékává lettek.”¹⁹

Ungtarnócon 1944 őszén egy hónapig állt a front. Papp Géza lelkész jelenti: „Templomunk teljesen rom, használhatatlan, a lelkészi lakás csak jó időben lakható, mellék épületei csaknem teljesen elpusztultak. Csaknem minden hívem anyagilag leromlott, háza állatállománya elpusztult... Az istentiszteletek csak a front itt létének egy hónapja alatt szüneteltek, a vihar elmúlása után, templomunk áldozatul esett, a lelkészi lakás egyik hevenyében kijavított szobájában tartottuk egészen pünkösdi ünnepéig, azóta pedig az időközben helyreállított gyülekezeti otthon termében. A jelek szerint az lesz igen sokáig a templomunk.”²⁰

Lelkészek hadműveleti kitelepítése, menekülése

Kárpátalja területe 1944. szeptember 26. és október 28. között a szovjet katonaság ellenőrzése alá került. A lakosság körében vészjósló és bénító hírek kezdtek terjedni szájról-szájra az orosz katonák kegyetlenkedéseiről.²¹ Ezt a hangulatot erősítették a visszavonuló német seregek is. Rácz Jenő gergelyugornyai lelkész így ír erről: „1944. október 28-án jöttek az oroszok. Hihetetlen szörnyűségeket beszélt róluk a német parancsnok. Bár felajánlotta az üres szállító autóit, nem mentünk vele.”²²

¹⁸ Kövy Árpád: 1887. ápr. 3. Budapest [Mo.], †1947. nov. 13. Városlőd [Mo.] Ref. lelkész, lapszerkesztő. 1914–1945 között Losoncon volt lelkipásztor. A ref. Egyház és Iskola és a Losonci Hírlap szerkesztője. A losonci ref. teológiai szemináriumban görög nyelvet tanított. 1945 után kitelepítették Magyarországra. Művei: A Losonci Magyar Dalegylet hetvenéves története 1860–1930 (1931). Csatai tűzében, Isten kezében (elb., é. n.)

¹⁹ B Béczy K. József tisztaásványi lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2.a. 3.

²⁰ Papp Géza ungarnói lelkész kérelme dr. Révész Imre püspökhöz. 1945. július 25. TTREL I.1.c. 470.

²¹ A lelkészek nagy többsége a szolgálati helyén maradt. Bazur János márokpapi lelkész a tiszántúli egyházkerületnek 100/1945 sz. 1945. október 25-én kelt levelében így ír erről: „Menekülni senki egy lélek sem menekült 2 tanyasi földbirtokoson kívül. Lelkipásztor az egy napig itt tartózkodó s egyetlen átvonuló német csapat tábori lelkészének azt mondta: - Maradunk a romok között is, ha harc lenne is, legfeljebb ha eddig mutattuk a keresztyén életet, megmutatjuk a keresztyén halált.” TTREL I.1.c. 462.

²² Rácz Jenő: Jelentés az ugornyagergelyi református lelkészi hivataltól. i.m. 1.

A Vörös Hadsereg bevonulása előtt a református elit is elmenekült.²³ A szolgálati helyüket elhagyó kárpátaljai lelkészek létszámát illetőleg az írott forrásokban nagy a bizonytalanság. Horkay Barna szerint a több mint 100 tagú lelkészi kar 1944 végére kevesebb mint a felére csökkent.²⁴ Gulácsy Lajos szerint 100 lelkészből 40 menekült el.²⁵ A pontos létszám meghatározását nehezíti az a tény is, amit Révész püspök állapított meg az első nagy lelkészi menekülthullám után, miszerint még 1945 júliusában is: *„ukrán és román uralom alól, folyton szivárognak át egyes kiutasított vagy egyéb kényszerítő okokból helyt nem maradhatott lelkészek.”*²⁶

A konventi és egyházkerületi adatok alapján Kárpátaljáról 24 lelkész/segédlelkész menekülése igazolható.

Ung megyéből menekültek listája: Király Zoltán 1945-ben Csapról,²⁷ Béczy K. József 1944. október 21-én Tiszaásványról,²⁸ dr. Csomár Zoltán Kistrátról,²⁹ Dévay József Korláthelmecről, Komjáthy Gábor Ungvárról.

Bereg megyéből menekültek listája: P. Tóth Lajos missziói lelkész Szolyváról,³⁰ Murányi Zoltán Mezőgecséről,³¹ Harkai Antal lelkész-

²³ Dr. Polchy István, kir. közjegyző, Beregszász. A KRE főgondnoka. R. Vozáry Aladár, Munkács, prágai szenátusi tag, magyar parlamenti képviselő, zsinati tag. Egry Ferenc, harangöntő, prágai szenátusi tag, majd magyar parlamenti képviselő, Ung megyei gondnok. Dr. Korláth Endre, Ungvár, prágai parlamenti képviselő, magyar parlamenti képviselő, zsinati tag.

²⁴ HORKAY Barna: A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből. Kom Over En Help Alapítvány 1998. 207.

²⁵ GULÁCSY Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház. In: Evangéliumi Hírnök. Az Ungvári Református Egyház Lapja. 2003. május. 5.

²⁶ Révész Imre püspök válasza Szabó Géza ungarnóci (Ung megye) lelkész kérelmére. Debrecen. 1945.07.26. TTREL I.1.c. 470.

²⁷ KIRÁLY, i.m., 1956. 79.

²⁸ Béczy K. József tiszaásványi lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2a 274-280.

²⁹ A Zsinati Tanács Budapesten, 1945. szeptember 5-én kelt, 3773/1945 sorszámu jelentése a menekült, de szolgálati helyükre visszatérni nem tudó lelkészekről Dr. Révész Imre tiszántúli püspöknek. TREL I.1.c. 424.

³⁰ HORKAY, i.m., 1998. 107.

P. Tóth Lajos szolyvai menekült missziói jelentkezési adatlapja és menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 23. MREZSL 2.a. 274-280.

Tóth Lajos konventi tanácsos levele P. Tóth Lajos szolyvai menekült missziói lelkész ügyében Győri Elemér dunántúli püspöknek 1944. november 23-án. 6751/1944. DREL I.1.b. Ügyviteli iratok. 1944. 490.

³¹ HARGITA Árpád (szerk.): „Tűzszlopoddal a jéghegyek között. Zimányi József életútja.” Fundamentum Alapítvány. Budapest 1995. 65. p., továbbá Murányi Zoltán mezőgecsei lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1945. szeptember 6. MREZSL 2.a. 274-280.

vallástanár 1944 novemberében³² és Szutor István slp. 1944. október 22-én Beregszászról,³³ Munkácsról Bütösi János slp. 1944. október 6-án,³⁴ Palágyi Árpád slp. 1944. október 9-én³⁵ és Kovács József,³⁶ Gáthy Lajos Izsnyétéről, Toldy György Benéből.³⁷

Máramaros-Ugocsa megyéből menekültek: Szécsényi István 1958-ban Husztról,³⁸ Murányi Árpád Tivadarfalváról,³⁹ Bukó Lajos Nevetlenfaluból és Akliból,⁴⁰ Szaniszló Endre missziói lelkész 1944. október 16-án Nagybecskóról,⁴¹ Horkay Lajos 1944 októberében Salánkról,⁴² Bőd István 1944. október 15-én Tiszapéterfalváról,⁴³ Párducz Rezső János 1944. október 15-én Tiszaújhelyről,⁴⁴ Kiss István 1944. október 21-én Tiszaújlakról,⁴⁵ Sütő Dezső Tiszabökényről,⁴⁶ Lajos Mihály segédlelkész öccsével és húgával együtt Técsőről 1944 októberében Győrbe.⁴⁷

³² Harkai Antal beregszászi vallástanár menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Kzsok, 1944. november 24. MREZSL 2.a. 274-280.

³³ Szutor István beregszászi segédlelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. október 30. MREZSL 2.a. 274-280 p., továbbá Szutor István menekült beregszászi segédlelkész jelentkezési lapja az Egyetemes Konventnél. Budapest, 1944. október 30. DREL A/1.b. Püspöki 1644/1945.

³⁴ Bütösi János munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 26. MREZSL 2.a. 277.

³⁵ Palágyi Árpád munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 26. MREZSL 2.a. 277.

³⁶ Horkay Barnabás nyugalmazott lelképásztor szíves közlése. Sárospatak. 2001. november 3.

³⁷ Kimutatás az 1945. januári lelkészi illetmény kiegészítő államsegély kiutalásáról. 85/1945. DREL I.1.b. ügyviteli iratok. 1945. 492. Toldy György 1945 márciusában visszatért Benébe.

³⁸ TÁRCZY Lajos: Megemlékezés. In: Gortvay Erzsébet (szerk): Jó pásztor volt. Gecse Endre mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2003. 30.

Az emlékező helytelenül „Rákóczy tiszteletesről” beszél úgy, mint akit Gecse Endre gálócsi lelkész váltott 1958-ban Huszton. Valójában Szécsényi István lelkésről van szó, aki 1958-ban költözött Magyarországra.

³⁹ HARGITA, i.m., 1995. 107.

⁴⁰ özv. Oroszi Pálné szíves közlése. 2004. január. 8. Gecse.

⁴¹ Szaniszló Endre nagybecskői menekült missziói lelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. november 7. MREZSL 2.a. 274-280.

⁴² Horkay Lajos salánki lelkész feleségének a jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. november 18. MREZSL 2.a. 274-280.

⁴³ Bőd István tiszapéterfalvai lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2a 528.

⁴⁴ Párducz Rezső János tiszaujhelyi lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2a 1065.

⁴⁵ Kiss István tiszaujlaki lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. október 21. MREZSL 2a C 324. 49.

⁴⁶ Asszonyi István forgolányi lelkész 1945. január 23-án kelt jelentése tiszántúli püspökének. TTREL I.1.c.465.

⁴⁷ Lajos Mihály 1945. január 2-án Győrben kelt levele Győri Elemér dunántúli püspöknek menekültsegély ügyében. DREL I.1.b. Ügyviteli iratok. 1945. 492.

Málenyikij robot és a kárpátaljai reformátusság

A csehszlovák egyházellenesség a kárpátaljai magyar reformátusságot nemzeti létében, míg a szovjet egyházpolitika a reformátusságot létében támadta.

Kárpátalján szinte minden református magyar nemzetiségű, ezért a málenyikij robot alapjaiban rázta meg a református közösségeket. Az istentiszteletekről szinte teljesen eltűntek a munkaképes férfiak. Orosz Aranka mátyfalvai gyülekezeti tag vallomása 1944 karácsonyáról hűen fejezi ki ezt a végtelenül fájdalmas állapotot: „*Kovács Zoltán lelkipásztor jött Tiszaújlakról hozzánk úrvacsorát osztani. Felment a szószerkekre és némán sírt egy ideig, mert nem volt egy férfi sem a templomban...*”⁴⁸ Bizton állíthatjuk, hogy ez a szomorú állapot több gyülekezetre is jellemző volt.

A berendezkedő szovjet államhatalom a magyar nemzet egészét büntette, „*az oroszosítás mellett a szovjetrendszer bevezetése és az ezt potenciálisan akadályozó polgári rétegek közötti nagyarányú tisztogatás*”⁴⁹ szándékával.

Megítélésem szerint a helyi reformátusság testén a deportálásokkal ütötték a legnagyobb sebet. Sem a gyülekezetek teljes vagyongosztása, sem a lelkészek koncepciós perekben való elítélése nem ért fel azzal a veszteséggel, amit 15-20 ezer munkaképes református egyháztag deportálása jelentett a református közösségeknek. Kárpátalján a református közösség legszélesebb rétegét és a gyülekezetek gerincét a parasztság adta. Az ő megtörésük és elpusztításuk egyháztörténeti kataklizmaként is értelmezhető.

A málenyikij robot – mint a szovjet büntető rendszer cinizmusát és gonoszságát felfedő eszköz – elsődlegesen nem a történelmi egyházak ellen irányult, ezek ellenére több lelkész mégis bekerült a „szomorú menetbe.” A 18-55 év közötti lelkészekre is vonatkozott a lejelentkezési kötelezettség, de miután ezt megtették, az általános gyakorlat szerint a lelkészek többségét még a lakóhelyükön hazaküldték, mondván, papokra nincs szükség. Így küldték vissza Forgon Pált Viskre,⁵⁰ Zimányi József missziós lelkészt Beregszászról⁵¹ fordították vissza.

Nem így járt néhány lelkész, akik a szolyvai gyűjtőtáborból – mint a halál torkából - szabadultak meg. Így vall erről Asszonyi István forgolányi lelkész: „*November 18-án községünk és környékünk többi férfiával együtt eleget tettem jelentkezési kötelezettségemnek és a tisztaújlaki városparancsnok*

⁴⁸ HORKAY, i.m., 1998. 136.

⁴⁹ ROMSICS Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, 300.

⁵⁰ FORGON, i.m. 1992. 21.

⁵¹ HARGITA, i.m. 1995. 64.

utasítására a szomorú menettel Szolyvára mentem. Velem együtt jöttek Czirók Béla fertősalmási, Zsurky József nagypaládi, Herczegh Kálmán uszkai, Orgoványi György tiszakeresztúri, Kiss László várii ref. lelkipásztorok, valamint Árvai Dezső tiszaujlaki plébános és Tóth József sárosoroszi r. kat. káplán. A tiszaujlaki városparancsnok működési területén csak g-kat. lelkészek maradtak itthon. December 1-én Petrov altábornagy, a 2. ukrán hadsereg parancsnoka tett látogatást az internáló táborban és társaim megbízásából előtte orosz nyelvű memorandumot olvastam fel, ismertetvén azt a körülményt, hogy környékünk teljesen lelkipásztorok nélkül maradt, míg a többi körzetek parancsnokai a lelkipásztorokat otthon hagyták. Az ő rendeletére dec. 5-én este a táborparancsnok nyolcunkat szabadon bocsájtott. Ez idő óta itthon vagyok, egészségem azonban Szolyván maradt, de ugyanezt tudom kiszabadult társaimról és az azóta hazakerült atyámfiairól is.”

Dr. Bartha Tibor munkácsi hitoktatónak és internátusi igazgatónak – később debreceni püspöknek - az utolsó pillanatban sikerült megmenekülnie a szambori gyűjtőhelyről.⁵² Bartha Tibort a táborparancsnok a doktori címe miatt orvosnak nézte, és emiatt nem akarta szabadon engedni. Kovács József munkácsi lelkész csak nagy nehézségek árán tudta igazolni szolgatársa lelkész voltát. Zimányi József Bartha Tibor lágerből való szabadulását összemosza Asszonyi Istvánék szolyvai szabadulásával.⁵³

A sztálini egyházellenes politika erőterében

1945. június 29-én a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában egyezményt írt alá a terület Szovjetunióhoz csatolásáról. Az egyezményt október 22-én csehszlovák, október 27-én szovjet részről ratifikálták.⁵⁴

Papp Géza ungtarnóci lelkész Révész püspöknek írt levelében pontosan körülírja az 1945-ös átmeneti időszak hangulatát: *„Ebben az új állam alakulatban semmi kilátás nincs arra, hogy a lelkészek csak valamelyes segítségben is részesüljenek. Csupán mint megtűrt valakik nézhetjük bizonytalan jövődönket... Az itteni törvények még nem kezdték ki ugyan az egyházakat, de módot adnak minden egyes községi előjáráságnak arra, hogy pl. elvegye az egyházi lelkészi földeket... Minden tekintetben máról-holnapra élünk, úgy az egyház mint a lelkész.”*⁵⁵

⁵² FORGON, i.m.,. 1992. 21.

⁵³ HARGITA, i.m.,. 1995. 253.

⁵⁴ FEDINEC Csilla: Az 1944-1945. tanév a kárpátaljai iskolákban. In: Acta Hungarica IV-V. évfolyam, 1993-1994. Ungvár, 1997. 135.

⁵⁵ Papp Géza ungtarnóci lelkész kérelme dr. Révész Imre püspökhöz. 1945. július 25. TTREL I.1.c. 470.

Az átvonuló hadseregek konfiskálásai miatt a településekről teljesen eltűntek a lovak, az ökrök és a szekerek. A lelkészek a gyülekezeteik között nagyobb részt gyalog közlekedtek. Megszűnt a lelkészek számára korábban folyósított államsegély. A gyülekezetek teljes vagyonfosztása és a tagok általános elszegényedése nagyon megpróbálta a gyülekezetek teherviselését.

Azonnal elkezdődött a vallási közösségek tevékenységeinek a korlátozása. Az 1944-1945. tanév a terület magyar lakosságától elvette a lehetőséget, hogy anyanyelvű középiskolában folytathassa a tanulmányait, melynek elvégzése elengedhetetlenül szükséges volt a továbbtanuláshoz.⁵⁶

1945. áprilisában került sor az iskolák államosítására. Az Ungváron április 20-án kiadott 58. sz. dekrétum többek között kimondta:

- az ifjúság nevelése és oktatása Kárpánton túli Ukrajnában állami feladat, a végrehajtó hatalom a Néptanács közoktatási megbízottjának kezében összpontosul /1. §./;

- minden tanintézet állami, a teológusképzők kivételével /2. §./;

- minden pedagógus állami alkalmazott /3. §./;

- minden tanintézetet állami költségvetésből finanszíroznak a volt egyházi iskolák kivételével, melyek községi, illetve városi kezelésbe kerülnek /6. §./24.⁵⁷

A szolgálati helyükön maradt tanítók csupán kántori teendőket végezhettek. A szünetelő iskolák mellett heti egy órában volt szabad végezni a hitoktatást, a hiányokat a vasárnapi iskolák pótolták.⁵⁸ Megjelent a postai cenzúra; a feltorlódott és eltűnt küldemények miatt a postai kapcsolattartás lelassult.

1945. május 11-én, Tiszaszalkán Révész püspök kétszeri kérésére a Magyarországon maradt beregi gyülekezetek⁵⁹ a „jelen idők történeti kényszerűsége folytán” megalakítják az ideiglenes Csonka-beregi egyházmegyét az 1938 előtti mintára.⁶⁰ 1945. június 15-én, Szatmáron tartott gyűlésen Máramarossziget, Hosszúmező, Halmi, Túrterebes, Kisbábony, Tamásváralja, Nagytarna, Dabolc és Nagybocksó egyházak lelkészei kimondták az Ugocsa megyétől való elszakadásukat és a nagybányaihoz való visszatérést az 1940. június 30-iki állapot szerint.

Az eddig legnagyobb történelmi sorscsapás alatt a kárpátaljai reformátusság lelki élete megújult. Megnőtt az istentiszteletek és a

⁵⁶ FEDINEC, i.m. 1997. 141.

⁵⁷ FEDINEC, i.m. 1997. 139.

⁵⁸ Papp Géza kérelme, i.m., 470.

⁵⁹ Nagylónya, Tákos, Jánd, Ugornya-gergelyi, Csaroda, Tiszavid, Barabás, Vámosatya, Nagylónya, Kislónya, Tiszaszalka, Hetefehércse, Tivadar, Gulács, Mátyus, Tiszaadony, Tarpa, Tiszakerecseny, Vásárosnamény.

⁶⁰ Jegyzőkönyv a Csonka-beregi egyházmegye megalakulásáról. Tiszaszalka, 1945.05.11. TTREL I.1.c. 469.

bibliakörök látogatottsága. Lajos Sándor esperes helyettes szerint: „Mindennap termékeny talajra hull az Ige könnyes vetés után.”⁶¹

Asszonyi István forgolányi lelkész az 1945-ös állapotot írja le: „A gyülekezetek teherbíró képessége majdnem a nullán mozog, mert ellenszolgáltatás nélkül veszik át híveink terményeit, állatait. Mégsem csüggedek, nem kétségkedem, Istentől jött mindez, Ő tudja mikor lesz elég a próbából, Ő megtalálja az útját annak, hogy hívei és pásztorai éhen ne vesszenek.”⁶²

Sztálin egy ideológiailag egységes társadalmat akart megteremteni, melybe nem illett bele az egyház. Célja az egyház lassú elpusztítása volt. A magyar nemzet református szolgálattevői a szovjet nép ellenségeinek lettek nyilvánítva.

Az 1946-os letartóztatási hullám

1946. január 22-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége rendeletet hozott a Kárpátontúli terület megalakításáról az Ukrán SZSZK kötelékében. Január 24-től az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete értelmében a Kárpátontúli területen az Ukrán SZSZK törvényei léptek életbe.⁶³

1946-tól Kárpátalja területén is – 25 éves szovjet tapasztalatok alapján – elkezdődött a kolhozosítás, mely megfosztotta a több generáció alatt összegyűjtött vagyontól az amúgy is jelentős mértékben elszegényedett magyar lakosságot.⁶⁴

1946-ban elindult a református lelkészek letartóztatása, melyet minden esetben megelőzött a lelkészekről való adatgyűjtés az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala⁶⁵ kárpátaljai nyomozó részlege által.

⁶¹ Lajos Sándor esperes jelentése különböző megyei ügyekről. Fancsika, 1945. június 3. TTREL I.1.c. 470.

⁶² Asszonyi István forgolányi lelkész 1945.01.23-án kelt jelentése Tiszántúl püspökének. TTREL I.1.c. 465.

⁶³ FEDINEC, i.m., 1997. 135.

⁶⁴ KOSZTYÓ Gyula: Kárpátalja szovjetizálásának hatása a magyar kisebbség identitására (1944–1953). In: Fedinec Csilla és Szoták Szilvia szerk.: Változó Világ – Változó Közösségek a Kárpát-medencében. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. Budapest, 2013. 88.

ORBÁN Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944-1949 között. In: Történeti Tanulmányok XIV. Debrecen, 2008. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. 263.

⁶⁵ УМГБУ УССР – Управление Министерства Государственной Безопасности Украинской Советской Социалистической Республики
Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság

1946-ban az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala Gönczy Pál, Balogh Sándor, Narancsik Imre és Csok József lelkészeket tartóztatta le, és ítélte el koncepciós perben.

Gönczy Pál nagydobronyi lp., (45) letartóztatva 1946. júl. 30. Büntetés: 8 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 1 r. 54.§.4.c., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c. alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁶⁶

Balogh Sándor eszenyi lp., (55) letartóztatva 1946. okt. 18. Büntetés: 5 év javító-nevelő munkatábor, vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c., és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. 1948. február 25-én az uráli Jekatyerinburgi terület Csez község lágerében meghalt. Rehabilitálva 1991-ben.⁶⁷

Narancsik Imre nagymuzsalyi lp., (42) letartóztatva 1946. nov. 28. Büntetés: 8 év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c., és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. 1948-ban Irkutszk egyik lágerében meghalt. Rehabilitálva 1993-ban.⁶⁸

Csok József kisbégányi lp., (50) letartóztatva 1946. dec. 11. Büntetés: 4 év javító-nevelő munkatábor, 3 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c., és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁶⁹

Az 1947-es letartóztatási hullám és a Sztálinnak írt levél

Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1947-ben Zimányi Józsefet és Horkay Barnabás lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepciós perben.

Zimányi József, rafajnaújfalui lp., (30) letartóztatva 1947. október 15. Büntetés: 7 év javító-nevelő munkatábor. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10. c., és az USZSZK BTK 109.§. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.⁷⁰

⁶⁶ Gönczy Pál peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 2170. Delo: 823.

⁶⁷ Balogh Sándor peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 3514. Delo: 979.

⁶⁸ Narancsik Imre peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 3292. Delo: 1063.

⁶⁹ Csok József peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 3292. Delo: 1063.

⁷⁰ Zimányi József és Horkay Barnabás peranyaga egy dossziében. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 5983. Delo: C-2274.

Horkay Barnabás nagyszöllősi lp., (39) letartóztatva 1947. október 15. Büntetés: 7 év javító-nevelő munkatábor. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10. c., és az USZSZK BTK 109.§. és 196. §. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.

1947 márciusában egy Baráti Körös⁷¹ megbeszélésen többen a jelenlévő lelkészek közül felvetették, hogy magánbeszélgetéseikben ugyan többször bírálják az ateista szovjetrendszert, de még egyszer sem tettek szóban bizonytságot a rendszer képviselőinek. A megbeszélésen Horkay Barnát és Zimányi Józsefet bízták meg, hogy adjanak hangot a prófétai bizonyágtételnek. Kezdetben szó sem volt levélírásról, kizárólag csak szóbeli bizonyágtételről. Ők ketten akkor néhány mondatban elmondták a többieknek a bizonyágtétel tartalmát, amelyet a többi lelkész elfogadott, és ezzel a Baráti Kör teljes egyetértésben elindította a protestálást.

Véleményem szerint emiatt erre a levélre az egész Baráti Kör leveleként kell tekintenünk, sőt még ennél is tovább menve, ez a levél egyházi jogi szempontból az egész Kárpátaljai Református Egyház levele volt. Ezt az állításomat azzal a ténnyel támasztom alá, hogy a bizonyágtévé szándék megszületésekor (1947 februárjában és márciusában) még a két baráti körös lelkész volt az egyház törvényesen és fölényes aránnyal (82 szavazatból 80) megválasztott vezetője: Györke István (Beregújfalu) püspök és Pázsit József (Munkács) főjegyző személyében.⁷²

Zimányi József és Horkay Barnabás a megállapodás szerint Gecséből gyalog indultak el az Állambiztonsági Hivatal beregszászi irodájába. A néhány kilométeres utat végig imádkozva tették meg, a beregszászi állambiztonsági irodában egy őrnagy fogadta őket. Zimányiék elmondták, hogy nem szektások, hanem református lelkészek, és Moszkvába szeretnének

⁷¹ Orbán Marianna kutatásai alapján a Baráti Kör egy Belmissziói mozgalom volt, mely mozgatórugója Szabó Béla huszti lelkész lett. Ő két lelkésztársával, Tóth Kálmánnal és Simon Zsigmonddal alapította ezt a baráti közösséget, ami kezdetben a belmisszióban érintett lelkészeket fogta össze. A közösség a Napkeleti vagy Keleti Baráti Kör nevet viselte, ami 1936 őszén alakult meg a református egyház keretein belül Huszton. Célja az öntudatos református nevelés volt. A kör tagjai minden hónap első szerdáján gyűltek össze, mindig más-más helyen, hogy Isten Igéjét tanulmányozzák. Csatlakoztak a mozgalomhoz lelképásztorok, lelkészfeleségek, tanítók, tanítónők, gyülekezeti tagok, akik lényegében a belmisszió feladatát vállalták fel: részt vettek asszony- és leánykörök, ifjúsági egyesületek szervezésében, betegeket látogattak. Jövedelmükből tizedet adtak, amiből segítették a szegényeket, a betegeket, a rászorulókat, és a külmissziót támogatták. A tagok nem politizáltak, nem folytattak semmilyen államellenes tevékenységet, működésük kizárólag a lelki és közösségi élet egyházon belüli megújulását irányozta elő.

ORBÁN Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936 – 1947). In: Acta Academiae Beregsiensis. 28. évf. 2. köt./2009. 239-240.

⁷² KTÁL, Fond 1490. Opisz 1/18. Szavazatbontási jegyzőkönyv a KRE 1947-es püspökválasztásról. 1947. február 12. 4.

felmenni, és Sztálinnal szeretnének beszélni. Az őrnagy meghallgatta majd megkérte őket, hogy előbb írják le a mondanivalójukat. Akkor született meg a levél első leírt változata: *„Hatalmas Sztálin! Isten a német fasizmust sok orosz és más nép fiainak vérével törte le. Te a győzelem dicsőségét is magadnak tulajdonítottad. Mindenben Isten helyére helyezted magad. Hatalmas búzamezők mellett nagy táblákon hirdette a dicsekvő felírás: Isten nélkül és imádság nélkül, de műtrágyával és traktorral! Ezért az Úr meg fog alázni, mint Nabukodonozort. Saját fiaid fognak megvetni téged. Amíg idő van, szállj magadba, adj dicsőséget a felséges Istennek! Ez népednek is a javára lesz. A gőgös Belsazar egy éjszaka birodalmával együtt elveszett. Zimányi József és Horkay Barna”*.

Az őrnagy átvette a levelet, és megkérte őket, hogy menjenek fel Ungvárra Agafonov vallásügyi meghatalmazotthoz és mondják el neki is a levél tartalmát. Az őrnagy nem tartotta veszélyesnek a két lelkészt és a mondanivalójukat sem, mivel nem tartóztatta azonnal le őket. Másnap, 1947. március 27-én Horkay Barna, Zimányi József és Simon Zsigmond lelkészek Ungvárra utaztak, és találkoztak Agafonovval, aki leíratta velük a levelet. Ez a legteljesebb levél került be az 1947-ben letartóztatott lelkészek peranyagába.

„Sztálin Marsallnak és Tanácsadóinak, Moszkva

Hatalmas Sztálin!

Isten téged a föld legnagyobb Birodalmának fejévé tett. Uralkodásod alatt az orosz Birodalom olyan hatalmat nyert, mint azelőtt soha. A legutóbbi háborúban megmentett Téged és országunkat a hitlerizmus borzalmaitól, győzelmet adott hadseregünknek. Mindenekért nem Istennek adtad a dicsőséget, hanem önmagadnak és embereknek. Isten pedig kijelentette Igéjében: „Én vagyok az úr, ez a nevem és dicsőségemet másnak nem adom, sem dicséretemet, a bálványoknak”. (Ézsaiás 42:8). Parancsot kaptunk Istentől arra, hogy Téged szeretettel, de komolyan figyelmeztessünk Isten közeli büntetésére, amellyel sújtani fogja Birodalmunkat, ha annak vezetői és népe meg nem alázkodnak Isten előtt és vissza nem térnek hozzá. Súlyos csapások következnek Birodalmunkra. Ezekről csak Veled beszélhetünk.

Mivel Istent szeretjük, Tégedet is, Birodalmunkat is szeretjük, épen ezért teszünk eleget Isten e nehéz parancsának, hogy meghalljad az Isten intését és engedhess annak, hogy Isten a Birodalmunk ellen tervezett büntetést ne hajtsa végre. Birodalmunk Vezetésed alatt egész világ előtt megtagadta az Urat. Néhány példát említünk ennek bizonyítására.

1. Az iskolákban tilos az imádkozás, Isten nevének dicsérése, sőt azt kell tanítani, hogy nincs Isten. Pedig tudjuk, hogy az egyiptomi Fáraó

seregével együtt a tengerbe veszett, országát tíz csapás sújtotta, mert büszkén így szólt: „Kicsoda, az Úr, hogy szavára hallgassak?” (II. Mózes 5:2)

2. Birodalmunkban az Isten - ellenes propaganda: Isten tagadása és csúfolása teljesen szabad, Isten Igéjének hirdetése erősen korlátozott. Jó termés esetén a búzaföldeken táblák állnak ilyen felírással: Isten nélkül és imádság nélkül, de műtrágyával és traktorral! – Az úr pedig kijelentette 2. Zsoltárban, hogy megcsúfolja és megbünteti azokat, akik Isten ellen és Krisztus ellen támadnak.

3. Noha Isten segítette győzelemre seregünket a legutóbbi háborúban, a dicsőséget Önmagadnak és emberi erőnek tulajdonítottad, sőt a sokat szenvedett nyugati országreszek újjáépítését is Isten nélkül és emberi erővel akarjátok végbevenni. Pedig Isten kijelentette: „Átkozott az a férfi, aki emberekben bízik és testbe helyezi erejét, az Úrtól pedig eltávozott az ő szíve. Áldott az a férfi, aki az úrban bízik, és akinek birodalma az Úr!” (Jeremiás 17: 5, 7)

Tudjuk, hogy Téged a névleges keresztyének rossz példája fordított el Istentől, azért volt Isten hosszútűrő Irántad. Most azonban engedelmeskedjél Isten megtérésre hívó parancsának. Mert a világtörténelem a Bibliával egyezően biztosítja, hogy az Isten szavára megtérő: Bűneit megbánó és elhagyó Ninive és királya megmenekült Isten bejelentett büntetésétől (Jónás 3. rész), az engedetlen Belsazar pedig világbirodalmával együtt elveszett. (Dániel 5. rész). Szívünkben kívánjuk, hogy életed ez utáni éveiben Isten akarata szerint és az ő dicsőségére élhess és vezessed Birodalmunkat, hogy ez a föld legboldogabb országa legyen. Földi életed után pedig az Úr Jézus Krisztus által részese légy a mennyei üdvösségnek.

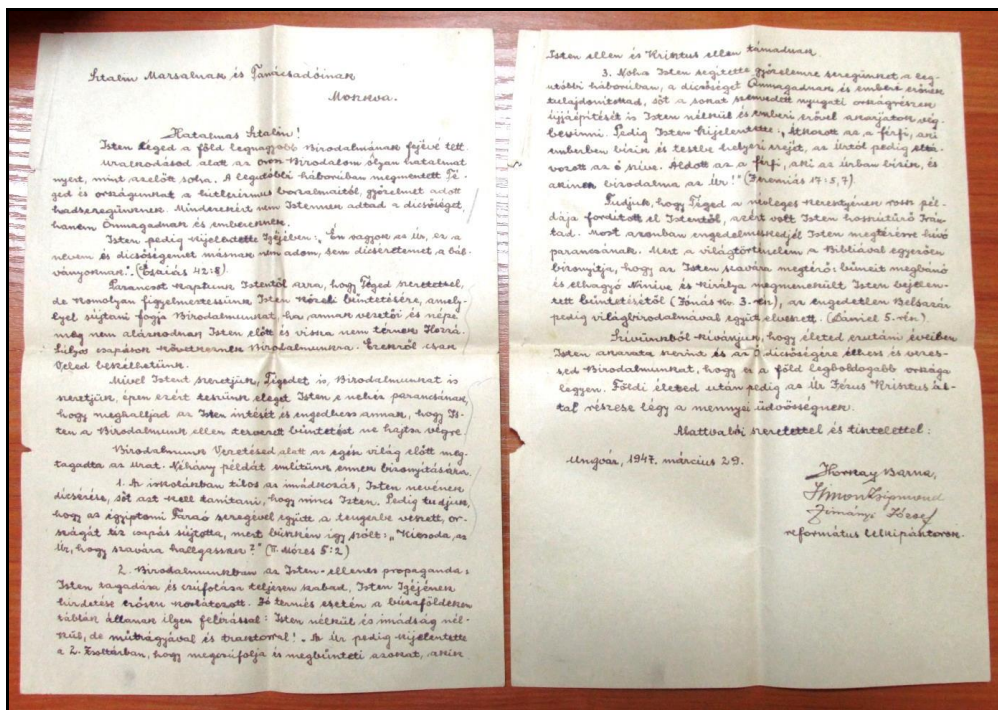
Alattvalói szeretettel és tisztelettel:

Ungvár, 1947. március 29.

*Horkay Barna, Simon Zsigmond, Zimányi József református lelkipásztorok.*⁷³

⁷³ A Baráti Kör lelkészeinek peranyagai. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 2258.

7. ábra. A Sztálinnak írt levél

Forrás: Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 2258.

A megbízott érdekesnek ítélte az elhangzottakat, de elengedte a lelkészeket. A lelkészek csodálkoztak, hogy ilyen könnyen kiszabadultak az „oroszlánok verméből.”

Véleményem szerint a lelkészek letartóztatásának a valódi oka nem a Sztálinnak írt levél volt, hanem az esperesek számára csúfos vereséggel véget ért püspökválasztás.⁷⁴ Bary Gyula beregi esperes tartva a később következő esperesi választások eredményeitől 1947. március 27-én esperes társaival (Gencsy Béla ungi és Lajos Sándor máramaros-ugocsa esperesekkel), Baráti Kör ellenes körlevelet adott ki, mellyel egy időben egyházi és állami hadjáratot indított a Baráti Kör lelkészei ellen. 1947. április 15-re összehívott beregszászi lelkészértekezleten már úgy mutatkozott be, mint az Egyházügyi Hivatal által kinevezett „területi megbízott”, aki az új szovjetrendszerben a püspöki cím megfelelője volt. Ezt a pozíciót az 1949 decemberében bekövetkezett haláláig viselte, melyben Gencsy Béla váltotta.

⁷⁴ Szavazatbontási jegyzőkönyv, im 1947. február 12. 4.

Az 1947. április 15-i időpontot tekinthetjük a több százéves ősi református jogrend megszűnésének, melyet a Kárpátaljai Református Egyház 1991. április 4-én állított csak helyre az új törvényesen megválasztott egyházi vezetőség által megtartott első zsinati ülésen.⁷⁵

Véleményem szerint a Sztálinnak írt levelet az Egyház prófétai tisztsége felől szabad csak értelmeznünk. Így a Sztálinnak írt bátor levél a Baráti Kört és a Kárpátaljai Református Egyházat prófétai magasságokba emeli, amely példaadó és példamutató lehet egyházunk mindenkor szolgálattevői és tagjai számára. A próféta mindig a legnagyobb sötétségben szól, a legnagyobb sötétségben magát a teremő Istent képviseli, annak a nevében szól. Amikor szól, akkor mindig az életét teszi kockára az igazságért, mások megmeneküléséért. Kárpátalján akkor és ott erre a prófétai szolgálatra Isten a református lelkészeket választotta, akik hite világított az ateista és irgalom nélküli szovjet társadalom sötétségében.

Az 1948-as letartóztatási hullám⁷⁶

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1948-ban Simon Zsigmond lelkészt és Fekete Gyula misszionáriust tartóztatta le, és ítélte el koncepció perben.

Simon Zsigmond asztélyi lp., (54) letartóztatva 1948. június 28. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c., 54.§.2. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Fekete Gyula csetfalvai misszionárius, (43) letartóztatva 1948. augusztus 16. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.11.c., 54.§.2. és az USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

⁷⁵ FODOR Gusztáv: A Sztálinnak írt levél naivitás, vagy prófétai szó? I-II. *Küldetés*, XXIV. évfolyam. 2016. január/február.

⁷⁶ Simon Zsigmond és Fekete Gyula peranyaga egy dossziében. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 770. Delo: 1970.

Az 1949-es letartóztatási hullám⁷⁷

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1949-ben Kovács Zoltán, Pázsit József, Asszonyi István, Gulácsi Lajos, Huszti Béla, Györke István és Zsurki József lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepciók perben.

Kovács Zoltán tiszaujlaki lp., (42) letartóztatva 1949. március 19. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Pázsit József munkácsi lp., (35) letartóztatva 1949. március 20. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11.c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Asszonyi István forgolányi lp., (40) letartóztatva 1949. március 20. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Gulácsi Lajos munkácsi kisegítő lp., (24) letartóztatva 1949. március 20. Büntetés: 10. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c. alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Huszti Béla kigyósi lp., (54) letartóztatva 1949. március 25. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Györke István beregújfalui lp., (53) letartóztatva 1949. március 25. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., 54.§.10.c. és az USZSZK BTK 54.§.11. c., alapján. Rehabilitálva 1991-ben.

Zsurki József nagypaládi lp., (48) letartóztatva 1949. november 26. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.4.c., 54.§.10.c., az

⁷⁷ Kovács Zoltán, Pázsit József, Asszonyi István, Gulácsy Lajos, Huszti Béla és Györke István Baráti Körös lelkészek pere egy jogi egységként volt kezelve, peranyagaik 3 dossziében találhatóak. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 248. Delo: 2258. I.II.III. dosszié.

USZSZK BTK 54.§.2.c., USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁷⁸

Az 1950-es év eseményei: letartóztatások és a szovjet békekorszak hajnala

Bary Gyula 1949. decemberi halálával a Kárpátontúli Egyetemes Református Egyház főesperesi tisztségét az Egyházügyi Hivatal felhatalmazásával Gencsy Béla, szürtei lelkész 1950. január 1-ével vette át, mely tisztséget 1978-ig viselt. 1949. december 23-án kiadta első körlevelét, melyben bejelentette az egyházkerület élén történt személyi változásokat és az 1949 végéig fennálló egyházmegyéek megszűnését Illés István volt beregi esperes és Lajos Sándor volt máramaros-ugocsai esperesek igazoló aláírásával. Az új „területi esperesség” központi címe: Ungvár, Lenin tér. 5., az éves kerületi járulék összege fejenként 1 rubel.⁷⁹

Gencsy Béla 1950. június 2-án küldte ki első körlevelét a béke védelmében, melyben a *„Kárpátontúli ref. egyház vezetője, a református papság és hívők nevében a legnagyobb készséggel kinyilatkoztatja, hogy csatlakozik a Béke Hívei Világkongresszus állandó Bizottsága stockholmi ülészakánának határozatához, mely kimondja az atomfegyver betiltását és ama kormány háborús bűnössé nyilvánítását, amely elsőnek alkalmazza az atomfegyvert, bármely ország ellen. Kárpátontúli reformátusság felemeli a szavát a béke védelmében és minden erejével a béke megőrzése és fennmaradása érdekében munkálkodik.”*⁸⁰ Gencsy körlevelét kötelező volt minden szószékről felolvasni, mely eseménnyel a KRE életében beköszöntött a „béke korszak.”

Az Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1950-ben Vass József, Tárczy Dániel és Szutor Jenő lelkészeket tartóztatta le és ítélte el koncepciós perben.

Vass József técsői lp., (40) letartóztatva 1950. január 7. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.4.c., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.2.c., USZSZK BT 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁸¹

⁷⁸ Zsurki József peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 2272. Delo: 2542.

⁷⁹ Gencsy Béla 1949. december 23-án kelt első főesperesi körlevele. KREKL.10.c.1949.12.23 1-2.

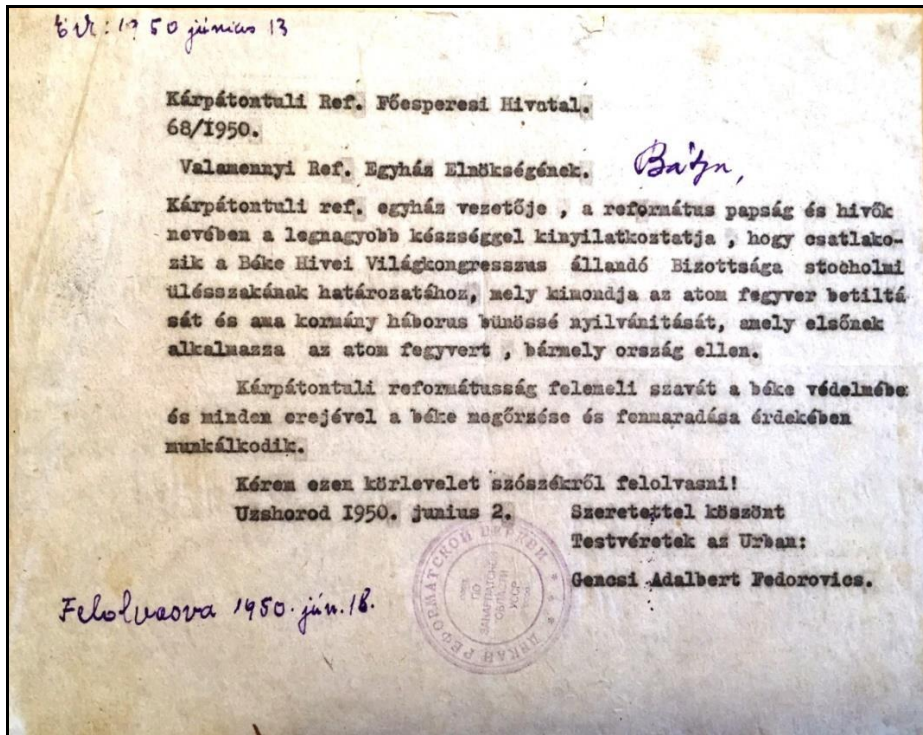
⁸⁰ Gencsy Béla 1950. június 2-án kelt 68/1950 sorszámú körlevele. KREKL.10.c.1950.06.18.

⁸¹ Vass József peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 456. Delo: 2582.

Tárczy Dániel kisdobronyi lp., (49) letartóztatva 1950. október 16., Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.13.c., USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. Rehabilitálva 1992-ben.⁸²

Szutor Jenő beregszászi lp., (60) letartóztatva 1950. december 8., Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r., 54.§.10.c., az USZSZK BTK 54.§.4.c., USZSZK BTK 29.§. a., b., c., alapján. 1951. augusztus 29-én az OZERLAG egyikében meghalt. Rehabilitálva 1972. augusztus 24-én.⁸³

8. ábra. Gencsy Béla „béke védelmében” 1950. július 2-án kelt első körlevele

Forrás: KREKL.10.c.1950.06.18)

⁸² Tárczy Dániel peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 2401. Delo: 2857.

⁸³ Szutor Jenő peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 5636. Delo: 2900.

Az utolsó letartóztatás 1951-ben

Ukrán SZSZK Állambiztonsági Hivatala 1951-ben Forgon Pál lelkészt tartóztatta le és ítélte el koncepciós perben.

Forgon Pál viski lp., (38) letartóztatva 1951. december 13. Büntetés: 25. év javító-nevelő munkatábor, 5 év jogvesztés és vagyyonelkobzás. Elítélve az USZSZK BTK 2.r. 54.§.4.c., és az USZSZK BTK 54.§.10. alapján. Rehabilitálva 1989-ben.⁸⁴

Összegzés

A kárpátaljai magyar reformátusság életében az 1944–1953 közötti időszak a legsúlyosabb veszteségek korszaka volt. 1944 októberében a hadművelleti kitelepítések következtében és a vörös terror elől együtt menekült az egyházat kormányzó elit világi része, a felekezeti iskolák tanári kara és a százfős lelkészi kar egynegyede. 1944 novemberében elkezdődött a magyar lakosság deportálása, mely tragikus esemény következtében kb. 15 ezer – a református közösség gerincét és legszélesebb rétegét képező – munkaképes református egyháztag került munkatáborokba. Az ő megtörésük, elpusztításuk és az 1946-tól kezdődő kolhozosítás egyháztörténeti kataklizmaként is értelmezhető. Az egyházat a szovjet államhatalom kényszerű aszkézisbe kényszerítette, minden vagyonától megfosztva: államosították a felekezeti iskoláit, parókiáit, templomait, teljes földvagyonát. A „szocialista mennyország” útjában álló református egyházat idegen testként kezelte az ateista államhatalom, visszaszorítva azt a templomaiba, mely utolsó mentővarként fogadta magába vasárnaponként a megfélemlített és megtört gerincű magyar reformátusságot. A Szovjet Minisztertanács Állami Egyházügyi Tanácsa kárpátaljai rezidensén keresztül 1950-re az egyház felett teljesen átvette az irányítást, megszüntetve annak korábbi jogrendjét és mozgásterét. Megtörtént az egyházközségek szovjet egyházügyi törvények szerinti „regisztrálása”, mely lépéssel jogilag rendeződött a KRE addig bizonytalan kapcsolata az államhatalommal. A regisztrációval az állam a kényszerpályán mozgó egyházat betagolta a szovjet jogrendbe. 1946-1951 között Ukrajna Állambiztonsági Hivatala 19 lelkészt tartóztatott le, koncepciós perekben ítélve őket el 4-25 év javító-nevelő munkatáborokban letöltendő szabadságvesztésre és teljes vagyonfosztásra, kik közül hárman meghaltak a GULAG táborokban. Sztálin terrorgépezetének keleti nyers ereje néhány év alatt szétzúzta az egyház büszke, cselekvő ellenállását, és az érdekérvényesítésre való képességét.

⁸⁴ Forgon Pál peranyaga. Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma, F.P. 2258., op. 1., od.zb. 963. Delo: 3144.

Mártírrá lett lelkészeink példája és áldozata megerősíti az Egyház üzenetét: az Úr Jézusba vetett hit egy olyan drága kiváltság, amelyért nemcsak élni, hanem meghalni is érdemes. Az üldöztetések és Sztálin egyházpusztító szándéka ellenére a mai is élő és szolgáló kárpátaljai református gyülekezetek bizonyosságai a megtartó Isten hatalmának és kegyelmének. Az egyház olyan üllő, amelyen sok kalapács elkopott és a sarló is kicsorbult.

Felhasznált források és irodalom:

Levéltári források:

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)

Kimutatás az 1945. januári lelkészi illetmény kiegészítő államsegély kiutalásáról. 85/1945. DREL, I.1.b. ügyviteli iratok. 1945. 492.

Szutor István menekült beregszászi segédlelkész jelentkezési lapja az Egyetemes Konventnél. Budapest, 1944. október 30. DREL, A/1.b. Püspöki 1644/1945.

Tóth Lajos konventi tanácsos levele P. Tóth Lajos szolyvai menekült missziói lelkész ügyében Győri Elemér dunántúli püspöknek 1944. november 23-án. 6751/1944. DREL I.1.b. ügyviteli iratok. 1944. 490.

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

Fond No. 1490. Opisz 1/18. Jegyzőkönyv a KRE 1947-es püspökválasztás szavazatbontásáról. 1947. február 12.

Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára (KREKL)

Gencsy Béla 1949. december 23-án kelt első főesperesi körlevele. KREKL,10.c.1949. 12. 23.

Gencsy Béla 1950. június 2-án kelt 68/1950 sorszámú körlevele. KREKL,10.c.1950. 06. 18

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TTREL)

A Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkáranak 3255/1944 sz. 1944. szeptember 11-én kelt, szigorúan bizalmas levele dr. Révész Imre püspöknek a Debreceni Ref. Főiskolai Könyvtár és Levéltár hadműveleti kiürítése ügyében. TTREL I.1.e.90/9.

Bertók Béla püspök Tárnok Gyula marcelházi lelkésznek írt válaszelevele. Munkács. 1939.04.16. TTREL I.22.a.1939.19.

Györke István: Jelentés a beregújfalui református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra. TTREL I.1.c.462. 1.

Jegyzőkönyv a Csonka-beregi egyházmegye megalakulásáról. Tiszaszalka, 1945.05.11. TTREL I.1.c.469.

Lajos Sándor esperes jelentése különböző megyei ügyekről. Fancsika, 1945. június 3. TTREL I.1.c.470.

Missziós iratok. Belmissziói Bizottság iratai 1941-1943 közötti időszak. TtREL I.1.m.13.

Papp Géza ungtarnóci lelkész kérelme dr. Révész Imre püspökhöz. 1945. július 25. TTREL I.1.c.470.

Révész Imre püspök válasza Szabó Géza ungtarnóci (Ung megye) lelkész kérelmére. Debrecen. 1945.07.26. TTREL I.1.c.470.

Bazur János márokpapi lelkész a tiszántúli egyházkerületnek 100/1945 sz. 1945. október 25-én kelt jelentése. TTREL I.1.c.462.

Tárnok Gyula levele Bertók Béla püspökhöz. 1939.04.10. Macelháza. TTREL I.22.a.1939.19.

Asszonyi István forgolányi lelkész 1945.01.23-án kelt jelentése Tiszántúl püspökének. TTREL I.1.c.465.

A Zsinati Tanács Budapesten, 1945. szeptember 5-én kelt, 3773/1945 sorszámú jelentése a menekült, de szolgálati helyükre visszatérni nem tudó lelkészekről Dr. Révész Imre tiszántúli püspöknek. TREL I.1.c.424.

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL)

Béczy K. József tisztaásványi lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2a 274-28.

Bőd István tiszapéterfalvai lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2a 528.

Bütösi János munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 26. MREZSL 2.a. 277.

Harkai Antal beregszászi vallástanár menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Kacsok, 1944. november 24. MREZSL 2.a. 274-280.

Horkay Lajos salánki lelkész feleségének a jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. november 18. MREZSL 2.a. 274-280.

Kiss István tiszaujlaki lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. október 21. MREZSL 2a C 324. 49.

Murányi Zoltán mezőgecei lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1945. szeptember 6. MREZSL 2.a. 274-280.

P. Tóth Lajos szolyvai menekült missziói jelentkezési adatlapja és menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 23. MREZSL 2.a. 274-280.

Palágyi Árpád munkácsi menekült segédlelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. október 26. MREZSL 2.a. 277.

Párducz Rezső János tiszaujhelyi lelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. november 1. MREZSL 2a 1065.

Szaniszló Endre nagybocskói menekült missziói lelkész jelentkezési adatlapja az Egyetemes Konventhez. Budapest, 1944. november 7. MREZSL 2.a. 274-280.

Szutor István beregszászi segédlelkész menekültsegély kérelme az Egyetemes Konventnek. Budapest, 1944. október 30. MREZSL 2.a. 274-280.

Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának Ungvári Archívuma

F.P. 2258., op. 1., Református lelkészek peranyagai.

*Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye
Faluszemináriumi Közgyűjtemény*

KIRÁLY Zoltán: Csap, 1933-1945. Emlékezéseim a csapi református gyülekezet körében eltöltött szolgálati esztendőkre. I-II. Sárospatak 1956.

Felhasznált irodalom

- A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára 1941. A Református Egyetemes Konvent megbízásából kiadta a Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1941.
- A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház 1937-es Névtára, Egyetemes Konvent, Szepsi, 1937.
- BOTLIK József: Kárpátalja, mint Zakarpatszka-Ukrajna autonóm szovjet tagköztársaság (1944. november 27. - 1946. január 22.) 2003. október XLVI. évfolyam 10. szám.
- FEDINEC Csilla: Az 1944-1945. tanév a kárpátaljai iskolákban. In: Acta Hungarica 1V-V. évfolyam, 1993-1994. Ungvár, 1997.
- FORGON Pál: Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1992.
- HARGITA Árpád (szerk.): „Tűzoszlopoddal a jéghegyek között. Zimányi József életútja.” Fundamentum Alapítvány. Budapest 1995.
- HORKAY Barna: A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből. Kom Over En Help Alapítvány 1998.

- KOSZTYÓ Gyula. Kárpátalja szovjetizálásának hatása a magyar kisebbség identitására (1944–1953). In: Fedinec Csilla és Szoták Szilvia szerk.: *Változó Világ – Változó Közösségek a Kárpát-medencében*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. Budapest, 2013.
- KÖVY Árpád: A reformátusok. In: Borsody István szerk.: *Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938*. Az Ország Útja kiadása, Atheneum, Budapest 1939.
- NARANCSIK Imre: Reformátusok. In.: Csatár István - Ölvedi János szerk.: *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest, 1939.
- OFICINSZKIJ Román: A 4. Ukrán Front és az ellenfelek. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919-2009*, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010.
- ORBÁN Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944-1949 között. In: *Történeti Tanulmányok XIV.* Debrecen, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa, 2008.
- ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- TÁRCZY Lajos: Megemlékezés. In: Gortvay Erzsébet (szerk): *Jó pásztor volt. Gecse Endre mártír tiszteletes emlékezete*. Emlékkönyv. Intermix Kiadó. Ungvár-Budapest 2003.

Újságcikkek

FODOR Gusztáv: A Sztálinnak írt levél naivitás, vagy prófétai szó? I-II. *Küldetés*, XXIV. évfolyam. 2016. január/február.

GULÁCSY Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház. *Evangéliumi Hírnök*, Az Ungvári Református Egyház Lapja. 2003. május. 5.

A MUNKÁCSI GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZMEGYE A SZOVJET MEGSZÁLLÁS UTÁN ÉS MA

Bendász Dániel

*Munkácsi Görögkatolikus Püspökség,
ny. főesperes*

A Munkácsi Egyházmegye megalakulásának gyökerei az ezeréves történelem homályában rejtőznek el. Alapítására vonatkozólag okmányilag is bizonyítható adatunk nincs, viszont a XV. századból létezik az 1458-ban Hunyadi Mátyás által kiadott adománylevél, mely a munkácsi kolostor alapítását bizonyítja. A néphagyomány szerint az egyházmegye már a tatárjárás ideje előtt (1241) létezett.¹

1646-ban az ungvári unió felvétele után a munkácsi püspökséget Taraszovics Bazil (1633-1648), Parthén Péter (1648-1670), De Camelis János József (1690-1706), Olsávszky Manuel (1743-1767) és a külön figyelmet érdemlő, áldott emlékű Bacsinszky András (1772-1809) vezették, akik tudásuk legjavát adták az egyházmegye felvirágoztatásáért, annak ellenére, hogy az 1920-1930-as években kegyetlen felekezeti harcok gyengítették létét, de mégis gyümölcsöző fejlődésnek indult a gondviselésnek köszönhetően olyan püspökök vezetése alatt mint Gebé Péter (1923-1931) és Sztojka Sándor (1932-1943).

Sztojka Sándor püspök halála – 1943. május 31. – nagy veszteség volt a Munkácsi Egyházmegyére. Az egyházi törvényekhez híven 1943. június 2-án a káptalan tagjai Illiczky Sándor, Jankovica Sándor, Chira Sándor, Kossey Tódor, Kohutics Tivadar, Choma Viktor és Dr. Marina Gyula kiválasztották Illiczky Sándor prelátnak káptalani helynökké,² mely tisztséget 1944. február 12-ig töltötte be, amikor az Apostoli Szentszék Dr. Dudás Miklós püspököt, a szomszéd- és testvér Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegye főpásztorát apostoli adminisztrátori minőségben a Munkácsi Egyházmegye élére állította.³ Ebben az időben a Munkácsi Egyházmegyének 5 főesperessége (Beregi, Máramarosi, Ugocsa, Ungi és Zempléni), 32 esperesi kerülete, 280 parókiája, 346 papja volt. A püspökség székhelye Ungvár volt, itt található a Főszékesegyház és a Püspöki Palota. A püspökség vezetése alatt működött Ungváron a Hittudományi Főiskola, az egyházmegyei papnevelde, a

¹ Schematismus cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsensis ad annum domini 1908. 10., 18-19.

² Munkácsi egyházmegyei körlevelek. - V/1943. 23.

³ Munkácsi egyházmegyei körlevelek. - I/1944.1.

görögkatolikus kántortanítóképző és tanítónőképző intézet, görögkatolikus leánylíceum és a vele kapcsolatos gyakorló népiskola, valamint az egyházmegyei internátusok, a konviktus, az alumneum, tanítóképző internátus, leányinternátus, Erzsébet Ház, a huszti alumneum internátus, a munkácsi gimnáziumi internátus, a Szent Család Árvaház Ungváron és a huszti árvaház.⁴

A II. világháború harcai már folytak a Kárpátokban, amikor Dr. Dudás Miklós püspök megkapta megbízatását az Apostoli Szentszéktől, és a római katolikus püspökök segédletével Madarász István Kassáról és Seffer János Szatmárról 1944. szeptember 24-én püspökké szentelték a Római „Ruszikum” kollégiumának fiatal és energikus végzős papját, Romzsa Tódort.

A Vörös Hadsereg jelenléte vidékünkön (Ungvár 1944. október 27-én lett felszabadítva) rendkívüli nagy terhet helyezett a fiatal 33 éves püspök vállára, mert meg kellett védenie a püspökséget a sztálini terrortól.

A 33 éves Romzsa Tódor püspök, állhatatosan vezette a Munkácsi Egyházmegyét és a politikai életben sohasem vett részt, ezért az egyház ellenségei nem tudtak semmilyen vádat ellene felhozni, amivel kompromittálhatták és gyanúba keverhették volna a görögkatolikus egyházat. Az akkor uralkodó hatalom⁵ minden erejével eredeti tervüket igyekeztek megvalósítani, s ezért térdre akarták kényszeríteni a fiatal Romzsa Tódor püspököt, hogy a görögkatolikus egyházat beolvasszák az orosz pravoszláviába. De a püspök határozottan elveti az uralkodó hatalom által gondosan kidolgozott tervet, mely szerint, neki a püspöknek, kellett volna kérni híveivel együtt a Moszkvai Pravoszláv Egyházzal való egyesülését.

Annak ellenére, hogy még abban az időben a görögkatolikus egyház vezetősége és papsága teljes lojalitással viseltetett az új hatalommal szemben, az akkori elvtársak álláspontja az egyházat illetően már ellenséges volt. Igyekeztek végrehajtani a görögkatolikus egyház likvidálásának ördögi tervét: a Zakarpatszka Ukrajna Néptanácsa működési ideje alatt (1944. november - 1946. január) egész sor különleges rendelkezéseket fogadott el, melyek a görögkatolikus egyház teljes likvidálását segítette elő. A kormány ezen rendelkezései rendkívüli előnyökben részesítették a helybeli pravoszláv egyházat, viszont ördögien elősegítették a görögkatolikus egyház hanyatlását, ami természetesen a pravoszláv egyház gyors fejlődését és erősödését szolgálta. Ezen rendelkezések arról szóltak, hogy a kérelmeknek megfelelően

⁴ A magyarországi latin és görög szertartású világi és szerzetes római katolikus papság névtára és az országos hivatalok útmutatója. Hivatalos adatok alapján összeállította: Pilinyi Gyula. Budapest, 1943.

⁵ МАКАРА М.П.: Закарпатська Україна: Шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород, 1995. 13.

szabadon lehetett vallást cserélni, akár visszamenőleges hatállyal is. A Zakarpatszka Ukrajna Néptanácsa, híven követve a szovjet példát,⁶ vallásügyi hivatalt szervezett, mely az egyházi javak tulajdonjogáról döntött, de mindig a pravoszlávok javára. Betiltották a görögkatolikus egyház nyilvános szereplését a sajtóban, elkobozták a bazilita szerzetesek nyomdáját, az összes működő görögkatolikus hitvédő, karitatív és tudományos szervezeteket betiltották, az egyházi és felekezeti iskolákat átadták az állami szerveknek, s így az egyházmegye összes oktatási intézménye el lett kobozva.

Területünk megszállása után a Munkácsi Egyházmegyében 433 pap volt, de közülük 25 pap már nyugdíjas korú és 10 bazilita szerzetesként szolgált. A háború utáni első hónapok semmilyen különös változást nem hoztak a görögkatolikus papság életében. 1945-ig 6 pap hagyta el az egyházmegyét (Bezsovszky Miklós, az őrdarmai parókus, a beregszászi kórházat kiszolgáló Ihnát Miklós atya, az ungvári kórházi kápolnában szolgálatot végző Király István atya, Dr. Marina Gyula kanonok, Dr. Német Sándor rahói parókus és Szabó Jenő). Hárman meghaltak (Deák Mihály Verebes parókusa, Jankovics Gyula, Horlyó parókusa és a nyugdíjas Haluskai Oreszt atya). 1945 elején egyházmegyénknek 423 papja volt.

Itt kell megemlíteni a Zakarpatszka Ukrajna Néptanácsának 1944. december 18-i határozatát a Zakarpatszka Ukrajna különleges bíróság szervezéséről valamint a nyomozócsoporthoz, mely a nép ellenségeinek ügyeivel foglalkozott. Eleinte a görögkatolikus egyházat kegyetlen támadás nem érte, holott a Zakarpatszka Ukrajna Néptanácsának és elnökének Turjanica Ivánnak minden cselekedete arra irányult, hogy lejárássák az egyházat a nép előtt, különösen a hívek előtt. A Néptanács tagjai és a hivatalnokok főleg az egykori ruszofilekből és katonai egyének köréből kerültek ki, akik minden erejükkel az Orosz Pravoszláv Egyház megerősödését segítették elő. 1945-ben nem véletlenül hozták létre a vétkesek elleni nyomozócsoporthoz Pronin Volodimir pravoszláv pappal az élén, de más felekezetű egyén ott részt nem vehetett. Ezen csoportok L. Mehlsiz vezérezredes felügyelete alatt működtek, és a mindenütt jelenlevő „titkos rendőrség”⁷ már 1944. december 5-én letartóztatta Demjanovics Pétert, az Istenszülő elhunyt tiszteletére szentelt rahói templom parókusát, akit népének elárulásával vádoltak.⁸ Ez a bizonyos Zakarpatszka Ukrajna különleges bíróság Ruszin Vaszil elnökletével (egykori partizánvezér, végzettség nélküli bíró, aki később több papunkat 25 évi börtönbüntetésre

⁶ ДОВГАНІЧ О. – ХЛАНТА, О.: У жорнах сталінських репресій. Ужгород, 1999. 8-10.

⁷ МАКАРА М.П. 1995. 40.

⁸ BENDÁSZ István – BENDÁSZ Dániel: Hitvallás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Kariosz Kiadó, Budapest, 2014. 112 – 115.

ítélte) elítéli „ezt a reverendás kémet golyóáltali halálra.”⁹ Így a 76 éves öreg pap nem betegsége miatt halt meg, hanem 1945. április 22-én, nagypénteken a börtönben lőtték agyon az ágyban fekvő haldoklót. Egyházmegyénk következő papjai lettek a megszálló rendszer áldozataivá:

- Illiczky Sándor kanonok, prelátus a Munkácsi Egyházmegye főhelynöke, akit már 1945. március 8-án Budapesten a SZMERS,¹⁰ 4-ik Ukrán Front kémelhárítási főhivatalának emberei letartóztattak, egy idegen ország területén, ahol a szovjet törvények jogi használata érvénytelen és törvénytelen volt;
- Dr. Fenczik Istvánt szintén Budapesten tartóztatták le a SZMERS emberei 1945. március 31-én;
- Ortutay Jenőt, az Ungvári Ceholnyai (Krisztus szineváltozása) templom parókusát 1945. június 15-én tartóztatták le;
- Kabáczy Rudolf Szerednyei parókust 1945. november 8-án tartóztatták le;
- Mondi Miklóst, a beregszászi Angyali Üdvözet templom parókusát 1945. november 13-án tartóztatták le.

A görögkatolikus egyház lejáratása folytatódott, 32 görögkatolikus papot tartóztattak le és ítélték el 1949-ig. S mivel Csehszlovákia és Szovjetunió között határvonalat húztak, így 1945-ben a Munkácsi Egyházmegyéből 93 pap és parókia, a hívekkel együtt az Eperjesi Egyházmegyéhez került át.

1944-45-ös tanévben még nem tiltották be az iskolákban a hittan tanítását. De mivel a Néptanács 1945. április 20-án kiadott rendelete szerint az iskolákat függetlenítették az egyháztól, így már az 1945-46-os tanévben betiltották a hittan tanítását az iskolákban, s a papnak az iskolába belépnie tilos volt. A határozat értelmében megindult az egyházi javak elkobzása, az egyházi iskolák és internátusok államosítása. Az iskolán kívül a hittan tanítását még megtűrték, majd fokozatosan görbe szemmel kezdték nézték, sőt később már büntették is a hittan tanításának bármilyen formáját. A fent említett dekrétum alapján az Ungvári papi szeminárium kivételével minden egyházi tanintézetet államosítottak, a pedagógusokat pedig állami alkalmazottakká nyilvánították. Az elkobzott és államosított egykori Drugeth Gimnázium és az egyházi tanintézetek alapján a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártjának Központi Bizottsága Titkárságának és a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának 1945. július 19-én kelt határozata által létrehozták a Kárpátontúli Ukrán Egyetemet.

⁹ ГІНЕВСЬКИЙ О.: Шпигунська кар'єра Дем'яновича. // *Закарпатська Україна*, 7 червня 1945.

¹⁰ Honvédelmi Népbiztosság Kémelhárítási Főhivatala (közismert nevén: SZMERS, ami e kifejezésnek a rövidítése: ”halál a német kémekre”)

Az akkori hatalom felhasználva katonai és politikai mindenhatóságát Kárpátalján, egyre nagyobb nyomást gyakorolt az egyházra: elkezdődött az oktató és nevelő intézmények elkobzása. 1946. november 29-én az Ukrajnai KP Területi Végrehajtó Bizottsága egy titkos, 0422 iktatószámú határozatot fogadott el az Ungvári Görög Katolikus Hittudományi Akadémia bezárásáról, mivel „...ez csak az Unió melegágya”, valamint „...a szovjet rendszer idején oktató tevékenységet folytatott anélkül, hogy engedély kért volna a Szovjetunió Vallásügyi Minisztériumától.”

1947 májusában a szovjet városi tisztviselők az Ungvári Hittudományi Akadémiát megfosztották minden oktatással kapcsolatos felszerelésétől, valamint a „Konviktus” és „Alumneum” épületeit is elkobozták a Káptalan utcában.

1949 januárjának második felében a szovjet hatalom végérvényesen megkezdte a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye elleni nyílt támadását¹¹, s így a Hittudományi Akadémia kispapjai kénytelenek voltak civil munkát keresni, vagy egyéb tanulási lehetőséget választani. Megkezdődött az ellenszegülő papság letartóztatása, mely csak 1952. július 5-én fejeződött be, amikor Pochil László (1910-1983) görög katolikus áldozópapot utolsóként tartóztattak le.¹² A görögkatolikus egyházhoz hűen ragaszkodó 50 áldozópap nem volt letartóztatva, mivel már vagy túl öregek voltak, vagy éppen csak befejezték teológiai tanulmányaikat, de kénytelenek voltak illegálisba vonulni.

1949. január 1-én a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye működő papságának a száma 270 volt. Az egyház végérvényes felszámolása 1949. január 21-én kezdődött, letartóztatták egyházmegyénk első papját: az ungvári székesegyház káplánját, Puskás Lászlót, s ezen esemény hatására két papunk Danielovics István és Szlivka János a nyomásnak engedve egyesültek az Orosz Pravoszláv Egyházzal. 1949-1952 között 92 papunk volt letartóztatva (34,07%). 1952. június 27-én tért át a pravoszláv vallásra az utolsó, már nyugdíjában levő 87 éves papunk, Sztripszky Vladimir. 128 papunk lett pravoszláv (47,41%). 50 papunknak (fiatal, végzett és már idős) a hatóság betiltotta a papi működést (18,52%).

A görögkatolikus egyház 1949 és 1989 között illegálisban, titokban működött katakombaegyházként, a korai kereszténységhez hasonlóan. A szűk családi körben, titokban végzett istentiszteletek, keresztelők és temetések,

¹¹ На 1-е січня 1949 року у Мукачівській Греко-католицькій єпархії залишилось 270 священників із яких на протязі 1949-1952 років 92 було заарештовано, 49 було позбавлено права священнослужіння, 1 священник (о. Яцкович Памфіл) помер 28.01.1949 року, 128 возз'єдналося з Руською Православною Церквою.

¹² БЕНДАС С. – БЕНДАС Д.: Священники-мученики сповідники вірності. Ужгород, 1999. 189-191.

valamint a rózsafüzér imádkozása és különböző könyörgések voltak a hit pillérei. A görögkatolikus áldozópapok száma napról-napra ritkult, és 1952-ben, mikor már a papok letartóztatása befejeződött, már csak 47 görögkatolikus pap szolgálta a híveket titokban. Közülük 1952 folyamán 3 pap elköltözött az élők sorából (Kricsfalusi Viktor február 18-án, Romzsa Antal november 20-án és id. Suba Viktor április 25-én). 1953 és 1955 között 44-re zsugorodott egyházmegyénk papjainak száma. Elgondolni is nehéz, hogy milyen nagy feladattal kellett megbirkóznia e kis létszámú papságnak, hogy életben tudják tartani az illegalitásba vonult egyházmegyét, nem beszélve megaláztatásukról, hiszen teológiai végzettségük ellenére alacsony beosztású munkahelyeken kellett helytállniuk minimális bérért. Minden igyekezetük ellenére az volt a legnagyobb fájdalmuk, hogy semmi remény nem mutatkozott soraik bővítésére, viszont a rendszer urai örömmel konstatálták a papság csökkenését, alig várva távozásukat. Az isteni gondviselésnek köszönhetően szolgálatuk könnyebbé kezdett válni, amikor az elítélt görögkatolikus papok kezdtek hazajönni a börtönökből, a GULÁG táboraiból (sztálini amnesztia) és aktívan bekapcsolódtak az illegális papi szolgálatba.¹³

1953 márciusában Sztálin halálával kegyetlen hatalmi harc színhelye lett a Kreml épülete. Hruscsov hatalomra kerülése után a sztálini személyi kultusz lerombolása, a desztalinizáció hatással volt a görögkatolikus egyházra, de magára Kárpátaljára nézve is. 1955 és 1956 között az elítélt politikai foglyok és görögkatolikus papok, akik túléltek a száműzetést, hazajöttek a GULÁG táboraiból, viszont ez nem jelentette a görögkatolikus egyház újjáélesztését, mivel a vallásellenes propaganda és a papság üldözése tovább folytatódott. 1957-ben a KGB munkatársai sasszemekkel figyelték a börtönből szabadult görögkatolikus papokat, de ez már nem jelentette az egykori sztálini rendszer kegyetlen törvényeinek a visszatérését. A rendszer urai minden erejükkel az unitus egyház papsága újjászületésének a reménye ellen tevékenykedtek, mondván, hogy a püspök és az öreg papok halálával ez a probléma úgyis magától megoldódik. Viszont az ilyen gondolkodásmód ellentétes az isteni gondviseléssel, hiszen maga a mi Teremtőnk Jézus Krisztus mondta, hogy: „...te Péter vagy, és én erre a sziklára építem egyházamat és a pokol kapui nem vesznek erőt rajta” (Mt. 16, 18).

A fiatal Romzsa Tódor püspök fő feladatának érezte a papi utánpótlást, a kispapok képzését, hogy biztosítani lehessen az egyház működését, s ezért a papok és püspökök titokban végzett felszentelését helyezte a jövő legfőbb

¹³ о. Бендас Даниїл: Греко-католицькі священики під час репресій Церкви радянською владою на Закарпатті. // *Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, лютий-березень 1998, №3. 5.*; о. Бендас Даниїл: Духовенство Мукачівської Греко-Католицької єпархії в роки репресій радянською владою. // Бендас С. – Бендас Д.: Священики-мученики сповідники вірності. Ужгород, 1999. 308.

feladatává. A püspök úr még Rómában tanulva, missziós munkára készülve jól megismerte a sztálini ateista rendszer módszereit, melyek a görögkatolikus egyház ellen irányultak. A püspök veszélyesnek látva a helyzetet, engedélyt kért a Szentszéktől két pap – Chira Sándor kanonok és Orosz Péter – titokban történő püspökké szentelésére. Az engedély megérkezett, de csak Chira Sándor neve szerepelt benne. 1945. december 30-án Romzsa Tódor püspök titokban, minden tanú nélkül Chira Sándort püspökké szentelte. A KGB munkatársai 1949. február 10-én Chira Sándort letartóztatták és 25 évi kényszermunkára ítélték.

Chira Sándor 1956 szeptemberében szabadulva a GULÁG lágereiből, azonnal hozzálátott teljesíteni püspöki kötelességeit Murányi Miklóssal, a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye apostoli vikáriusával együtt. Egyházmegyéje újjászületésének és megerősödésének érdekében a papszentelést tartotta a legfontosabbnak, ezért pappá szentelte az 1949-ben likvidált Hittudományi Főiskola majdnem végzett teológusait. A szükséges és kötelező felkészülés után Murányi Miklós apostoli vikárius engedélyével 1956. november 7-én Miskolci Tódor áldozópap lakásán Chira Sándor püspök pappá szentelte egykori kispap hallgatóit: Bugir Mihályt, Szabó Konstantint, Stiliha Józsefet és Csépes Lászlót.¹⁴

A helyi vezetés és a KGB munkatársai rendkívüli figyelemmel kísérték a GULÁG lágereiből hazatért görögkatolikus papok tevékenységét. A técsői járási Irhócon (Vilyhivka), rokonainál Karácsonykor végzett szent liturgia idején a KGB munkatársai letartóztatták Chira Sándort, a titokban felszentelt püspököt, titokban végzett papi tevékenysége miatt. A hatóság jobbnak látta kitiltani Chira Sándort és Murányi Miklóst, a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye apostoli vikáriusát az Ukrán SZSZK területéről, mivel sejtették, hogy vezető szerepet játszik a titokban működő egyházmegyében.¹⁵ Az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1956. november 5-én hozott határozata értelmében 1957 februárjában kiutasították Chira Sándort és Murányi Miklós apostoli vikáriust az Ukrán SZSZK területéről.¹⁶ Chira Sándor és Murányi Miklós száműzetésüket a kazahsztáni Karaganda városában töltötték. 1957. augusztus 23-án, csodával határos módon, betegsége gyógykezelése céljából a szovjet hatóságok engedélyezték Murányi Miklós számára szülőföldjére, Ungvárra való hazatérését. Itthon

¹⁴ О. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. // *Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської*, грудень 2001, № 12. 8; БЕНДАС С.– БЕНДАС Д. Священики-мученики сповідники вірності. Ужгород, 1999. 263.

¹⁵ ГОЛОВАНОВ С.В.: Мост между Востоком и Западом. Очерк истории единения Киевской церкви с Римским апостольским престолом от начала Брестской унии до наших дней. Омск, 2001. 108.

¹⁶ KТÁL, fond 1723, op.2, od.zb.239. 69.

azonnal elkezdte az illegalitásba sodort Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye vezetését.

A Munkácsi Egyházmegye, bár illegalitásba kényszerült, továbbra is élt a Jóisten gondviselésének köszönhetően, és papjaink – dr. Marina Sándor, Murányi Miklós, Lyahovics Miklós, Malinics Melét bazilita szerzetes, dr. Ortutay Elemér, Holovács József és Csurgovics György szerény kis lakásaikban készítették fel az egyházmegye jövődő papságát. Minden tiltás ellenére a papképzés és a papszentelés nem szünetelt. Ha Chira Sándor püspök nem kapott engedélyt a hazautazásra, akkor Murányi Miklós vikárius felkérte a lembergi püspököket, hogy végezzék el a papszentelést.

A KGB emberei különös éberséggel figyelték a száműzött Chira Sándor püspök mindennemű egyházmegyei tevékenységét, de különösképpen levelezéseit. Így vált elkerülhetetlenné Szabó Konstantin, Szokol János és Holovács József atyák személyes utazása Karagandába az élő kapcsolat megteremtése végett, mely utazások nemegyszer félúton lettek megszakítva, mivel a KGB emberei követték őket. Az egyre erősödő veszélyek elhárítása végett Chira Sándor püspök egyedüli megoldásnak azt látta, hogy az egyházmegyének Kárpátalján élő püspöke legyen. Megszerezve az államhatóságtól az engedélyt a hazautazásra, 1977. június 18-án Holovács József lakásán titokban püspökké szentelte Szabó Konstantin áldozó papot Murányi Miklós vikárius, Holovács József, Miskolczi Tódor és Szabó Pál atyák jelenlétében.

Murányi Miklós apostoli vikárius, érezve egészségi állapotának gyengülését, 1978. július 9-én kijelentette Szemedi János áldozó papnak, hogy halála után ő lesz az utóda.¹⁷ 1978. augusztus 24-én Chira Sándor titokban püspökké szentelte Szemedi Jánost Onokócon, Holovács József otthonában Murányi Miklós, Szabó Konstantin püspök és Szabó Pál jelenlétében.¹⁸

1979. január 2-án, Murányi Miklós halála után, a Munkácsi Egyházmegye minden nehézségeivel és problémáival a titokban felszentelt Szemedi János püspök vállára nehezedett, aki nappal egy gépkocsi vállalatnál dolgozott Ungváron, és éjszakákon át gondolkozott a Munkácsi Egyházmegye további létéről. Az apostoli vikárius gyakorlati tanácsainak a hiánya, a száműzetésben élő Chira püspök távolléte, s az egyházüldözés állandó jelenléte nagy óvatosságra intette Szemedi János püspököt, mert egy

¹⁷ Bendász István archívumából.

¹⁸ о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. // *Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської*, січень 2002, №1. 8., о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. // *Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської*, лютий 2002, №2. 8., КОССЕЙ Юрій: Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. Ужгород, 1999. 54-55.

óvatlan lépés az egyházmegye végét jelentette volna. A papképzés kérdése okozta a legnagyobb problémát az ateista rendszerben felnövő új nemzedék hitoktatásával, erkölcsével és oktatásával kapcsolatban. Egyházmegyénk hitvalló, de még élő papjai már idős koruk végett is sürgették ezen égető probléma megoldását. Mivel Szemedi János püspöknek sem épülete, sem energiája nem volt egyedül megoldani az illegális papképzést, ezért dr. Ortutay Elemér és Holovács József áldozó papokat bízta meg az oktatással, ami óriási kockázattal járt. Tudomásunk van arról, hogy a távoli Rahón Lyahovics Miklós is foglalkozott a papi hivatás ápolásával. Mindnyájan vállalták a nemes feladatot, pedig ők maguk is megbélyegzett görögkatolikus papok voltak, állandó megfigyelés alatt élők. A magántanuló papjelöltek nem kis kockázattal jártak tanáraik lakására, mivel tisztában voltak megfigyelésük tényével. A Jóisten különös kegyelmének tekinthetjük, hogy soha senkit nem tudtak tetten érni. A tankönyvek óriási gondot okoztak, mivel a háború előtt kiadott tankönyvek többsége latin, magyar, ószláv vagy ruszin nyelven voltak kiadva. Viszont a háború utáni nemzedék már nem tanulta meg az egykori Hittudományi Főiskolán használt nyelveket. Ezért az állami munkán helytálló és titokban oktató papjaink saját kezűleg készített jegyzetek segítségével oktatták a jövőbeni papi generációt, minden szabad idejüket, sőt éjszakai pihenésüket megrövidítve a cél érdekében. Az oktató tanároknak nem egyszer szembe kellett nézni a házkutatás kellemetlen hosszú óráival, jegyzeteik elkobzásával, valamint lakásaik teljes felforgatásával, pedig már a 20. század '70-es éveinek második felét írtuk. Ilyen körülmények között tanultak és készültek pappá szentelésükhöz a papjelöltek.

Az illegalitásban működő egyházmegye főpásztorai és papjai egyre több gondot és meglepetést szolgáltattak a hatóság és KGB embereinek. Murányi Miklós temetésén lett számukra világos, hogy id. Szabó Konstantin titokban lett pappá, netalán püspökké szentelve. A sok zaklatás, kihallgatás és házkutatás az életébe került: 1982. november 18-án, munkából hazamenet, nem messze lakásától a parkban, a lócán szívinfarktus végzett vele. Chira Sándor püspök azonnal az utánpótlás lehetőségét kutatta az elhunyt Szabó Konstantin püspök helyére. Az idő vasfoga és az üldöztetés kikezdte Chira Sándor püspök egészségét, súlyosan megbetegedett és 1983 januárjában ágynak esett. Az orvosok tehetetlenül néztek szembe a tüdőgyulladással küszködő, egyre gyengülő főpásztor hanyatló egészségi állapotával, aki már nem volt képes Ungvárra utazni. Sürgősen értesítette Holovács József áldozópapot, aki Isten akaratából 1979. július 1-én megövezveült, hogy azonnal utazzon beteglátogatásra Karagandába, hogy még életben találkozhassanak. Chira Sándor püspök 1983. március 15-én titokban püspökké szentelte Holovács József áldozópapot. Az egyházmegye bölcs és csupa szív főpásztora, a sokat szenvedett és hazájától távolra száműzött Chira Sándor püspök két hónap múlva, 1983. május 23-án nemes lelkét visszaadta

Teremtőjének. Üldözői és kínzói még halála után is rettegtek tőle, mert május 23-26 között még a repülő járatok sem vettek fel kárpátaljai illetőségű személyeket utasként. Holovács József püspöknek sikerült kijátszania a hatóságok éberségét, s újra Karagandába utazott, hogy részt vegyen püspökké szentelőjének Chira Sándor püspök temetési szertartásán, mint a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye segédpüspöke, és egyedül képviselhesse Kárpátalját, valamint az önhibáján kívül távolmaradt rokonságot, oltártestvéreit, híveit.¹⁹

Elkeserítő a '80-as évek közönye a papi hivatás iránti. Itt érezte hatását az állami iskolák vallásellenes oktatásának a szelleme. Dr. Ortutay Elemér és Holovács József lakását csak néhány papjelölt látogatta. Majdnem 5 éven át nem volt papszentelés, és 1986-ban dr. Ortutay Elemér örömmel tudta ajánlani ifj. Szabó Konstantin kispapot a papszentelésre, engedélyt kérve Szemedi János megyéspüspöktől, hogy 1986. augusztus 2-án Holovács József segédpüspök végezhesse a pappá szentelést.²⁰

1987 júniusában Szemedi János titokban felszentelt megyéspüspök civil munkahelyét feladta, és nyugdíjba vonult, hogy minden erejével, teljesen egyházmegyéjének szentelhesse életét.

Mihail Gorbacsov hatalomra jutásával a gazdasági reformok és politikai lépések egész sorozatát indította el. A gorbacsovi reformok egyike az 1986 és 1987-es évek politikai foglyainak a szabadon bocsátása volt. Fokozatosan csökkent a tömeges megtorlások veszélye és az illegális görögkatolikus egyház szószólói bátrabban hallathatták hangjukat, élvezve és kipróbálva a gorbacsovi reform erejét.

Ungváron, 1989 nagypéntekjén, a Kálvárián először volt nyilvános szent liturgia, melyet a bátor és elszánt Fedáka Georgij mutatott be. Ettől kezdve itt a hívek naponta tartottak ügyeletet, vasárnap és ünnepnapokon pedig egyre többen gyűltek össze. Az ungvári székesegyház templombúcsújának az ünnepén, 1989. szeptember 27-én még az egyház legalizálásának a bejelentése előtt Szemedi János megyéspüspök első nyilvános szent liturgiáját mutatta be papjaival és nagyszámú híveivel a Kálvárián a szabad ég alatt.

A Szemedi János megyéspüspök által celebrált szent liturgia nagyszerű példaként szolgált a papság és a hívek számára, s felbuzdulva a történeteken, a városokban és falvakban, a temetőkben és a keresztek mellett, az utcán nyilvános szent liturgiát kezdte k végezni. Ezek az események arról tanúskodtak, hogy az illegalitásba vonult Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye száműzetése véget ért és az illegalitásból sokkal gyengébben, de nem megtörten került ki, hanem inkább még nagyobb tekintéllyel kezdett

¹⁹ Коссей Юрий: Помічний єпископ Йосиф Головач і його заслуги. Ужгород, 2001.171-173.

²⁰ U.o.174.

újraéledni. Abban az időben 90 görög katolikus pap volt az egyházmegyében, de 20-an közülük már idősek és munkaképtelenek voltak. Ez a kis létszámú és legyengült, de tudással nagyon is megpatkolt papságunk gigantikus munkához látott a görögkatolikus egyház újjáélesztéséért végzett szolgálatban. Habár ezek az évek már az építkezésről tanúskodtak, mégis a rendfenntartó szervek régi jól bevált módszereiktől nem tudtak megszabadulni. Szerintük a vallás csak népbutítás, a papságban pedig a nép és a szocialista társadalom ellenségét látták, nem beszélve a görögkatolikus egyházzal, melyről hallani sem akartak, létezésének a jogát pedig el sem akarták ismerni. Az orosz pravoszláv egyház a hivatalos fórumokon, itthon és külföldön minden erejével ellenezte a sztálini terror által megszüntetett görögkatolikus egyház visszaállítását. A rendszert kiszolgáló hivatalos szervek egyre gyakrabban megzavarták a hívek tevékenységét, a papságot ok nélkül büntették és házkutatással zaklatták életüket, azonban a folyamat, ha lassan is, de beindult és a görög katolikus egyház újjászületését már megállítani nem lehetett.

Szemedi János megyéspüspök minden erejével jó kapcsolatok kialakítására törekedett papságával és híveivel. A püspök a Nagyszőlősi járásban, Nagycsongován 1989. október 14-én, az Istenszülő Szűz tiszteletére bemutatott püspöki szent liturgián az egységet hirdette, és meggyőződéssel vallotta, hogy amint az Istenszülő oltalmazó palástja megvédi a benne bízókat, úgy „a püspöki palást is védelmet nyújt az eltévelyedetteknek, és püspökké szentelésekor az Isten Gondviselésének különleges kegyelme szállt reá, hasonlóan a pásztorhoz, aki miután megtalálta az elveszett bárányt a vállára tette és elvitte a nyájhoz.”

Az orosz pravoszláv egyház az állam megtorló szerveivel hiába igyekezett bebizonyítani a görögkatolikus egyház alaptalan létezését Ukrajna nyugati területein, céljukat nem érték el, mert az isteni gondviselés másképp rendelkezett. 1989. december 1-én II. János Pál Pápa fogadta M. Gorbacsovot a Szovjetunió elnökét, s a megbeszélés központi témája a görögkatolikus egyház rehabilitálásának a kérdése volt, melyet az elnök megígért.

A Vatikánban történt események kétségtelenül meggyorsították az USZSZK Minisztertanácsa Vallásügyi Hivatala elnökének (M. Kolesznyik) a kérvényét, melyben 1989. november 30-án ezt írta: „A Vallásügyi Tanács hivatalosan kijelenti, hogy az USZSZK Alkotmányának és a vallásügyi (kultusz) törvények betartásának a figyelembevételével a görögkatolikusok mindazon jogokkal rendelkeznek, melyeket az USZSZK egyházügyi szervezeteinek a törvénye előír”.²¹

²¹ З дотриманням законності. Заява Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. // *Закарпатська Правда*, 29 листопада 1989 р.; о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священників у Мукачівській єпархії. // *Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської*, червень 2002, №6. 8.

Az üldözött egyház hívei és papsága nagy örömmel fogadták a kijevi Vallásügyi Tanács döntését, de az egyház sajnos itt csak a nyilvános tevékenységre kapott engedélyt, viszont az egyház rehabilitálásának a kérdését meg sem említették. Ám a szovjet- és pártszervezetek minden erejükkel igyekeztek megakadályozni a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hitközségeinek a beiktatását, regisztrálását. Szemedi János megyéspüspök 1990-ben egy újságíróval folytatott beszélgetése során szomorúan említette, hogy remélve egyházmegyénk hivatalos beiktatását és regisztrálását, bankszámlát nyitottunk a takarékpénztárban, de mivel az említett okmánnyal a mai napig sem rendelkezünk, a bankszámlát befagyasztották.²² A kormány a bécsi találkozó okmányára hivatkozva nem akarja elismerni a görögkatolikus egyház tényleges létezését, hanem egy új egyház létrehozásáról beszél, melynek a beiktatásához először hitközségeket kell szervezni. A Vallásügyi Tanács elnöke, M. Kolesznyik a következő magyarázatot adta: „...egy vallásos szervezet, akárcsak egy templom is, az alapok lerakásával kezdődik, mint ahogy hitüket megvalló közösségek első szervezetei is. Az építmény alapjának az elkészítése után következik maga az épület, vagyis az egyház vezetősége (hierarchia)”.²³ Kolesznyik úr okoskodásai ellentmondanak a valóságnak, mert a görögkatolikus egyház létezett 1949-ig és továbbra is működött az illegalitásban 1990-ig, hivatalos, jogilag bejegyzett okmány a likvidálásáról nincs. Tehát ami jogilag nem volt likvidálva, azt nem is kell újrászervezni. Létezett, az egyház létezésének bizonyítékát, a vagyonát elkobozták, viszont illegalitásban továbbra is működött, a hivatalos megsemmisítését törvénybe nem foglalták. A Munkácsi Görögkatolikus Egyház működött, most is működik és működni is fog, mert ezt bizonyítják Jézus Krisztus szavai is, hogy: „...te Péter vagy, és én erre a sziklára építem egyházamat és a pokol kapui nem vesznek erőt rajta” (Mt. 16, 18).

Területünkön a görögkatolikus hitközségek beiktatásának bürokratikus huzavonája nagyon kiélezte a politikai helyzetet és ezért 1990 júniusában a területi Tanács kénytelen volt táviratban fordulni az USZSZK Minisztertanácsa vallásügyi hivatalához, hogy „a beiktatásra váró anyagot már régen elküldtük... Az ügy elbírálásának lassú folyamata beláthatatlan következményeket hozhat... Kérjük a görögkatolikus hitközségek beiktatásának a kérdését azonnal eldönteni”.

1990. június 5-én a Zakarpatszka Pravda című újság közli, hogy a munkácsi püspökség jogi személyként bejegyeztetett. Ugyanebben a hónapban, június 25-27 között egyházmegyénk püspökei Szinóduson vettek

²² Зейкан Ю. – Копейко В.: Дорога, надеждами усеянная. *Закарпатская Правда*, 5 июля 1990.

²³ Колесник М.: Вихід з тупика. *Закарпатська Правда*, 14 грудня 1989.

részt Rómában, ahol Margitics Iván kárpátaljai segédpüspök, valamint a diaszpóra és Ukrajna püspökei javasolták a Munkácsi Egyházmegye Lembergi Érsekségéhez való csatolását. Szemedi János megyéspüspök és Holovács József segédpüspök kategorikusan elutasították az okirat aláírását.²⁴

1990. augusztus 14-18. között a területi tanács képviselőinek harmadik ülészsaka is a hitközségek beiktatásának a kérdésével foglalkozott, végül engedélyezve a városi és járási képviselőknek a hitközségek beiktatását.²⁵

A beiktatás kérdése végre kimozdult a holtpontonról, és a nagyszőlősi néptanács 1990. augusztus 21-i döntése értelmében beiktatták a görögkatolikus hitközségeket Nagyszőlősen, Királyházán, Tiszabökényben, Verécén, Kiscsongován, Mátyfalván), Egresen, Ilonokújfalun, Szőlősvégardón, Fancsikán, Újlakon, Batáron, Tiszaújhelyen és Salánkon, valamint a görögkatolikus híveknek visszaadták a templomokat.²⁶ A beregszászi néptanács 1990. szeptember 14-i határozata alapján Homokdédán a templomot átadták az újonnan alakult görögkatolikus hitközségnek, mivel a pravoszláv hívek közössége feloszlott. Makkosjánosi is visszakapta egykori történelmi nevét a templommal együtt az újonnan alakult görögkatolikus hitközség részére.²⁷ Az ungvári járás néptanácsa beiktatta a görögkatolikus hitközségeket, visszaadva a templomokat is Kislubakán, Minajon, Rahoncán, Ráton, Sislócon, valamint a templomok visszaadása nélkül beiktatta a görögkatolikus hitközségeket Baranyán, Nevickén, Oroszkomorócon, Szerednyén.²⁸

Szemedi János püspök kérvénnyel fordult az új ukrán kormányhoz és a területi hatóságokhoz a Munkácsi Görögkatolikus Egyház rehabilitációja és az egyházmegye egykori vagyonának visszaszerzése ügyében. 1991. július 8-án Szemedi János a Munkácsi Görögkatolikus Egyháztanács nevében levéllel fordult az Ukrán SZSZK Legfelsőbb Tanácsához és a Kárpátaljai Területi Végrehajtó Bizottsághoz törvényhozást sürgetve a „Görögkatolikus Egyház rehabilitációja ügyében Kárpátalján”, valamint a görögkatolikus egyház templomainak a visszaadásáról.²⁹ 1991 decemberében az USZSZK Legfelsőbb Tanácsa válaszlevelében elutasította a rehabilitációról szóló kérelmet, ugyanakkor utasította a Területi Tanács Végrehajtó Bizottságát az

²⁴ КОСЦЕЙ Юрій: Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Завкарпаття. Ужгород: Видавництво „Закарпаття” 2000. 76 -77.

²⁵ От конфронтации-к взаимопониманию. С сессии обласного Совета народных депутатов. // *Закарпатская Правда*, 16 и 19 августа 1990.

²⁶ Békességre, egyetértésre törekedjünk. *A kommunizmus Zászlaja*, 1990. augusztus 25.

²⁷ A járási Tanács elnökségének határozata. *Vörös Zászló*, 1990. szeptember 18.

²⁸ Vallási gyülekezeteket jegyezték be. *Ung-Vidéki Hírlap*, 1990. szeptember 11.

²⁹ Звернення спархіяльної Ради Греко-Католицької Церкви Закарпаття до Верховної Ради Української РСР та до Закарпатської обласної Ради народних депутатів. // *Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської*, вересень 1991, № 6. Додаток. № 7. 3-4.

egyházi vagyon visszaadása előtti jogtulajdon megvizsgálására. Ezek után Szemedi János, a görögkatolikus egyház vezetősége nevében levéllel fordult Ukrajna elnökéhez Leonid Kravcsukhoz.³⁰ Ez a kérvény sem ért célba.

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye schizmatikus papsága, akik abban az időben engedve a szovjet rendszer nyomásának, beolvadtak az orosz pravoszláviába, viszont ráébredve hibás lépésükre 1956-tól kezdtek visszatérni őseik hitére, a görögkatolikus egyházba. Állami munkát vállalva dolgozni kezdtek és Murányi Miklós apostoli vikárius engedélyével bekapcsolódtak az egyházmegye illegálisan működő papi szolgálatába. Az áttért papság csoportja, akik továbbra is az orosz pravoszláv egyházban szolgáltak, kitörő örömmel fogadták a görögkatolikus egyház legalizálását, és híveikkel együtt visszatértek a görögkatolikus egyházba, Szemedi János megyéspüspök juriszdikciójába: 1990-ben Fedorcsák Viktor, Alsóveresmart parókusa a nagyszőlősi járásban,³¹ 1991-ben Szidor Illés, Beregisfalud parókusa az Ilosvai járásban, 1991-ben Puza Miklós, Hátmeg parókusa az Ilosvai járásban, 1991-ben Román Fedor Repenye parókusa az ökörmezői járásban, 1991-ben Kabáczy István, Dávidháza parókusa a Munkácsi járásban.

A munkácsi és az ungvári pravoszláv egyház papsága, főleg a Kárpátalján születtek, szintén örömmel vették tudomásul a görögkatolikus egyház legalizálását, és a többség lelkében Tigyr Iván hitét vallotta: „...Én azért mentem az orosz pravoszláv egyházba, mert Isten szolgálatára másképpen nem volt lehetőségem, szívem mélyén pedig mindig is a katolikus egyházhoz tartoztam. S amikor a görögkatolikus egyházat legalizálták, hogy is maradhattam volna a pravoszláv egyházban? Mikor sem én, sem a szüleim soha nem tartoztak oda!”³².

A hasonlóan gondolkozó papok közül nem mindegyik tette meg ezt a felelősségteljes lépést, csak 18 paptestvér: 1990-ben Matyijkó Vaszily, 1991-ben Budujkevics Vladiszlav és Szajkó Leontyin, 1992-ben Iváncanics Vladimir és Mahanec Vaszily, 1993-ban Levkó Iván, Román Jurij és Kalanics Jurij. A következő hitközségek lelkesen támogatták papjaikat, mivel együtt tértek vissza Szemedi János megyéspüspök juriszdikciójába:

³⁰ Звернення Управління Мукачівської Греко-Католицької єпархії Закарпаття до президента України Л.М. Кравчука, комісії з питань культури та духовного відродження Верховної Ради України та Закарпатської обласної Ради народних депутатів. // *Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської*, травень 1992, № 5. 1-4.

³¹ Виноградівський райвиконком своїм рішенням. № 195 від 17.10.1990 р. зареєстрував релігійну громаду.

³² Тигір Іван: Догматика Церкви і віра в Бога. *Карпатський Край*, 17 березня 1992, № 12.

- az Ungvári járásban: 1991. január 3-án Bánik Miháil, Ungdaróc parókusa,³³ 1991. június 15-én Tigyr Iván, Gerény parókusa, 1990. november 16-án Vajdulics Vaszily, Nevicke és Órdarma parókusa,³⁴ 1991. november 24-én Dovhaninec Jurij, Baranya parókusa.
- a munkácsi járásban: 1991. május 29-én Zvárics Jurij, Fedelesfalva parókusa a filiákkal Szidorfalván, Szarvasréten, Nádaspatakon, 1992. augusztus 26-án Iváncányics Iván, Makarja parókusa
- az ilosvai járásban: 1991. szeptember 14-én Csulej Vaszily, Nyíresújfalú parókusa, 1991. szeptember 20-án Kormos Iván, Ölyvös parókusa.

Szemedi János megyéspüspöknek sikerült beiktatni a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye alapszabályzatát, melyet Ungvár városi néptanácsának a határozata hagyott jóvá 1990. október 31-én, és a 185. iktatószám alatt ez olvasható: „A megyei végrehajtó bizottság határozata értelmében a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye hivatala beiktatásra került 1990. szeptember 18-án a 172. iktatószám alatt.” Érdemes megemlíteni, hogy Ukrajna Minisztertanácsának Vallásügyi Hivatala által 1991. szeptember 11-én kiadott dokumentum, a 119. számú Bizonyítvány tartalmazza a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye alapszabályzatának a beiktatását

Szemedi János megyéspüspök magabiztosan vezette híveit, és Ungváron az első megszervezett értekezletre összehívta az egyházmegye papságát Lelekács János (1924-1998) áldozópap házában, ahol bejelentette az oktatás kezdetét az Ungvári Hittudományi Akadémiában, amely az egyházmegye jövődi papságának a képzésére lesz hivatott.

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye alapszabályzatának a beiktatása előtt végre elérkezett az első nyilvános papszentelés 1990. augusztus 26-án az Ilosvai járásban, amikor Drágabártfalván (Dorobrátovo), a Csodatevő Szent Miklós templomban Isten gondviselő kegyelméből Szemedi János megyéspüspök, papsága közreműködésével, először szentelt pappá 4 családost, középkorú papjelöltet: (Hrabár Tamást, Kubinyi Gábort (1927-2006),³⁵ Pajkosi Miklóst (1927-2010)³⁶ és Szücs Istvánt (1931-2015),³⁷ akik az illegalitás éveiben Holovács József segédpüspök és dr. Ortutay Elemér áldozópap magánszemináriumában készültek a papi hivatásra, vállalva Krisztus követését minden körülmények között. A rendkívüli eseményre Kárpátalja különböző helységeiből (csak Ungvárról 12 autóbusz) érkezett a kíváncsi és fürkésző tekintetű hívek sokasága, hiszen az elmúlt 40 év alatt az

³³ КОССЕЙ Юрій: Помічний єпископ Йосиф Головач і його заслуги. Ужгород, 2001. 599.

³⁴ U.o. 610.

³⁵ о. БЕНДАС Даниїл: Возвратися душе моя вь покой, яко Господь благо сотвори тебі. // *Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської*, травень 2006, № 5. 11.

³⁶ Циркуляр Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 32., грудень 2010. 19.

³⁷ Циркуляр. Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 52., грудень 2015. 19.

üldözött egyház életében ilyen esemény nem történhetett meg, s ezért volt nagy hatással a papságra és a hívekre is, mivel reményt adott az egyházmegye újjászületésére, és egykori dicsőséges tevékenységének³⁸ a visszaállítására.

Az akkori egyházmegye vezetősége legfőbb feladatának a Hittudományi Akadémia újjászületését tekintette, viszont Ungváron az egyházmegye egykor elkobzott oktatási épületei továbbra is mind állami tulajdonban maradtak, és oktatási intézményekként szolgálnak. A jelenlegi állami vezetésnek pedig esze ágában sincs legalább egy épületet visszaadni. Az egyházmegyében újraindult a nyilvános papképzés nőtlen, hivatást érző ifjak számára, de oktatási épület nélkül. Az Isteni gondviselésnek köszönhetően egyházmegyénk papjai Huda Vaszily (1918-1997)³⁹ és Beszkid Miron (1925-2001)⁴⁰ áldozópapok egy megfelelő ideiglenes helységet találtak a Munkácson újrainduló Hittudományi Akadémia részére, mely meg is kezdte legális működését 1990. november 4-én.⁴¹ Később Munkács városának végrehajtó bizottsága az egykori óvoda épületét bérbe adta ki a papképzés céljára a Vörös Hadsereg u. 77 szám alatt.⁴² A Hittudományi Akadémia nappali tagozatára 16 szeminaristát vettek fel, de azok, akik még az illegalitás idején kezdtek el tanulni, kijelölt paptanáraiknál magánhallgatóként folytatták tanulmányaikat. Az újra megnyitott Hittudományi Akadémia papképzése abban különbözött az egykoritól, hogy a kispapok hétvégeken (munka után) érkeztek Munkácsra, és a bérelt helységben folyt az oktatás, ahol lelkiekben gazdag nevelésben részesültek, gyakorolták az egyházi szertartások végzését, filozófiát tanultak, egyháztörténelmet, melyek az oktatási képzés 5 éves ciklusára lettek elosztva.⁴³ A hívek jótékonyági adakozásaiból tartották fent ezt az intézményt, mivel az egyházmegyei tanács döntése értelmében nagybőjt első vasárnapján és Krisztus király ünnepén⁴⁴ pénzgyűjtést szerveztek az egyházközösségekben.

³⁸ о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, травень 2002, № 5. 8.

³⁹ ФІЛІП Людвіг: Упокой, Господи, душу усопшого раба Твого. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, серпень 1997, № 9. 5.

⁴⁰ РУСИН М.: Золотий ювілей о. Мирона Бесіда. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, листопад 1997, № 13. 6.; о. БЕНДАС Даниїл: Упокой, Господи, душу усопшого раба Твого. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, березень 2001, № 3. 5.

⁴¹ *Закарпатська Правда*, 24.жовтня 1990.

⁴² ДОЧИНЕЦЬ М.: Мир хатам, палацам, храмам! //Закарпатська Правда, 15 листопада 1991, №219.

⁴³ НИТКА Василь: Знайти шлях до примирення. Інтерв'ю з єпископом Мукачівської греко-католицької єпархії Іваном Семедієм. //Новини Закарпаття, 22 червня 1991, № 117-118.

⁴⁴ СЕМЕДІЙ Іоанн: 3 життя нашої єпархії. Благовісник. //Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, 1991, № 2.

Szemedi János megyéspüspök az akadémia rektorának Holovács József segédpüspököt nevezte ki, aki az Ó- és Újszövetségi Szentírást is tanította. Az oktatást 7 paptanár végezte: dr. Ortutay Elemér egyházjogot és dogmatikát, Beszkid Miron filozófiát, Vaszkó József egyháztörténelmet és patológiát, Szikszai Ignác etikát, Begya Tibor erkölcsant, Bányai Albert német és magyar nyelvet, Huda László szertartástant tanított. A tanárok többsége autóbusszal utazott Munkácsra, ami nem kis feladat volt, hiszen helyt kellett állni és meg kellett küzdeni a kezdeti nehézségekkel annak reményében, hogy hamarosan Ungváron lesz a folytatás.

Az oktatással egy időben megkezdődtek az Ungvári Görögkatolikus Hittudományi Akadémia alapszabályzatának az előkészítése, melyet az egyházmegyei tanács ülésén, 1991. június 27-én fogadtak el, viszont az állami szervek időhúzása miatt az ukrán egyházügyi tanács elnöke, Kolesznik csak 1992. november 28-án írta alá a „153. számú igazolást” az Ungvári Görögkatolikus Hittudományi Akadémia alapszabályzatának a beiktatásáról.⁴⁵

Habár az Ungvári Görögkatolikus Hittudományi Akadémia nappali tagozaton megkezdte a nyilvános papképzést, a nagy egyházüldözés érezte hatását. Mivel a papság létszámának a gyarapodása igen lassan haladt, ezért tovább folytatódott a papi hivatást választott középkorú, családos, állami munkán dolgozó és titokban, magánúton tanuló papjelöltek oktatása Holovács József segédpüspök és dr. Ortutay Elemér áldozópap vezetése alatt.

A megújult Hittudományi Főiskola papképzéséhez nagy tudású tanári karra volt szükség, s az Akadémia vezetősége az utánpótlás biztosítása érdekében javasolta Szemedi János megyéspüspöknek, hogy küldjön tehetséges kispapokat Rómába tanulni, hogy jól képzetten, széleskörű teológiai tudással térjenek haza. Szemedi János püspököt nem hagyta nyugodni az a helyzet, hogy a Hittudományi Akadémia Munkácson az egykori óvoda épületét bérli és a tanárok kénytelenek Ungvárról beutazni Munkácsra. Sok utánajárás után a Kárpátaljai Területi Tanács beleegyezett, hogy Ungvár város és Minaj település között egy kéthektáros mezőn az egyházmegye megkezdhesse a Hittudományi Akadémia építését. Vasárnap, 1992. június 28-án, ünnepi szentmise keretében⁴⁶ Szemedi János megyéspüspök Minaj határában egy 2 hektáros területen megszentelte a Romzsa Tódor nevét viselő új Hittudományi Akadémia alapkövét. Az 1993/94 tanévet nőtlen papnövendékeink már az épülő Hittudományi Főiskola területén, cseh gyártmányú konténer házikókban kezdték meg Szemedi János püspök és rektor vezetése alatt, mivel Holovács József nem vállalta ezt a tisztséget betegsége miatt. Tigyr Iván lett a rektor helyettes, és

⁴⁵ о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, серпень - вересень 2002, №8-9. 8.

⁴⁶ Papi szeminárium épül Ungváron. *Kárpáti Igaz Szó*, 1992. július 1.

bevezetést az Újszövetségbe, illetve a görög és az ószláv nyelvet tanította. Veres Tibor a liturgikus éneket oktatta.

1995. szeptember 28-án, az új főiskola egyik elkészült épületszárnyában elkezdődött a nyilvános papképzés és oktatás, s így megszűnt a magánúton való papképzés.

1996. augusztus 30-án Szemedi János püspök a 406/96-os rendeletével öt esperesi kerületet állított fel és espereseket nevezett ki: a Volóc – Mizshirjai (1946-ig Ökörmezői járás) kerület esperesi feladatával Blyásin Vasziy papot bízta meg, a Nagyszőlős – Beregszászi esperes Bendász Dániel, az Ilosva – Szolyvai esperes Zékány Vasziy, a Huszt – Técső – Rahói kereület esperese Szücs István (1931 – 2015), a Técsői és a Rahói járásokban a román hívek esperese Kikinezsdi Georgij (György) lett.⁴⁷

1996-ban Szemedi János püspök betöltötte 75-ik életévét és a Keleti Egyház törvénykönyv 210-es kánonja alapján benyújtotta az Apostoli Szentszékhez a püspöki trónról való lemondását, de II. János Pál pápa csak 2002. november 12-én írta alá Szemedi János püspök úr kérvényét és egyúttal kinevezte őt a munkácsi egyházmegye apostoli adminisztrátorává, mely Sasik Milán az Ungvári Katedrális templomban történő intronizációjával fejeződött be 2003. január 25-én.⁴⁸

II. János Pál pápa 2002. november 12-én Sasik Milán lazarista szerzetest és perecsenyi plébánost nevezte ki a munkácsi egyházmegye apostoli kormányzójává és 2003. január 6-án püspökké szentelte Rómában a Szent Péter bazilikában.⁴⁹

A munkácsi egyházmegye püspöki palotájának átadási problémájával korábban Szemedi János püspök is foglalkozott, sajnos eredménytelenül. Az újonnan kinevezett püspökre várt a feladat megoldása, aki még beiktatása előtt, 2003. január 17-én megbeszélést folytatott Szlivka Volodimirral, az Ungvári Nemzeti Egyetem rektorával. Ezt a találkozót az ungvári székesegyház parókusa Tigyr János szervezte meg, de a rektor úr sajnálkozva jelentette ki, hogy felszabadítani a püspöki palotát nincs lehetősége, mert a több ezer kötetnyi könyvtár elhelyezésére nincs helyisége, habár egy új egyetemi könyvtár létrehozása már régen tervbe van véve, melyet az állam képtelen finanszírozni.⁵⁰

⁴⁷ Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, жовтень 1996, № 9. 8.

⁴⁸ Привітання Його Преосвященства Апостольського Нунція в Україні Архієпископа Миколи Етеровича з нагоди інtronізації Його Преосвященства Владики Мілана Шашіка. Апостольського Адміністратора «ad nutum Sanctae sedis». //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, спеціальний випуск, лютий 2003, 5.

⁴⁹ о. ДАНИЛАШ Василь: Торжество у Ватикані. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, лютий 2003, № 2. 2.

⁵⁰ ФІЛІП Л.: Резиденція коли ж ти станеш знову нашою? //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, лютий 2003, № 2. 4.

Sasik Milán püspök beiktatása után beutazta az egyházmegye területét. Az esperesi kerületek minden városában püspöki misét végzett, találkozott a papokkal, a hívekkel és megígérte, hogy segíteni fog a megkezdett templomok építkezésének a befejezésében, valamint ahol szükséges, új templomok építésében.

1945-ig az egyházmegyének 440 temploma volt, de csak 103 görögkatolikus templomot adtak vissza, a többi a pravoszláv egyházé lett. A szovjet hatalom évei alatt 30 templomot tönkretettek, vagy megsemmisítettek. Szemedi János püspöki működése alatt 45 új templom épült. Sasik Milán püspök idejében tovább folytatódtak a templomépítések: 65 különböző építkezési stádiumban van, 30 templomban felváltva imádkoznak a hívek (19 templomban a pravoszlávokkal és 11-ben a római-katolikusokkal), 50 hitközségnek egyáltalán nincs hol imádkozni és több mint 70 hitközség ideiglenes, bérelt a célnak nem megfelelő helységeken imádkozik.⁵¹ 1990 és 2005 között a püspöki irodák Ungváron egy kétszobás épületben voltak elhelyezve, ami helyszűke miatt gátolta a püspökség rendes működését.

A sok utánajárásnak meglelt az eredménye, mivel még 1991-ben a megyei tanács jóváhagyásával a püspöki rezidencia kápolnája hivatalosan át lett adva a görögkatolikus egyháznak, de használni nem tudták, mivel az állami egyetem könyvtára továbbra is ott volt a püspöki palotában. Végre 2004. szeptember 27-én a kápolna és a püspöki lakosztály visszakerült egykori tulajdonosához, és Keresztfelmagasztalás ünnepén ünnepélyesen át lett adva a Munkácsi Görögkatolikus Püspökségnek. Köszönettel tartozunk a Kárpátaljai Megyei Adminisztráció elnökének, Rizák Ivánnak, az Ungvári Nemzeti Egyetem rektorának, Ruszin Vaszilynak, és minden jószívű embernek, akik nem csupán szavakkal, de tettekkel igyekeztek megmenteni szülőföldjükön Kárpátalja történelmi kincseit, és egyháza javait”.⁵² 2004. november 20-án az ungvári egyetem kiürítette a püspöki palota egy kis részét és a mindenkori püspökök lakosztályát, hivatalosan átadva azt a püspökségnek, akik reménykedve várták, hogy hamarosan az egész püspöki palota épülete visszakerül jogos tulajdonához, és a püspökség egykori eredeti helyén kezdheti meg rendszeres munkáját.⁵³

⁵¹ Єпископ Мукачівської Греко-Католицької єпархії про своє життя. Інтерв'ю. //Благовісник. Газета Мукачівської Греко-Католицької єпархії, червень 2004, № 7. 9.

⁵² МАЦО Мирослава: Дорога до храму. Єпископська каплиця Ужгородського кафедрального собору офіційно передана Мукачівській греко-католицькій єпархії. //Благовісник. Газета Мукачівської Греко-Католицької єпархії, листопад 2004, № 12. 12.

⁵³ Циркуляр Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 8., грудень 2004. 24; Архієрейська діяльність Преосвященного Владики Мілана. //Благовісник. Газета Мукачівської Греко-Католицької єпархії, січень 2005, № 1. 13.

Milán Sasik apostoli kormányzó 2003-as intronizációja után röviddel minden járásban és városban (Ungvár, Munkács) új esperesi kerületeket állított fel, leválasztotta a Nagyszőlősi járás szláv falvait és külön esperesi kerületet alakított. A Beregszászi Esperesi Kerületben csak magyar, vagy nagyobb arányban magyar egyházközségek maradtak meg, de ide tartoznak Ungvár, Munkács és Nagyszőlős magyar ajkú hívei is. Így a munkácsi egyházmegyében már 15 esperesi kerület volt.⁵⁴ Új parókiák szervezésével új esperesi kerületek alakultak és 2011-ben számuk már 21 lett. Eljött az ideje visszaállítani az egyházmegye egykori felosztását főesperességekre. 2011. szeptember 17-én Milán püspök a 208/11. számú rendeletével felállította az Ungvári (a Szent Kereszt Felmagasztalása védnöksége alá helyezett), a Munkácsi (Cirill és Metód védnöksége alatti) és a Huszti (Boldog Romzsa Tódor védnöksége alatti) Főesperességet. Ezzel egy időben, a 209/11-es rendeletével a Huszti Főesperességet vikáriátusi rangra emelte.⁵⁵

A pravoszláv egyház nem volt hajlandó templomainkat visszaszolgáltatni a bírósági határozatok ellenére sem, hiszen a pravoszlávok a megyei hatóságokban segítő partnerükre találtak, s így templomaink közös használatába sem egyeztek bele. A munkácsi egyházmegyének nem maradt más lehetősége, mint belekezdeni a templomok építésébe. Így 2003 és 2015 között az egyházmegyében 167 új templom és 56 kápolna épült fel. Milán püspök 180 papot szentelt fel a mai napig.

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye, leküzdvé minden nehézségét, él és fejlődik. Az egyházmegye megfiatalodott, mert papjainak több mint a felét (180) már Milán püspök szentelte. Az Ungvári Romzsa Tódor Akadémiában 90 kispap tanul, akiket nagy tudású teológusok tanítanak, mert az Egyházmegyének már 11 doktorátussal és 16 licenziátussal rendelkező paptanára van, akik ezeket a tudományos fokozatokat Rómában szereztek.

Felhasznált források és irodalom:

Források

KTÁL, fond 1723, op.2, od.zb.239.

Schematismus cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsensis ad annum domini 1908.

Munkácsi egyházmegyei körlevelek. - V/1943.

Munkácsi egyházmegyei körlevelek. - I/1944.1.

⁵⁴ Циркуляр Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 1., березень 2003. 2.

⁵⁵ Циркуляр Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 35., вересень 2011. 2 – 3.;

MAROSI István: Görögkatolikus magyarok Kárpátalján. Közösségek és templomok.

Nagybégány – Beregszász, 2014. 28.

Циркуляр Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 1, березень 2003.
Циркуляр Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 8., грудень 2004.
Циркуляр Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 32., грудень 2010.
Циркуляр Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 35., вересень 2011.
Циркуляр. Мукачівської Греко-Католицької єпархії № 52., грудень 2015.

Szakirodalom:

- A magyarországi latin és görög szertartású világi és szerzetes római katolikus papság névtára és az országos hivatalok útmutatója. Hivatalos adatok alapján összeállította: Pilinyi Gyula. Budapest, 1943.
- BENDÁSZ István – BENDÁSZ Dániel: Hitvallás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Kariosz Kiadó, Budapest, 2014.
- MAROSI István: Görögkatolikus magyarok Kárpátalján. Közösségek és templomok. Nagybégány – Beregszász, 2014.
- БЕНДАС Даниїл: Греко-католицькі священники під час репресій Церкви радянською владою на Закарпатті. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, лютий-березень 1998, № 3.
- БЕНДАС С. – БЕНДАС Д.: Священники-мученики сповідники вірності. Ужгород, 1999.
- Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, вересень 1991, № 6. Додаток. № 7.
- Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, травень 1992, № 5.
- Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, жовтень 1996, № 9.
- Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, спеціальний випуск, лютий 2003.
- Благовісник. Газета Мукачівської Греко-Католицької єпархії, червень 2004, № 7.
- Благовісник. Газета Мукачівської Греко-Католицької єпархії, січень 2005, № 1.
- ГОЛОВАНОВ С.В.: Мост между Востоком и Западом. Очерк истории единения Киевской церкви с Римским апостольским престолом от начала Брестской унии до наших дней. Омск, 2001.
- ДОВГАНІЧ О. – ХЛАНТА, О.: У жорнах сталінських репресій. Ужгород, 1999.
- КОССЕЙ Юрій: Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. Ужгород, 1999.

- КОССЕЙ Юрій: Помічний єпископ Йосиф Головач і його заслуги. Ужгород, 2001.
- МАКАРА М.П.: Закарпатська Україна: Шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород, 1995.
- МАЦО Мирослава: Дорога до храму. Єпископська каплиця Ужгородського кафедрального собору офіційно передана Мукачівській греко-католицькій єпархії. //Благовісник. Газета Мукачівської Греко-Католицької єпархії, листопад 2004, № 12.
- о. БЕНДАС Даниїл: Возвратися душе моя въ покой, яко Господь благо сотвори тебі. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, травень 2006, № 5.
- о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, січень 2002, №1.
- о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, лютий 2002, №2.
- о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, червень 2002, №6.
- о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, травень 2002, №5.
- о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, серпень – вересень 2002, №8-9.
- о. БЕНДАС Даниїл: Легальна і нелегальна підготовка священиків у Мукачівській єпархії. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, грудень 2001, № 12.
- о. БЕНДАС Даниїл: Упокой, Господи, душу усопшого раба Твого. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, березень 2001, № 3.
- о. ДАНИЛАШ Василь: Торжество у Ватикані. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, лютий 2003, № 2.
- РУСИН М.: Золотий ювілей о. Мирона Бесіда. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, листопад 1997, № 13.
- СЕМЕДІЙ Іоанн: З життя нашої єпархії. Благовісник. //Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, 1991, № 2.
- ФІЛІП Людвіг: Упокой, Господи, душу усопшого раба Твого. //Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської, серпень 1997, № 9.

- ФІЛІП Людвіг Л: Резиденція коли ж ти станеш знову нашою?
//Благовісник. Видання Греко-Католицької єпархії Мукачівської,
лютий 2003, № 2.

Sajtó

A kommunizmus Zászlaja, 1990. augusztus 25.

Kárpáti Igaz Szó, 1992. július 1.

Vörös Zászló, 1990. szeptember 18.

Ung-vidéki Hírlap, 1990. szeptember 11.

Закарпатська Україна, 7 червня 1945.

Закарпатская Правда, 5 июля 1990.

Закарпатська Правда, 14 грудня 1989.

Закарпатская Правда, 16 и 19 августа 1990.

Закарпатська Правда, 24.жовтня 1990.

Закарпатська Правда, листопада 1991, №219. 15

Карпатський Край, 17 березня 1992, № 12.

Новини Закарпаття, 22 червня 1991, № 117-118.

HADIFOGOLYTÁBOROK ÉS KÉNYSZERMUNKATÁBOROK, EGY LETŰNT KOR SZIMBÓLUMAI HAJDÚNÁNÁS ÉS A HAJDÚNÁNÁSIK A SZÖGESDRÓTOK ÁRNYÉKÁBAN¹

Dr. Csiszár Imre

*Debreceni Egyetem, Kollégiumi Igazgatóság,
igazgató*

I. Elöljáróban a táborokról

A hadifogolytábor és a kényszermunkatábor fogalma különösen Közép-Kelet Európában szorosan összekapcsolódott, noha létrehozásuk, gazdasági és politikai célokat egyaránt szolgáló működtetésük és a bennük tengődő, megalázott, emberi méltóságuktól megfosztott, megvert és kiéheztetett, szabadságuktól megfosztott emberek későbbi sorsát tekintve fontos megkülönböztetések tehetők a két tábortípus között.

A hadifogolytáborok tipikusan a második világháború hozadékai voltak. A győztes katonai alakulatok a legyőzött haderő kisebb-nagyobb egységeit megadásra készítették és a lefegyverzett ellenséges katonákat begyűjtötték, majd gyakran a hátszágba szállították a fronton szolgáló férfiak termelésből hiányzó munkaerejének a pótlására. A hadifogolynak minősülő személyekkel való bánásmódot az 1929-es genfi egyezmény szabályozta, hogy a túlkapásoknak gátat szabjon. Ilyen fogolyszedés gyakran előfordult mindkét oldalon, de az, amit a Vörös Hadsereg a háború végén, az általa megszállt területeken a civil lakossággal művelt, minden nemzetközi egyezményt és szokásjogon alapuló normát megsértett. A szovjet gyakorlatban a hadifogolytáborok egész rendszere alakult ki, amelyben az egyes táborok leginkább a haláltáborokra emlékeztettek.

A kényszermunkatáborok ehhez képest kevésbé katonai és gazdasági célokat szolgáltak, sokkal inkább politikai motivációk járultak hozzá a megszületésükhöz. A sztálinizmus hosszú ideig alkalmazta a rettegett táborrendszert, a kiterjedt GULAG-szigetvilágot a politikai ellenfelekkel és a nemkívánatos elemekkel, sőt egész társadalmi csoportokkal szembeni fellépés eszközeként. A Magyarországon kialakított kényszermunkatáborok létrehozásakor is a szovjet tapasztalatokból indultak ki, s az ott már bevált struktúra kialakítására törekedtek. A fő cél a társadalom megfélemlítésén túl

¹ A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport támogatásával készült.

az volt, hogy végleg leszámoljanak az ún. „horthysta elemekkel”, a „klerikális reakcióval”, a „kuláksággal” és mindenkivel, aki a nagyszabású gazdasági és társadalmi átalakítások útjában állt.

A hadifogolytáborok és a kényszermunkatáborok Magyarországon egy viszonylag jól körülírható időszakhoz kötődtek. A második világháborús szovjet megszállástól a Rákosi-korszak legnehezebb éveinek a végéig, Sztálin 1953-as haláláig meghatározták az ország életét és áthatották a társadalom gondolkodását. Sokan évekig várták vissza a szovjetek által elhurcolt családtagjaikat a hadifogolytáborokból, anyák, feleségek, gyermekek reménykedtek, hogy viszontlátják még szeretett fiúkat, férjüket vagy édesapjukat. A rettegésben tartott családok ugyancsak szüntelenül aggódtak kényszermunkatáborokban sínylődő szeretteikért, vagy féltették őket, nehogy oda kerüljenek.

II. Hajdúnánásiak a szovjet hadifogolytáborok útvészítőjében

Hajdúnánáson jól emlékeznek még erre az időszakra, mint ahogy az említett táborok jelentéstartalma is jóval szélesebb itt, mint más, szerencsésebb kisvárosok esetében. Már a front átvonulása, és mindaz, ami a szovjet megszállást követően történt, hatalmas megpróbáltatást jelentett a hajdúnánásiak számára és elképzelhetetlen veszteségeket okozott. Az ekkor átélt szenvedések olyan mélyen érintették a várost, hogy lakói ma is élénken emlékeznek ezekre a napokra, hiszen a kegyetlenkedéseknek maguk a helyiek estek áldozatul.

A sokáig „felszabadítónak” tekintett Vörös Hadsereg túlkapásait és a civil társadalommal szemben tanúsított magatartását lassan és nehezen dolgozták fel az itt élők. Különösen a teljesen ártatlan, a harcokban tevékeny részt nem vállaló civilek, főként férfiak elhurcolását és elvesztését élték meg nehezen, valamint azt a bizonytalanságot, ami abból adódott, hogy hozzátartozójuk felől évtizedekig nem rendelkeztek megbízható információval.

Hajdúnánásról 1944. október 30-án éjjel vonultak ki a szovjetek elől hátráló német és magyar csapatok. Másnap, 1944. október 31-én érkezett meg a városba a 2. Ukrán Fronthoz tartozó román előőrs, és a szovjet 33. lövészhadtest gépesített csoportja, továbbá a 27. kozák lovashadtest.² Október 9-én felfüggesztette működését a polgármesteri hivatal, s ezzel a magyar állami közigazgatás is megszűnt, majd november 1-jén megalakult szovjet katonai városparancsnokság, s a települést közvetlen fennhatósága alá vonta.³

² ILYÉS László: Hajdúnánás a népi demokratikus forradalom idején (1944-1946) [A Móricz Pál Városi Könyvtár kézirata] Hajdúnánás, 8.

³ VÖLGYESI Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001. 43-44.

A szovjetek megérkezése azonban nem felszabadítás volt, sőt további szenvedésekhez vezetett. Az eseményekről személyes élményekkel rendelkező helyiek beszámolóí a Vörös Hadsereg kegyetlenségeit emelik ki. A front közeledtével a hajdúnánásiak többsége úgy gondolta, hogy kimenekül a városból a tanyákra, és ott húzódik meg. Ez később meglehetősen rossz döntésnek bizonyult, hiszen az elhagyatott, egymástól is távolabb eső tanyákon jóval kiszolgáltatottabbak voltak az emberek az egységeiktől elszakadt orosz katonák túlkapásainak, mint a szervezett, parancsnokaik közvetlen irányítása alatt álló csapatok által elfoglalt városban.

Az eseményeket átélte egyik helybeli (Kovács Istvánné) megállapítása szerint: „*Azzal, hogy ide a lábukat betették az oroszok, csak a rettenet vált úrrá mindenkiben*”.⁴ A Vörös Hadsereg legnagyobb rémtette azonban 1944. november 3-án éjjel következett be. Egy tudatos és szervezett akció során a polgári lakosság begyűjtésére, és mint később kiderült hadifogságba szállítására került sor ezen az éjszakán.

Katonai alakulatok jártak házról-házra és összegyűjtötték az otthon talált férfiakat, a fiatalokat és az öregeket is. Az egész városra kiterjedő akcióból csak egy-két városszéli utca, valamint a tanyák maradtak ki, ide ugyanis már nem jutottak el virradat előtt az oroszok.⁵ Tudjuk azt is, hogy a hajdúnánási fogolyszedéssel egy időben a november 1-jén megszállt Nyíregyházán is sor került egy hasonló akcióra, de ott ugyanazon a napon, november 3-án fényes nappal közel 2 ezer embert gyűjtöttek be.⁶ Ezek a novemberi akciók meglehetősen koraiak voltak, hiszen országosan 1944. december vége és 1945. február eleje között zajlott le a polgári lakosság összeszedése és szervezett elszállítása. A hajdúnánási elhurcolás még úgy is nagyon váratlanul ért mindenkit, ha tudjuk, hogy a fogolyszedés Hajdú-Bihar Megyében kezdődött.⁷

Az elhurcolások pontos oka hitelt érdemlően nem bizonyítható, tudjuk azonban, hogy a szovjet hadseregben bevett gyakorlat volt polgári személyek fogságba ejtése és hadifogolytáborokba szállítása. Stark Tamás munkájában kimutatta, hogy a hajdúnánásihoz hasonló elhurcolások a szovjetek esetében szinte mindennaposak voltak, s ezek a szükséges munkaerő biztosítása mellett a megszállt területek pacifikálását is elősegítették:

⁴ A megszálló szovjet hadsereg és a helyi lakosság közötti konfliktusokról szóló beszámolókat lásd: DRAVICZKY Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. (Hajdúnánás népe és a Nagy Háborúk) Hajdúnánás, 1993. 230-241. - H.B.m.L. XIV. 18. 2.d.

⁵ VÖLGYESI Zoltán: Kisvárosi történet... i. m., 44-45.

⁶ STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006. 31.; valamint: VÖLGYESI Zoltán: Kisvárosi történet... i. m., 46-47.

⁷ Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945-1948). *Történelmi Szemle* 1989. 3-4. sz. 270-291.

„A Vörös Hadsereg speciális alakulatai válogatás nélkül hurcoltak el civileket, ha az előírt kényszermunkás kontingenst frontkatonákkal nem lehetett kitölteni. [...] A szovjet deportálók elsősorban a munkaerő-szükséglet kielégítése sarkallta. Ők nemre, korra, vallásra való tekintet nélkül fogtak el 250-300 ezer embert a jelenlegi határok között, 40 ezret Kárpátalján és további mintegy 250 ezer személyt Németország és Ausztria szovjet övezetében.”⁸

Szovjet hadifogságba egyébként Romsics Ignác adatai szerint mintegy 600 ezer magyar került, többségük katona volt, de a polgári személyek száma is elérte a 100-120 ezer főt.⁹ A Magyar Statisztikai Szemlében közzétett adatok szerint azonban az elhurcoltak összlétszáma 355 815 főre tehető, akik közül 225 777-en még 1945. június 30-án is távol voltak. Ezek az adatok azonban 176 207, illetve 136 478 zsidót is tartalmaznak, akiket nem biztos, hogy a szovjetek vittek magukkal. Az 1945. június 30-ai állapot szerint egyébként 1340 olyan nem zsidónak minősülő személy volt, akiket a Hajdúságból vittek el az oroszok.¹⁰

Egy másik számítás szerint, viszont a Magyarországról, vidékről szovjet hadifogságba hurcolt civilek összlétszámát 107 831 fő volt, amelyből 3636 fő Hajdú-Bihar Megyére esett.¹¹ Zielbauer György adatai szerint viszont összesen 1549 polgári személy került a Szovjetunó különböző táboriba Hajdú-Bihar Megyéből, akik közül 1366 férfi mellett 183 nő volt.¹² Az a – Hadas Ferenc visszaemlékezése szerint körülbelül 350 hajdúnánási férfi (könnyen lehet, hogy jóval több volt) – aki felkerült a Szovjetunió felé tartó vonatokra, tehát a megyéből elhurcoltak jelentős részét, a 1340-es létszámhoz viszonyítva 26,1%-át, az 1549 fős adatot figyelembe véve 22,6%-át tette ki. Ezek szerint tehát a megyéből elhurcolt emberek nagyjából ¼-ét 1944. november 3-án Hajdúnánásról vitték el.

A Hajdúnánásról összegyűjtött legalább 500, újabb vélemények szerint több mint 700 (egészen pontosan 760) főt éjszakára a szülőotthonba terelték, majd másnap gyalogmenetben irányították őket Debrecen felé.¹³ A háromnapos út alatt a foglyok úgy tudták, hogy néhány hétig lesznek távol,

⁸ STARK Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939-1955). Budapest, 1995. 33.

⁹ ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002. 270.

¹⁰ Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól. *Magyar Statisztikai Szemle* 1946. 1-6. sz. 12-13.

¹¹ Domokos József kéziratban lévő adatait hivatkozva: STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m., 96.

¹² ZIELBAUER György, i. m., 270-291.

¹³ Vö: BUCZKÓ József – HADAS Ferenc: Akiknek még sír sem jutott. Hajdúnánásiak a „málenkij robot” poklában. Hajdúnánás, 2014. 8.

mivel a Hajdúnánást Debrecennel összekötő vasúti szakasz helyreállításán fognak dolgozni.¹⁴

A hadifogolyként elhurcolt hajdúnánási férfiak Debrecenbe érve a Pavilon laktanyába kerültek, ahol akkoriban már valóságos szovjet gyűjtőtábor működött.¹⁵ A foglyok közül az 50 év felettieket és a 16 év alattiakat, valamint a betegeket szabadon bocsátották, mivel úgysem éltek volna túl az előttük álló utat. A debreceni tartózkodás és a válogatás alatt sok életet mentett meg Masits Sándor hajdúnánási fogtechnikus, akik sokakat nyilvánított betegnek. A táborban maradt embereket 1944. november 18-án indították útnak vasúton.¹⁶

A hajdúnánási „hadifoglyok” hosszú utat tettek meg Debrecenből Románián keresztül a Szovjetunióba, többségük először a moldvai Foksány elosztótáborába, majd onnan Kisinyovon keresztül a Dnyeszter partján fekvő benderi hadifogolytáborba jutott. 1944 végén azonban a Benderiben működő 104. számú lágert felszámolták és a foglyok az elkövetkezendő 2 évet Kisinyovban töltötték. Benderi és Kisinyov mellett azonban raboskodtak hajdúnánási civilek a Belcben (szintén Moldávia), Korosztényben (mai Ukrajna) és Permbe (mai Oroszország, Ural) működő hadifogolytáborokban is. Az Uralban lévő táborokba, így Permbe is Kijeven keresztül juttatták el a rabokat.¹⁷ A hajdúnánásiak később szinte követhetetlenül tűntek el a közel 6 ezer táborból álló GULAG útvesztőjében. A leírhatatlan körülmények, a rossz bánásmód és a táborok közötti folytonos fogolycserék következtében az ártatlanul elhurcolt, polgári személyként hadifogságba került több száz emberből alig 20-an maradtak életben és tértek haza szeretteikhez.¹⁸

Voltak olyan vélemények, melyek szerint a szovjet katonák akcióját azok a hajdúnánási zsidók is segítették, akik a Vörös Hadsereggel érkeztek vissza a városba, s leginkább azért nehezteltek a hajdúnánásiakra, mivel azok nem léptek fel a deportálásokkal szemben. Draviczky Imre, - a város

¹⁴ Vö: HADAS Ferenc: Hol sírjaik domborulnak... /Egy túlélő emlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról/ Hajdúnánás, 1991. 20.

¹⁵ Magyarország területén több mint 50 hadifoglyok számára rendszeresített gyűjtőtábort működtettek az oroszok, melyek főként nagyobb városokban, vasúti csomópontok közelében jöttek létre. A 12 legnagyobb tábor a következő volt: Cegléd, Székesfehérvár, Budapest (Ferenc József lovassági laktanya), Jánosháza, Győr (Frigyes laktanya), Komárom, Szeged (Csillag börtön), Baja, Celldömölk, Intapuszta, Gödöllő és Debrecen (Pavilon laktanya). – Vö: STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m., 111-112.

¹⁶ VÖLGYESI Zoltán: Kisvárosi történet... i. m., 45.

Révész Imre református püspök igyekezett lépéseket tenni a hadifoglyok szabadon bocsátásának ügyében, de akciója eredménytelenül zárult. – Vö: SZEBENI Ilona: Merre van a magyar hazám? ... Kényszerszolgálat a Szovjetunióban 1944-1949. Debrecen, 1992. 18-19.

¹⁷ BUCZKÓ József – HADAS Ferenc: Akiknek még sír sem jutott..., i. m., 9-12.

¹⁸ A hajdúnánási férfiak elfogásának és viszontagságos utazásának a történetét részletesen leírja Hadas Ferenc, az egyike azon keveseknek, akik visszatértek a fogolytáborból. Vö: HADAS Ferenc, i. m., 19-31.

történelmét alaposan ismerő tanító - határozottan állította, hogy „a hazatért zsidók rávették a szovjet tiszteket arra, hogy büntessenek!”¹⁹

Figyelembe kell venni azonban, hogy 1944 novemberében – decemberében még alig volt visszatért munkaszolgálatos a városban. (Igaz, köztük volt az a Schlosser Jenő, akit a közvélekedés a leginkább gyanúsított.²⁰) Számolni kell azonban azzal is, hogy országos viszonylatban a hajdúnánási fogolyszedés igen korán következett be, hiszen a legtöbb helyen a polgári lakosság válogatás nélküli begyűjtését megelőzte a Magyarországon élő németek szabályos deportálása.

Utóbbira a törvényi alapot Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. január 5-én kelt rendelete szolgáltatta, amely a német származású emberek összeírását írta elő a szovjet katonai hatóságok és a magyar kormány közötti megállapodásra hivatkozva.²¹ Ezek alapján a jegyzékek alapján hajtották végre a magyarországi németek, vagy németeknek vélt szerencsétlen emberek Szovjetunióba szállítását, amelyre a Tiszántúlon 1945 februárjában került sor.²²

Hajdúnánáson 1945. január végén – majdnem 3 hónappal a férfi lakosság elhurcolását követően – került sor a városban lakó német hangzású névvel rendelkező ártatlanok deportálására, s a 15 fős lista összeállításában a Politikai Nyomozó Osztály vezetője, az Izraelita Hitközség elnöki tisztét is betöltő Schlosser Jenő aktívan közreműködött.²³ A Szovjetunióba szállított foglyokat ugyanazok a borzalmak várták, de a város emlékezetébe 1944. november 3-a – érthető módon – jobban bevésődött.

Miközben az elhurcolások és a szeretteiket hazaváró lakosság indulatai jól érzékelhető feszültséget okoztak Hajdúnánáson, a hadifoglyok és a hadifogolyként kezelt civilek túlélési esélyei a begyűjtés, a kimerítő utazás és legfőképp a táborokban uralkodó viszonyok miatt, nagyon csekélyek voltak. A Szovjetunió nem csatlakozott az 1929-es genfi hadifogoly-konvencióhoz, de nem tartotta be az 1907-es, még a cári Oroszország által elfogadott hágai egyezményt sem.²⁴

A szórványos híreket szeretteikről csupán egyetlen forrásból szerezhették be az itthoniak, a Magyar Kommunista Párt Központi Hadifogoly Irodája által 1946 és 1948 között kiadott *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradóból*, amely a párt propagandakiadványa volt. A lap azt a

¹⁹ DRAVICZKY Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant... i. m., 248. - H.B.m.L. XIV. 18. 2.d.

²⁰ Schlosser Jenő a Hajdúnánási Rendőrkapitányságon a Politikai Nyomozó Osztály osztályvezetőjeként dolgozott. - H.B.m.L. XVII. 405. 1.d. 17/1945.

²¹ A rendelet nem került be a Magyar Közlönybe!

²² Vö: ZIELBAUER György, i. m., 270-291.

²³ VÖLGYESI Zoltán: Egy 1956-os antiszemita megmozdulás történeti hátteréhez. L. Nagy Zsuzsa – Veress Géza (szerk.): Történeti Tanulmányok III. Debrecen, 1994. 146.

²⁴ Vö: STARK Tamás: Zsidóság a vészkorszakban... i. m., 37.

látszatot keltette, mintha a hadifoglyok jó helyen lennének a Szovjetunóban és azt a reményt táplálta mindenkiben, hogy egészségesen fognak hazatérni onnan. Hosszú listákat közöltek a hadifoglyokról és tömondatos üzeneteket továbbítottak, ezzel is csillapítva a társadalomban feszülő, jól érzékelhető indulatokat.²⁵

A szovjet hadifogságba került magyarok számára elviselhetetlenül hosszú idő telt el addig, amíg újra hazatérhettek. A hozzátartozóikkal történő kapcsolatfelvételt a magyar kormány kérésére, Gyöngyösi János külügyminiszter közbenjárására 1945. júliusában tette lehetővé a szovjet vezetés. Az egyeztetésekről szóló sajtóbeszámolók reálisan ítélték meg a magyar politika mozgásterét:

„Adott körülmények között a magyar kormány minden törekvése arra irányul, hogy legalább az írásbeli érintkezést tegyék lehetővé a hadifoglyok és hozzátartozóik között.” – írta a Debreczen napilap az 1945. július 22-i szám címlapján.²⁶ A hajdúnánási eseményeket ismerve megdöbbentő az a sajtóközlemény, amit a cikk szerint „illetékes helyen” az érintkezésbe lépés megengedéséhez fűztek:

*„A hadifoglyokkal való levelezés lehetővé tétele bizonyára nagy örömet fog kelteni az érdekelt magyar közönség körében, amelyet a reakció felelőtlen izgatása a hadifoglyok ügyében annyira nyugtalanít. Az orosz kézre jutott magyar katonai személyek katonai helyről való irányítása kétségkívül teljesen megfelel a nemzetközi jog rendelkezéseinek. Félremagyarázható legfeljebb az a nagylelkű magatartás volt, amelyet a Szovjet Unió a magyarországi hadműveletek kezdetén tanúsított, amikor a Vörös Hadsereg a fogságba került magyar katonák nagyrésztét egyszerűen hazaengedte. Ezt a magatartást lehetetlenné tette a nácik és a nyilasok által megfertőzött magyar csapatok makacs ellenállása [...] az ország határáig, sőt azon túl is tartó ellenállás arra kényszerítette a Vörös Hadsereget, hogy ragaszkodjék a nemzetközi jognak a hadifoglyokra vonatkozó rendelkezéseire.”*²⁷

A szovjet hadifogságban sínylődő hozzátartozóikat joggal féltő, a megszállás szörnyűségeit átélt emberek számára aligha jelentett megnyugvást a fenti közlemény. Lehetővé váltak azonban a levélváltások és a helyi sajtó is folyamatosan továbbította a hadifogságból érkező üzeneteket. Fontos lépés volt az aggódó itthoniak számára, hogy a hadifoglyok ügyét 1946 januárjától a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Osztálya vette át a honvédségtől, s ettől kezdve ez a szervezet igyekezett biztosítani a kapcsolattartást, és elősegíteni a hozzátartozók felkutatását. Hajdú-Bihar Megyében, Debreczenben jött létre a hadifogoly osztály székhelye, ami közvetlenül a budapesti központ

²⁵ STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m., 125.

²⁶ Debreczen, 1945. július 22. - A szovjet kormány hozzájárult, hogy a magyar hadifoglyok levélbeli érintkezésbe léphessenek hozzátartozóikkal c. vezércikk.

²⁷ Debreczen, 1945. július 22., Uo.

fennhatósága alá tartozott, s a debreceni Vöröskeresztől függetlenül fejtette ki tevékenységét.²⁸

A szovjet hadifogságban lévő polgári személyek felkutatásának érdekében a Magyar Vöröskereszt a hozzátartozók által megadott adatok alapján űrlapokat állított ki, melyeket a Külügyminisztériumhoz juttatott. A kérdőíveket, amiket orosz nyelvre is lefordítottak, 1000 pengő térítési díj ellenében adták ki a hozzátartozóknak, akik örültek, hogy egyáltalán tehetnek valamit szeretteikért.²⁹ Az űrlapon feltüntetendő adatok (név, anyja neve, születési ideje, lakcíme, elfogásának körülményei stb.) mellett a Vöröskereszt a hadifogoly „címét”, az utolsó tábori lapján feltüntetett elérhetőségét is kérte. A legtöbben viszont nem tudtak ilyen információt nyújtani, mivel maguk sem tudtak semmit szeretteikről. Fontos, hogy ez a lehetőség kizárólag a polgári személyként fogva tartottak számára jelentett reményt.³⁰

Polgári személynek az számított, aki a háborúban katonaként nem vett részt, ennek ellenére sokan tüntették fel katonaként fogságba esett hozzátartozójukat is a Vöröskereszt űrlapjain. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárából előkerült kérdőívek alapján elmondható, hogy csak a hajdúnánásiak 850 hozzátartozót igyekeztek megtalálni, akiket katonaként vagy polgári személyként hurcoltak hadifogságba a szovjetek, vagy tűntek el ismeretlen körülmények között.³¹

A szovjet hadifogolytáborokból történő első szabadon bocsátásra még 1945 nyarán sor került, de az kizárólag az idős, beteg, munkaképtelen foglyokat érintette. A Szovjet Állami Védelmi Bizottság (Goszudarsztvennij Komitet Oboroni) 1945. augusztus 10-én 412 ezer német, 30 ezer osztrák, 30 ezer román és 150 ezer magyar fogoly hazaengedéséről döntött. A szovjetek ezzel nem gesztust gyakoroltak, sokkal inkább a számukra terhessé vált emberektől igyekeztek megszabadulni.³² A szovjet döntés ellenére 1945-ben tömeges hazatérésekről még nem beszélhetünk, az elengedett foglyok elenyésző számban szivárogtak haza.

A hadifoglyok hazahozatala rendkívül kényes kérdés volt. A Szovjetunióban fogva tartott magyar hadifoglyok sorsának rendezését érdemben Nagy Ferenc kormánya vetette fel először. Az MKP érdemi segítségére nem lehetett számítani, noha a kommunista párt a választási kampányban igyekezett úgy feltűnni, mint egy olyan erő, amely szovjet

²⁸ Vö. *Debreczen*, 1946. január 16. – A hadifoglyok ügyét a Vöröskereszt veszi át c. írás.

²⁹ Az űrlapokat Debreczenben a Kossuth u. 20. fszt. 32. szám alatt lévő hivatalban lehetett átvenni és kitöltve leadni. – Lásd: *Debreczen*, 1946. február 1. – Felhívás az orosz hadifogságban lévők hozzátartozóihoz c. írás.

³⁰ *Debreczen*, 1946. február 9. – Polgári személyek hazahozatala c. írás.

³¹ A Vörös Hadsereg által elszállított egyén személyi adatai (A Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. évi március 18-án kelt 26. sz. rendelete) – H.B.m.L. V.B. 374/c. 521. d.

³² STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m., 233-234.

kapcsolatai révén képes elérni a hadifoglyok hazaengedését. 1946 elejére olyan mértékű lett a magyar társadalom felháborodása, hogy tömegdemonstrációra is sor került. 1946 márciusában több ezer hozzátartozó vonult ki a Parlament elé és memorandumban kérte fel a miniszterelnököt a mielőbbi cselekvésre.³³ Ugyancsak felemelte hangját a hadifoglyok kiszabadítása érdekében az 1945 szeptemberétől esztergomi érseknek kinevezett Mindszenty József is, aki székfoglaló beszédében is nyíltan beszélt a közvélemény előtt a hadifoglyok tarthatatlan helyzetéről.³⁴

A társadalmi tiltakozást és a magyar nép nyilvános demonstrációit a hadifoglyok érdekében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nagyon rossz néven vette és minden tüntetést szovjetellenesnek nyilvánított és betiltott. 1946 közepén feloszlatta a „Hadifoglyok és Hozzátartozók Szövetségét” és helyette új szervezetet alakított „Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége” néven.³⁵

Az új kormány feltett szándéka volt a nagyhatalmak felé történő nyitás, s ennek érdekében márciustól júniusig a miniszterelnök vezetésével magyar külügyi delegációk látogattak el Moszkva mellett Londonba, Párizsba, valamint Washingtonba is. A magyar küldöttség legfontosabb útja Moszkvába vezetett, ahol 1946. április 9-e és 18-a között tárgyalt a jövő feladatairól, a határok kérdéséről, illetve a hadifoglyokról is.

A moszkvai látogatás legfontosabb eredménye az lett, hogy Sztálin beleegyezett a jóvátétel fizetési feltételeinek az enyhítésébe, és személyesen tett ígéretet a magyar hadifoglyok hazaengedésére. A hadifoglyok szervezett hazaszállítása 1946 derekán vette kezdetét. Nagy Ferenc moszkvai útját követően, 1946 júniusában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, Szviridov tábornok bejelentette, hogy az év végéig 30 ezer hadifogly érkezik haza a Szovjetunióból. A fogadótábort Debrecenben alakították ki és Foksányban, valamint Máramarosszigeten magyar kirendeltségek működtek, ahonnan útnak indították a hatalmas 1500-1900 főt szállító szerelvényeket Magyarország felé.³⁶ Végül a beígért 30 ezer foglyból 1946. december végéig csupán 16 322-en érkeztek meg, akik közül 3194 polgári személy volt.³⁷

A kelet felől érkező foglyszállító vonatokat Debrecenben hatalmas tömeg fogadta, mindenki a hozzátartozóit kereste rajtuk.³⁸ A

³³ *Magyar Vöröskereszt Hadifogly Tudósító*, 1946. március 5.

³⁴ MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Budapest, 2002. 90.

³⁵ Vö: STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban...* i. m., 241.

³⁶ STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban...* i. m., 242-243.

³⁷ ZIELBAUER György, i. m., 270-291.

³⁸ Így volt ez 1947. július 1-jén, kedden és július 2-án, szerdán is, amikor megérkeztek Debrecenbe az első Szibériából érkező, hadifoglyokat szállító vonatok. Mint arról a Debreczen napilap is beszámolt a foglyokat a Pavilon laktanyában fogadták ünnepélyes

hadifogolytáborok túlélői legyengülve, rendkívül rossz egészségi állapotban érkeztek meg. A foglyok közül sokan már a Szovjetunióban életüket veszítették, az életben maradtak viszont a legkülönbözőbb betegségekből szenvedtek. Emiatt már a Debrecenbe érkezést követően fertőtleníteni kellett őket, s az alapos orvosi vizsgálat után a legsúlyosabb állapotúakat azonnal kórházba is szállították. Az egészségesnek nyilvánított rabok Debrecenben visszanyerték szabadságukat, hadifogoly-igazolványt, egészségügyi lapot és utazási kedvezményt kaptak, valamint 5 forint segélyt.³⁹

Az 1947. február 10-én elfogadott párizsi béke is tartalmazta azt a kitételt, miszerint a magyar hadifoglyok „mihelyt lehetséges, hazaszállítandók”, ennek ellenére hazaszállításuk évekig elhúzódott, s a korabeli sajtó is folyamatosan beszámolt az érkező vonatokról. 1947. június 5-én, egy csütörtöki napon például kisebb ünnepség keretében maga Molnár Erik népjóléti miniszter és Rajk Lászlóné köszöntötte a 692 hazaérkezőt.⁴⁰

1947 folyamán, de még 1948-ban is a moszkvai követségen keresztül több kísérlet is történt egy hadifogoly-egyezmény létrehozására, amely pontosan szabályozta volna a foglyok visszatérését, ez azonban nem állt a szovjet fél érdekében. 1947. szeptember 4-én a Debrecenről számolt be, hogy a hazaérkezett foglyok száma elérte a 80 ezer főt, ami igen kevés volt ahhoz képest, hogy a Honvédelmi Minisztérium 1947 elején úgy tudta: 430-460 ezer fogoly lehet még a Szovjetunióban.⁴¹ 1947-ben összesen 101 845-en, 1948-ban 84 310-en, míg 1949-ben 5055-en tértek haza. 1946 és 1949 között tehát mintegy 207 ezer egykori hadifogoly jutott el Debrecenbe.⁴²

Sokan sohasem kerültek elő, hiszen nehezítette a foglyok hazaszállítását, hogy nem lehetett tudni, hogy pontosan hol tartják őket fogva. A magyar hadifoglyok a Szovjetunióban összesen 171 főtáborban, valamint 601, ezekhez tartozó melléktáborban voltak szétszóródva. A legnagyobb, magyarokat is befogadó főtáborok közé tartozott a teljesség igénye nélkül: Kijev, Cseljabinszk, Sztálingrád, Korosztény, Gorkij, Vorosilovgrad, Georgijevszk, Krasznodár, Harkov, Odessza, Minszk, Sahti és Krasznij Luzs. Az 1946-ban hazatért foglyok szerint akkor még 17 táborkörzetben maradtak magyarok hadifogságban, míg azokról, akik szerencsétlenségükre az

keretek között. – *Debrecen*, 1947. július 2. – Megjött az első szibériai hadifogolyszállítmány c. írás.

³⁹ A segély összege 1947-től 20 forintra emelkedett. – STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m., 245.

⁴⁰ *Debrecen*, 1947. június 5. – Megérkezett Debrecenbe az első hadifogolyszállítmány c. vezércikk.

⁴¹ *Debrecen*, 1947. szeptember 4. – A hazatért hadifoglyok száma elérte a 80 ezret c. írás; valamint: STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m., 245.

⁴² Stark Tamás adatai – STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i. m., 251.

átláthatatlan GULAG táborvilágába kerültek, még ennyi hír sem volt. Utóbbiak tulajdonképpen végleg kiestek a magyar hatóságok látóteréből.⁴³

Miután Rákosi 1948. februári moszkvai látogatása sem hozott érdemi eredményt, a magyar kormány 1948 októberében megoldottnak tekintette a hadifoglyok kérdését, s arra hivatkozott, hogy már csak a szovjet hatóságok által elítélt háborús bűnösök maradtak a fogolytáborokban. Megszűnt a „Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége” és a *Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó* is.⁴⁴

Az áldozatok pontos számát nehéz meghatározni, míg a szovjet hadifogságban életüket vesztett civilek számát még megbecsülni sem tudja a szakirodalom. Annyi bizonyos, hogy az ily módon elhunyt polgári személyek tovább növelik Magyarország második világháborús polgári áldozatainak amúgy is tekintélyes számát.⁴⁵ 2005-ig az orosz Központi Katonai Irattár 66 277 táborokban elhunyt fogoly nevét adta meg a magyar Hadisírgondozó Irodának, ez a szám azonban nagyon kevésnek tűnik, különösen annak fényében, hogy a Szovjetunó területén több mint 200 ezer magyar „tűnt el”.⁴⁶

Akik túléltek a megpróbáltatásokat és felkerültek a fogolyszállító vonatokra, viszontláthatták a családjukat; megmenekülésüket azonban csak saját állóképességüknek és legfőképpen a szerencsének köszönhatték. A szenvedésekkel teli évek, a kilátástalanság, a reménytelenség, a biztos halál tudata és a szünni nem akaró fájdalom után a hazatérőket itthon már egy másik világ fogadta, s a Rákosi névvel fémjelzett diktatúra még csak ekkor vette kezdetét.

III. Kényszermunkatábor Hajdúnánás mellett

A kényszermunkatáborok létrehozása a II. világháborút követően az állami terror olyan megnyilvánulási formája volt, amely alkalmasnak bizonyult egyének és egész családok, közösségek elkülönítésére a társadalomból. Az internálás elsősorban azokat fenyegette, akiket az új hatalom osztályellenségnek, vagy a belső reakció képviselőinek tekintett.

A politikai rendőrség 1946-os létrehozását követően megszűnt a rendőrfőkapitány internálási joga, s a rendőrhatalom őrízete, az internálás

⁴³ Uo., 126-131.

⁴⁴ Uo., 250.

⁴⁵ A háború, a bombázások és a front átvonulása alatt a trianoni határokon belül mintegy 80-100 ezer polgári személy vesztette életét. – Vö: STARK Tamás: Meghalt, eltűnt, fogságba esett. (Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztesége) *Történelmi Szemle* 1985. 1. sz. 80-95.

⁴⁶ RAVASZ István: Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonasírok. In: Markó György (szerk.): Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban. Budapest, 2005., 175; valamint: STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban... i.m., 252.

kizárólag az ÁVO, később ÁVH feladata lett.⁴⁷ Az internálótáborok megszervezése annak a Garasin Rudolfnak a nevéhez fűződött, aki a Szovjetunióból tért haza, és korábban a GULAG táborrendszer kiépítésében szerzett tapasztalatokat. 1951. december 1-jén az ő vezetésével jött létre a Közérdekű Munkák Igazgatósága, a KÖMI, amelynek legfőbb célja a fogvatartottak foglalkoztatásának a megszervezése volt.⁴⁸ A rabokat ettől kezdve termelőmunka végzésére is kötelezték, s az internálótáborok kényszerszermunkatáborokká váltak, melyek felügyeletét legfelső szinten Farkas Mihály, gazdasági szempontból pedig Gerő Ernő látta el.

A legnagyobb gyűjtőtábor Kistarcsán működött, a leghíresebb recski tábort pedig 1950-ben hozták létre.⁴⁹ Hírhedt rabmunkatáborok működtek továbbá Tiszalökön, Sajóbáonyban és Kazincbarcikán is. Az internálótáborok számát közel 100-ra becsülik, amelyekben 1953-ban mintegy 44 000 embert tarthattak fogva.⁵⁰ Az internáltak számát illetően Dessewfy Tibor és Szántó András adatainak a pontosságát látszik igazolni az az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában talált belügyminisztériumi kimutatás is, amelyet 1953. július 2-án maga Garasin Rudolf főosztályvezető látott el kézzel. Ebből az derül ki, hogy 1953. június 1-jén összesen 40 734 internált volt őrizet alatt, ebből 3891-et maga az ÁVH, míg túlnyomó többségüket, 31 811 embert, polgári bíróságok internáltak. A fiatalok száma összesen 485 volt, tehát a rendszer – mint azt Hajdúnánás esetében is látni fogjuk – nem ritkán gyerekeket is internálótáborokba juttatott.⁵¹

A kényszerszermunkatáborokba került rabok csoportos kitelepítések áldozatai is lehettek, melyek során az államvédelem komoly szervezéssel, egész családokat „költöztetett át” a számukra kijelölt „kényszerlakhelyre”. A világpolitika alakulása és Moszkva elvárásai is az ilyen típusú kitelepítések megkezdésének irányába mutattak. A magyarországi csoportos kitelepítések hátterében zajló folyamatok belpolitikai és külpolitikai indíttatásúak is lehettek, mint azt a nagyvárosi kitelepítések és a hortobágyi táborrendszer létrehozása is mutatja.

A fővárosi és más nagyvárosokat is érintő kitelepítések egész, a rendszer számára fenyegetést jelentő társadalmi csoportok likvidálására irányultak. A hatalom birtokosai éppen ezért igyekeztek a közvélemény előtt

⁴⁷ Lásd: BOTOS János – GYARMATI György – KOROM Mihály – ZINNER Tibor (szerk.): Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között. Budapest, 1988. 106-107.

⁴⁸ DESSEWFY Tibor – SZÁNTÓ András: Kitérő éberséggel. Budapest, 1989. 14.

⁴⁹ A recski internáló tábor felépítésében főként régi szociáldemokrata internáltak vettek részt, s a tábor működése közben a Kálvária-dombon működő dolomitbányában közel 1500 embert dolgoztattak. – Vö: Magyar hétköznapiak... i. m., 106-107.

⁵⁰ DESSEWFY Tibor – SZÁNTÓ András, i. m., 14-15.

⁵¹ Á.B.T.L. 4. 1. A-508. 18. – Letartóztatottak statisztikai adatai. – 0012/29/53. Tük VII.

ezeket a csoportokat munkakerülőknek, csavargóknak beállítani, amit a Központi Vezetőség Titkárságának 1951. május 23-ai előterjesztése is egyértelműen alátámaszt:

„A fokozódó osztályharc szükségessé teszi a városi volt tőkés elemek, spekulánsok, munkakerülők, csavargók és egyéb, a volt tőkés rendszert kiszolgáló káros elemek, valamint a kulákok megfelelő feltételek mellett történő munkába állítását. Ennek keresztülvitelére egyrészt munkakényszerszerű lehet alkalmazni, másrészt kényszerlakóhelyet lehet kijelölni.”⁵²

A Budapestről 1951-ben kitelepített emberek helyzete jelentősen eltért a hortobágyi rabokétól, mivel előbbieket kitiltották lakóhelyükről és kényszerszertartózkodási helyet jelöltek ki a számukra, míg utóbbiak elkerített táborokban, állandó rendőri felügyelet mellett éltek mindennapjaikat és kényszermunkára is kötelezték őket.⁵³ Arra is volt példa, hogy a nagyobb városokból kitelepített emberek kulákcsaládokhoz kerültek és később velük együtt valamelyik hortobágyi zárt táborban találták magukat, így őket a kitelepítések kétszeresen sújtották.⁵⁴

A kitelepítések után megüresedő lakásokat, minden ingóságaikkal együtt végleg elkobozták korábbi tulajdonosaiktól és pártfunkcionáriusoknak, a néphadsereg tisztjeinek, sztahanovista dolgozóknak, vagy nagycsaládos ipari munkásoknak adták, ezzel is enyhítve a feszítő lakáshiányt. 1951 júniusában például 924 „osztályidegen” családfenntartó és hozzátartozói lakásának szétosztásáról számolt be örömmel a párt hivatalos lapja.⁵⁵

A hortobágyi táborrendszer kiépülésének közvetlen előzménye viszont egyértelműen külpolitikai jellegű volt; a szovjet-jugoszláv viszony megromlása ugyanis Jugoszlávia ellenséggé nyilvánításához vezetett. A jugoszláv szál már a határmenti kitelepítések belpolitikai előzményének tekinthető Rajk-perben is megjelent, a közvetlen előzmény azonban nem ez az ügy, hanem egy gyilkosság lett. 1950. január 3-án ugyanis Kis Imrét, Lengyelkáporna párttitkárát ittas állapotú személyek meggyilkolták. A köztörvényes bűncselekményből a hatalom politikai ügyet csinált, és az osztályharc kiéleződéséről, valamint kettős fenyegetettségről beszélt. Péter

⁵² HOLOPCEV Péter – IRHA Melinda: Eltanácsoltak. Miskolc – Hortobágy 1952-1953. Miskolc, 2003. 11.

⁵³ 1951-ben Budapestről 13 670 főt telepítettek ki, míg egy 1953-as adat a vidéki városokból és községekből kitelepített emberek számát 1194 főben határozta meg. Lásd: HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok, Budapest, 2009. 81.

⁵⁴ Vö: HANTÓ Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében. In: Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 28.

⁵⁵ *Szabad Nép*, 1951. június 17. – Csak Budapesten 5292 lakás vagy lakrész került át más tulajdonoshoz a kitelepítések következtében, s a kedvezményezettek minden esetben a párthoz lojális, a fennálló rendszert kiszolgáló elemek lettek. Az ingóságokat a tanácsi megbízottak leltározták, majd átadták a Bizományi Áruház Vállalatnak (BÁV) értékesítés céljából. – Ehhez lásd: Magyar hétköznapiak... i. m., 355-356.

Gábor kinyilvánította, hogy a külső titoista ellenség összefogott a belső reakcióval, hogy Kis Imrét meggyilkolja.⁵⁶

Kitelepítésre ugyan ekkor még nem került sor, de az egyre erősödő határpánik miatt már 1949 végétől a terület a hatósági terror egyik akcióterülete lett.⁵⁷ A feszültség fokozódásához kisebb határincidensek is hozzájárultak.⁵⁸ Az újabb világháború rémét előre vetítő hangulatkeltés végül oda vezetett, hogy 1950. április 12-én megszületett a döntés, amelynek értelmében a jugoszláv és az osztrák államhatár mentén 15 kilométer mélységben elkülönített határsáv kialakítására került sor.

A határsávban rendkívüli intézkedéseket vezettek be: 1950. július 1-jétől az állandó lakókat fényképes igazolvánnyal látták el és a kijelölt területen belül csak a különleges igazolvány birtokosai tartózkodhattak. A területre csak külön engedéllyel lehetett belépni, míg a társadalmilag veszélyesnek, vagy megbízhatatlannak ítélt személyeket családotól telepítették ki.⁵⁹

A 6 megyét érintő, 17 járásból és 300 községből álló határsávból a nem megbízható emberek „átköltöztetése” valójában szervezett kitelepítést, azt követően pedig munkatábort jelentett.⁶⁰ Az 1950. június 23-án megkezdődött végrehajtás az ÁVH feladata volt. A kitelepítés már ekkor 1991 személyre terjedt ki, akiket 5 gyűjtőállomásról (Szeged, Kiskunhalas, Pécs, Kaposvár és Zalaegerszeg) 486 vagonnal szállítottak el a VII. szolnoki és a VIII. debreceni rendőr-főkapitányság területére.⁶¹

Az önhibájukon kívül elhurcoltakat többnyire a tiszántúli állami gazdaságok köré szerveződő táborokban helyezték el, személyes irataikat elvették. A hivatalos indoklás szerint biztonsági okokból korlátozták mozgásukat és cselekvési szabadságukat, a tábort és annak környékét, a lezárt területet az őrsparancsnok engedélye nélkül nem hagyhatták el, a számukra

⁵⁶ HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok... i. m., 152-153.

⁵⁷ Vö: SAÁD József: Hortobágy – Egy fejezet a deklasszáls történetében. In: Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 45.

⁵⁸ 1949. október 27-én 30-40 jugoszláv katona Gyűrűpusztától délre, Dolni-Mihojlác irányából közeledve átvágta a drótkerítést és a határon átkelve az ország területére lépett. A magyar határőrség tűzpárbajba keveredett a behatolókkal és meghátrálásra készítette őket. Sebesülés nem történt. – Vö: GYARMATI György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. Budapest, 2013. 170-171.

⁵⁹ HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok... i. m., 153.

⁶⁰ A déli határsávba Baja, Mohács, Nagykanizsa és Szeged mellett Baranya Megye 131, Bács-Kiskun Megye 22, Csongrád Megye 17, Somogy Megye 51 és Zala Megye 43 faluja tartozott. A nyugati határsávba került Kőszeg, Mosonmagyaróvár és Sopron mellett Győr-Sopron Megye 79 és Vas Megye 78 községe. – FÜZES Miklós: Szibéria-szindróma Magyarországon. In: Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 9.

⁶¹ HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok... i. m., 164.

kijelölt munkát kötelesek voltak elvégezni.⁶² Őrzésükkel a rendőrségen belül szervezett „K” őrsök, vagyis különleges őrsök voltak megbízva, amelyek idomított kutyák segítségével látták el feladatukat.⁶³

A hortobágyi zárt területen végül 12 tábor kialakítására került sor, melyek egyike a Hajdúnánás mellett fekvő Tedejen, az állami gazdaság területén jött létre. A Hortobágyi Állami Gazdaságok Trösztje 57 623 hold gazdasági területtel rendelkezett, amelyen „természetátalakítással” kísérleteztek: az érintetlen ösgyep feltörésével szántóföldi termelésre törekedtek, valamint különböző tájidegen növények (pl. gyapot, rizs, gumipitypang) meghonosítását tervezték.⁶⁴ Ehhez hasonló kísérletre, Romániában, Brăgăni vidékén is sor került, ahol ugyancsak a jugoszláv határsávból kitelepítettek munkaerejét felhasználva próbálkoztak rizs- és gyapotföldek létrehozásával.⁶⁵

1950 novemberére 2381 polgári személyt tartottak fogva az elsőként létrehozott 7 táborban (Árkus, Borzas-Mihályhalma, Erzsébet-tanya, Kócspuszta, Kónya, Kormópuszta, Polgár-Lenintanya). 1951-ben létesültek sorrendben Elep (július), Ebes (november) és Tedej (december) „szociális táborai”. 1952 júniusában kezdte meg működését Borsóson és júliusban Lászlómajorban az utolsónak létrehozott két tábor.⁶⁶

A rabok száma folyamatosan változott, többnyire emelkedett. 1953-ban 7289 ember raboskodott a Hortobágyon állandó felügyelet mellett.⁶⁷ A rendszer groteszk jellegére jellemző, hogy feltehetően minden táborban a rabok közé is beépültek rendszeresen jelentést tevő ügynökök. Erre bizonyítékot csak a kónyai zárt táborra vonatkozóan találtunk, ott egy „Lengő” fedőnevű ügynök készítette a jelentéseket előbb Török József, majd

⁶² FÜZES Miklós, i. m., 11.

⁶³ A „K” őrsök tevékenységéhez lásd: HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok... i. m., 164.

⁶⁴ A Tiszántúl természeti táját teljesen átalakítani igyekvő bizottság 1952. június 2-án látott munkához és 1952 őszére el is készült „a Tiszántúl egy része természetátalakításának keretterve” című munkával. A terv 1 millió 286 ezer kat. holdat érintett a Tiszalök, Keleti Főcsatorna, Berettyó és a Körösök határolta területen. Vö: URBÁN László: A táj- és természetátalakítás kérdése a nagykovács városokban a II. világháborút követő évtizedben. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Budapest, 2006. 400.; továbbá: Belényi Gyula: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949-1963). *Valóság* 1998. 7. sz. 60.

⁶⁵ Lásd: KISS László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykovácsán 1950-1953.; valamint: KISS Dénes: Bánátról Brăgăni. Az 1951-es „pünkösdi” kitelepítések Romániában. Mindkettő: In: Saád József (szerk.): Telepessors. Budapest, 2004. 20. és 325-343.

⁶⁶ KISS László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykovácsán 1950-1953. In: Saád József (szerk.): Telepessors. Budapest, 2004. 29.

⁶⁷ HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok... i. m., 165.

Goron Gyula ávós őrmesterek utasításainak megfelelően, feltehetően kényszer hatására.⁶⁸

A hortobágyi táborok félreeső, rosszul megközelíthető helyeken jöttek létre, így az itt fogvatartott emberek megszűntek létezni a külvilág számára. Hantó Zsuzsanna megfigyelése szerint „[...] 11 tábor alsóbbrendű összekötő útról leágazó, kiépítetlen földutak mentén helyezkedett el. Az esőzések idején szinte megközelíthetetlenek voltak [...]”⁶⁹

A kivételt az egyik utolsóként létesített borsói tábor jelentette, ami közvetlenül a Debrecen-Füzesabony vasútvonal mellett helyezkedett el. A táborok elhelyezése azt a célt szolgálta, hogy minél kevesebben tudjanak a kitelepített családokról, a jogerős ítélet nélküli fogva tartásról, s a kényszermunkáról. Ez a cél tulajdonképpen maradéktalanul teljesült, mivel a rendszerváltásig – de még azután is – csak nagyon kevesen mertek beszélni, s így a magyar társadalom sokáig semmit sem tudott a Hortobágyon történekről. Az 1953 után következő évtizedek, a „puhadiktatúra” évtizedei úgy teltek el, hogy a táborokhoz közeli településeken élők és a kiszabadult rabok nagy része félt és hallgatott.

1952 nyarától a nagyobb vidéki városokból is kerültek rabok a hortobágyi zárt táborrendszerbe, ekkor öt városból, Nagykanizsáról, Várpalotáról, Hatvanból, Miskolcra és Szegedre telepítettek ki egész családokat a Hortobágyra.⁷⁰

A „szociális táboroknak” nevezett hortobágyi kényszermunkatáborok voltak Magyarországon az egyetlenek, ahová egész családokat zártak. A rabokat nemcsak személyes szabadságukban korlátozták, de embertelen körülmények között is tartották, és még kényszermunkára is kötelezték. A Hortobágyon felállított táborok tehát egyszerre voltak internáló és munkatáborok, amelyek között gyakori volt a munkaerőcsere, ami a gyakorlatban a rabok átköltöztetését jelentette.

A hortobágyi zárt táborok létrehozása Hajdúnánást közvetlenül is érintette, hiszen mint említettük, a város melletti Tedejpusztán lévő állami gazdaságot is ilyen „büntetés-végrehajtó gazdaságnak” jelölték ki. A helybeliek nem sokat tudtak a kényszermunkatáborról és az ott uralkodó körülményekről, de a rendszer erejét megismerve minden okuk megvolt a félelemre.

A tábor 1951. december 7-én kezdte meg működését 343 rabbal, a Tedejen fogva tartott kitelepítettek száma azonban december 20-ára 661-re

⁶⁸ Objektum dosszié. Hortobágyi Állami Gazdaság Egyesülés Kónyai Gazdasága. – Á.B.T.L. 3. 1. 5. O-8950.

⁶⁹ HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok... i. m., 166.

⁷⁰ HANTÓ Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében. In: Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002. 23.

nőtt, akik közül 169 gyermek volt.⁷¹ A rabok az ország déli, délnyugati és nyugati határszéléről érkeztek. Délen a Tompától és Kelebiától Dávodig és Hercegszántóig terjedő határszakaszról, Délnyugaton a Péterhida és Somogyudvarhely közötti területről, valamint Nyugaton a Molnári, Letenye, valamint Szentgotthárd közötti határmenti országrészről.⁷²

1953 júliusára a tedeji rabok száma 676-ra emelkedett.⁷³ Jelenleg a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesületének köszönhetően több mint 700 egykori tedeji fogolyról van tudomásunk.⁷⁴ Az első haláleset még 1951. december 25-én történt a táborban, amikor a 62 éves Szamosvölgyi Károly nyugalmazott körjegyző távozott az élők sorából.⁷⁵ Egy 1952. január 9-én kelt jelentés szerint a táborban lakók körében a tüdőbaj és a végelgyengülés számított a leggyakoribb megbetegedésnek, melyek következtében 3 ember vesztette életét.⁷⁶ Az egészségügyi ellátás minimális volt, orvos alig látta a megbetegedett foglyokat, s talán emiatt is már az első két hónapban 6 haláleset történt Tedejen.

Külön érdekessége a tedeji tábor létrehozásának, hogy megszervezésére télen, közvetlenül karácsony előtt került sor, amikor a mezőgazdasági munkák szüneteltek, tehát semmi sem indokolta a kényszermunka igénybe vételét. A decemberben érkező családokra az éhezés várt, mivel munka hiányában nem tudták megtermelni az élelmüket, s így az önmaguk ellátására kényszerített emberek már ekkor eladósodtak a tábori konyhán. Kezdetben még az elszállásolásuk sem volt megoldott, ezért még a tél folyamán ki kellett bővíteni a szállásukat egy nagy istállóépülettel.

A különböző istállókból és barakkokból álló szállásokon uralkodó állapotokról a Tedejen fogva tartott Apatini Ferenc Illés visszaemlékezésének alapján alkothatunk képet:

„A barakk kb. 5-6 méter széles, 35-40 méter hosszú lehetett, eredetileg két sor ló számára tervezhették. Ez célszerűségből optimálisnak számít, mert egy sor álló ló helye megegyezik egy sor fekvő ember helyével. A szélességi adatokat tekintve már a lovak jártak volna jobban, mert több mint 100 embert zsúfoltak itt össze a 30-40 ló helyére. Egyszerű osztással adódik, hogy

⁷¹ APATINI Ferenc Illés: Túléltek. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951-53-ban. Debrecen, 2009. 19.

⁷² SAÁD József (szerk.): Telepessors. Budapest, 2004., Térképmelléklet: A tedeji kényszermunkatáborba elhurcoltak lakóhelyei.

⁷³ Kitaszítottak II. kötet. Dokumentumok a hortobágyi zárt táborokból 1950-1960. Budapest, 2002. 230.

⁷⁴ Az adatbázis internetes elérhetősége: www.dfmc.hu [2011. december]

⁷⁵ Buczkó József: A tedeji Gulág. *Hajdúsági Tükör*, 2008. december 15., 6.

⁷⁶ APATINI Ferenc Illés, i. m., 29.; VÖ: HANTÓ Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében... i. m., 23.

*egy ember részére kb. 70-80 cm férőhely jutott, az egyes családokat elválasztó kis megközelítő térközökkel együtt.*⁷⁷

A tábor mellé 9 fős őrsöt szerveztek, s ez a 9, különleges feladatot ellátó rendőr vigyázott a rabokra. A hivatalos indoklás szerint biztonsági okokból korlátozták a fogvatartottak (akkori elnevezéssel: „telepesek”) mozgását és cselekvési szabadságát. Az ún. „K” őrsök, vagyis különleges őrsök idomított kutyák segítségével látták el feladatukat, s havi jelentésekben számoltak be a táborok életéről.⁷⁸ Ezek az egységek szigorúan vigyáztak arra, hogy a rabok a tábort és annak környékét, a lezárt területet az őrsparancsnok engedélye nélkül ne hagyják el, valamint hogy a számukra kijelölt munkát elvégezzék.

A kirendelt őrsök embertelenségére jellemző, hogy éjszakánként fényszórókkal járták végig a foglyok szállását, hogy még a nyugodt pihenéstől is megfosszák őket. Az ún. reflektorozásokról több túlélő is beszámolt, tehát valószínűleg a legtöbb táborban gyakorlatnak számított az éjszakai razzia.⁷⁹

A rendkívül szigorú őrizet ellenére bizonyítékot találtunk arra, hogy volt, akinek sikerült megszöknie egy ilyen zárt táborból. A Hortobágyra kitelepített összesen 17 görög származású „telepes” közül az egyik asszony, Petropólus Favorozné született Dimitropolu Zsófia 1951. december 23-án a kónyai táborból szökött meg, ám rövidesen Budapesten elfogták és fővárosi internálásáról is gondoskodtak.⁸⁰

A szögesdróttal elkerített, a rabokat állati sorban tartó hortobágyi táborok 1950 júniusa és 1953 októbere között működtek. Feloszlításukra, amit a hatalom egyszerűen „kényszerlakhely-megszüntetésnek” nevezett, csak Sztálin halálát követően kerülhetett sor. Piros László belügyminiszter 1953. november 23-ai jelentése szerint a polgári és katonai börtönökből, illetve internáló és más kényszermunkatáborokból szabadult személyek száma összesen 21 968 volt, akik közül 7281-en a hortobágyi táborrendszerhez tartoztak.⁸¹

A tábor lakói lehetőséget kaptak arra, hogy szerződést kössenek a helyi állami gazdasággal és tovább dolgozzanak, mint munkavállaló, azonban csak

⁷⁷ Uo., 28.

⁷⁸ FÜZES Miklós, i. m. In: Kitasztatottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet” Budapest, 2002., 11.; valamint: HANTÓ Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében... i. m. In: Kitasztatottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet” Budapest, 2002. 27.

⁷⁹ Vö: APATINI Ferenc Illés, i. m., 67-68.

⁸⁰ Tóth György rendőr őrnagy jelentése. – Á.B.T.L. 4. 1. A-507. 5.

⁸¹ HUSZÁR Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Budapest, 1998. 259.

107 család, összesen 207 személy döntött így, a többség amint lehetősége nyílt rá, távozott.⁸²

A szigorúan titkosnak minősített, 6 példányban elkészült végrehajtási tervben szó van arról, hogy toborzással igyekezzenek rávenni a szabadulókat a gazdaságban maradásra, ám az ehhez szükséges, az emberhez méltó lakáskörülmények kialakítását is munkaerejük felhasználásával képzelték el:

„A Földművelésügyi Minisztérium toborozzon a szabadulók között. Helyezzen komoly méretű lakásépítkezést kilátásba és még ebben a hónapban kezdjen lakásépítést. Az ottmaradóknak meg kell ígérni, hogy, hogy rövid időn belül lakáshoz jutnak. A házakat maguk építsék fel. Az FM. Elsősorban megfelelő mennyiségű faanyagról gondoskodik.”⁸³

A Nagy Imre-kormány által kihirdetett amnesztia azonban nem jelentett rehabilitációt is egyben. A szabadon bocsátott rabok továbbra sem voltak teljesen szabadok. Letelepedési engedélyhez kötött helyen (Budapest, Miskolc, Komló, Sztálinváros, Várpalota, valamint a nyugati és déli határsáv) nem jelenhettek meg, de haza akkor sem térhettek, ha az nem volt ilyen engedélyhez kötött helység.⁸⁴

Tudjuk azt is, hogy a kiengedett egykori „telepesek” régi lakóhelyük környékéről is ki lettek tiltva. Hantó Zsuzsanna ezzel kapcsolatban egy 1953. szeptember 2-án kelt jelentésre hivatkozott.⁸⁵ Az Országos Rendőrkapitányság 1953. július 17-én kelt, szigorúan titkos utasítása ennél másfél hónappal korábbi volt és pontos intézkedési tervet tartalmazott:

„Ezenkívül a hortobágyi zárt táborokban lévő egyes személyek kényszerlakhelyhez kötöttségük megszűnése után a régi lakóhelyükre még abban az esetben sem térhetnek vissza, ha a régi lakóhelyük nem letelepedési engedélyhez kötött helység. Ezért a hortobágyi táborokban lévő egyes személyek kényszerlakhelyhez kötöttségük feloldásáról szóló határozattal együtt a nem letelepedési engedélyhez kötött régi lakóhelyükre vonatkozóan kitiltási határozatot is kapnak. Ez utóbbiról a hortobágyi kirendeltség parancsnoka a régi lakhely szerint illetékes kapitányságot értesíti. [...]

A hortobágyi táborban lévő személyek új lakhelyeiken nemcsak további magatartásukkal és tevékenységükkel, hanem pusztán megjelenésükkel is zavart kelthetnek. Ezért a legnagyobb éberséggel kell ezeket a személyeket figyelemmel kísérni és figyeltetni. [...] Ezért ezeken a helyeken az illetékes

⁸² Kiss László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagyunságon 1950-1953. In: Telepessors. (Szerk. Saád József) Budapest, 2004. 42.

⁸³ A közkegyelemről szóló törvényerejű rendelet végrehajtásának terve. – Á.B.T.L. 4. 1. A-508. 16-17.

⁸⁴ Az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása. – Á.B.T.L. 4. 1. A-508. 31.; valamint: Füzes Miklós i. m., 13.

⁸⁵ HANTÓ Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében... i. m., 36.

*rendőri hatóság vezetője a zavarkeltés megelőzésére fokozottabban készüljön fel.*⁸⁶

A kiszabadult rabok valóban nem lettek szabad emberek, múltjuk megbélyegezte őket és gátolta későbbi érvényesülési lehetőségeiket is. Mivel fogságuk alatt, semmilyen hivatalos állami nyilvántartásban nem szerepeltek, ezért a hivatkozott utasítás értelmében valamennyi szabaduló rabról bejelentőlapot, és további megfigyelésük érdekében megfigyelőlapot állítottak ki.⁸⁷ Megnehezedett számukra a tanulás, a munkavállalás, s mindig magukon érezték a diktatúra, s a rendszer kiszolgálóinak szigorú tekintetét. Apatini Ferenc Illés éppen erről a folyamatos megbélyegzettségről számolt be igen találóan a hortobágyi kényszermunkatáborok létesítésének 60. évfordulójára kiadott emlékkötetben:

„[...] a továbbiakban is sok szenvedést okozott a társadalomból kitaszított helyzetem: mint «X»-es «osztályidegen» elem képeztem az un. «belső ellenséget», akiket üldöznie kellett minden «haladó» embernek. Bizony, sokszor a tettegességet is el kellett viselnem. [...] Figyelemre méltó, hogy bárhová is kerültünk, mindenhol mindent tudtak rólunk. Bizony, a továbbiakban is vigyáztak ránk, noha ez már másképpen élesített géppisztoly volt! A rendszer ellenségelhárító gépezete kegyetlenül működött.”⁸⁸

A hadifogolytáborok és a kényszermunkatáborok mára már valóban egy letűnt kor szimbólumai. Az áldozatoknak és hozzátartozóiknak azonban nem csupán jelképek, hanem az emberi kegyetlenség, a háború és a szovjet típusú totális diktatúra által okozott feledhetetlen szenvedés megtestesítői. A hadifogságba hurcolt polgári személyek túlnyomó többsége életét veszítette, de akik csodával határos módon mégis megmenekültek, leírhatatlan körülményekről és bánásmódról adtak számot visszaemlékezéseikben. A kényszermunkatáborokban, így a jelen esetben középpontba kerülő hortobágyi zárt táborokban állandó őrizet alatt tartott, rabként kezelt családok és egyének közül Sztálin halálának köszönhetően többen megmenekültek, az átélt szenvedések emléke és a rendszerváltásig őket kísérő megbélyegzettség és számkivetettség azonban alaposan rányomta bélyegét egész életükre.

Emlékezni és emlékeztetni kell erre a letűnt korra, az áldozatok tragédiájára, s bízni abban, hogy a XX. század derekán történtek nem ismétlődnek meg, s a hadifogolytáborok és a kényszermunkatáborok világának mindörökre leáldozott.

⁸⁶ Az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása. – Á.B.T.L. 4. 1. A-508. 31-32.

⁸⁷ Uo., 30.

⁸⁸ 60 év 1950-2010. A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére. Budapest, 2010. 34.

Felhasznált források és irodalom:

Levéltári források

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (H.B.m.L.)

XIV. 18. 2.d

XVII. 405. 1.d. 17/1945

V.B. 374/c. 521. d.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Á.B.T.L.)

4. 1. A-508. 18

3. 1. 5. O-8950.

4. 1. A-507. 5

4. 1. A-508. 16-17.

Felhasznált irodalom

- APATINI Ferenc Illés: Túléltek. Internálótáborban a hajdúnánási Tedejpusztán 1951-53-ban. Debrecen, 2009.
- Belényi Gyula: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949-1963). *Valóság* 1998. 7. sz., 49-60.
- BOTOS János – GYARMATI György – KOROM Mihály – ZINNER Tibor (szerk.): Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között. Budapest, 1988.
- Buczkó József: A tedeji Gulág. *Hajdúsági Tükör*, 2008. december 15.
- BUCZKÓ József – HADAS Ferenc: Akiknek még sír sem jutott. Hajdúnánásiak a „málenkij robot” poklában. Hajdúnánás, 2014.
- DRAVICZKY Imre: Századunkban a gyilkos láng már kétszer lobbant. Hajdúnánás népe és a Nagy Háborúk. Hajdúnánás, 1993. - H.B.m.L. XIV. 18. 2.d.
- Debrecen, 1945. július 22.; 1946. január 16., február 1., február 9.; 1947. július 2., június 5., szeptember 4.
- DESSEWFY Tibor – SZÁNTÓ András: Kitörő éberséggel. Budapest, 1989.
- FÜZES Miklós: Szibéria-szindróma Magyarországon. In: Dr. Hantó Zsuzsa – Takács János – Dr. Füzes Miklós (szerk.): Kitaszítottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megszírozni a földet” Budapest, 2002.
- GYARMATI György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. Budapest, 2013.
- HADAS Ferenc: Hol sírjaik domborulnak... /Egy túlélő emlékezései a hajdúnánási elhurcoltakról/ Hajdúnánás, 1991.

- HANTÓ Zsuzsanna: Kényszermunkatáborok a levéltári források tükrében. In: Dr. Hantó Zsuzsa – Takács János – Dr. Füzes Miklós (szerk.): Kítasztottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet” Budapest, 2002.
- HANTÓ Zsuzsanna: Kitiltott családok, Budapest, 2009.
- HOLOPCEV Péter – IRHA Melinda: Eltanácsoltak. Miskolc – Hortobágy 1952-1953. Miskolc, 2003.
- HUSZÁR Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Budapest, 1998.
- ILYÉS László: Hajdúnánás a népi demokratikus forradalom idején (1944-1946) [A Móricz Pál Városi Könyvtár kézírata] Hajdúnánás
- KISS Dénes: Bánátból Brágánba. Az 1951-es „pünkösdi” kitelepítések Romániában. In: Saád József (szerk.): Telepessors. Budapest, 2004.
- KISS László: Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságon 1950-1953. In: Saád József (szerk.): Telepessors. Budapest, 2004.
- Kítasztottak II. kötet. Dokumentumok a hortobágyi zárt táborokból 1950-1960. Budapest, 2002.
- *Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Tudósító*, 1946. március 5.
- MINDSZENTY József: Emlékirataim. Budapest, 2002.
- RAVASZ István: Magyarország világháborús embervesztése és a magyar katonasírok. In: Markó György (szerk.): Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban. Budapest, 2005.
- ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2002.
- SAÁD József: Hortobágy – Egy fejezet a deklasszáls történetében. In Dr. Hantó Zsuzsa – Takács János – Dr. Füzes Miklós (szerk.): Kítasztottak I. kötet. „Magukkal fogjuk megzsírozni a földet” Budapest, 2002.
- SAÁD József (szerk.): Telepessors. Budapest, 2004.
- STARK Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, 2006.
- Stark Tamás: Meghalt, eltűnt, fogságba esett. Magyarország második világháborús katonai és polgári embervesztése. *Történelmi Szemle*, 1985. 1. sz. 80-95.
- STARK Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939-1955). Budapest, 1995.
- *Szabad Nép*, 1951. június 17.
- SZEBENI Ilona: Merre van a magyar hazám? ... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1949. Debrecen, 1992.
- Tájékoztató gyorsfelvétel a községek, városok közérdekű viszonyairól. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1946. 1-6. sz. 12-13.

- URBÁN László: A táj- és természetátalakítás kérdése a nagykunsgái városokban a II. világháborút követő évtizedben. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Budapest, 2006.
- VÖLGYESI Zoltán: Egy 1956-os antiszemita megmozdulás történeti háttéréhez. In: L. Nagy Zsuzsa – Veress Géza (szerk.): Történeti Tanulmányok III. Debrecen, 1994.
- VÖLGYESI Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001.
- Zielbauer György: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945-1948). *Történelmi Szemle* 1989. 3-4. sz. 270-291.
- 60 év 1950-2010. A hortobágyi kényszermunkatáborok áldozatainak emlékére. Budapest, 2010.

MAGYARELLENES ATROCITÁSOK A DÉLVIDÉKEN 1944–45

Dr. Forró Lajos

*Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
tanársegéd*

1944. október 1-jén a szovjet hadsereg és Tito partizánjai a Bánság területére léptek és ezzel megkezdődött a Vajdaság visszafoglalása. Malinovszkij marsall csapatai hamar áttörték a 3. Magyar Hadsereg arcvonalát, és a 2. Ukrán Front balszárnya október 8-án már Szegedet fenyegette.⁵⁹⁴ A Vörös Hadsereg átkelt a Tiszán és megkezdődtek a Bácskai hadműveletek. Sorra foglalták vissza a Tisza-menti településeket (Magyarkanizsa, Zenta, Becse, Péterréve, Mohol), végül október 10-én Szabadkát. Bácska nyugati, középső, déli részein nagyobb volt az ellenállás, de október végére ezek is elestek. A németek tömegével menekültek, de kb. 200 000 német itt ragadt. A magyar lakosságból kb. 40 000-en menekültek el. Főleg a Magyarországról idehelyezett közigazgatási személyzet, vitézi családok, illetve mintegy 17 000 a délvidékre telepített székely.

1944. október 17-én Titonak, a népfelszabadító hadsereg és a partizánegységek parancsnokának utasítására katonai igazgatást vezettek be Bácska, Bánság és Baranya területén. (A katonai közigazgatás nem volt hosszú életű, a következő év január 27-én megszüntették, a helyi hatalom a népi bizottságok kezébe került.) A katonai közigazgatás bevezetésére azért volt szükség, hogy kétségtelenné tegye a terület nemzeti hovatartozását. Tito szerint: *„Azok a rendkívüli körülmények, amelyek között e területek a megszállás idején éltek, valamint annak szükségessége, hogy minél gyorsabban és teljesebben hárítsunk el minden olyan szerencsétlenséget, amelyet a megszállók és az ide telepített idegen elemek okoztak népünknek, valamint a gazdaság teljes mobilizálása a népfelszabadító háború minél sikeresebb folytatása érdekében megköveteli, hogy kezdetben minden hatalom a hadsereg kezében legyen.”*⁵⁹⁵ Az „ide telepített elemeken” a helyi németeket és a magyarokat értették, a cél tulajdonképpen – ahogyan Ivan Rukovina vezérőrnagy, a katonai közigazgatás parancsnoka fogalmazott – *„a terület délszláv jellegének megőrzése”* volt.

⁵⁹⁴ UNGVÁRY Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 2005. 332.

⁵⁹⁵ A. SAJTI Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947. Budapest, 2004. 320.

Nikola Petrović, a Jugoszláv Kommunista Párt Tartományi Bizottságának tagja a Vajdasági Népfelszabadító Egységfront lapjában, a Slobodna Vojvodinában „történelmi határozatnak” nevezte a katonai közigazgatás bevezetését. *„A német és a magyar hódító hordákat ugyan szétvertük, illetve nyugat felé szorítottuk, de az általuk széthintett mérges gyomot még nem irtottuk ki gyökerestől. [...] Az idegen elemek tíz- és százezrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra, s az orosz katonákra, és mindent megtesznek, hogy megakadályozzák a helyzet normalizálódását, arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét a hátunkba döfjék a kést. [...] A nép érzi, hogy elengedhetetlen volt ez az intézkedés, s hogy szükség van olyan határozott lépésekre, amelyek biztosítják Bánát, Bácska és Baranya jugoszláv jellegét”*⁵⁹⁶ – írta.

A jugoszláv katonai közigazgatás szigorú katonai kontroll alatt engedélyezte a néphatalmi szervek működését, és sürgette a népi őrsegek felállítását. A kisebbségeknek viszont megtiltotta a népi bizottságok megalakítását. A magyaroknak és a németeknek tilos volt az utazás és az anyanyelvhasználat. Sőt egészen kirívó esetek is előfordultak. A kényszermunkára kirendelt óbectesi magyaroknak és németeknek a könnyebb ellenőrizhetőség végett a jobb karjukon fehér karszalagot kellett viselniük.⁵⁹⁷

Minden településen létrehozták a népfelszabadító bizottságokat, mint a politikai hatalom szervezeteit. A bizottságok létrehozásával párhuzamosan helyi fegyveres népőrsegeket alakítottak kizárólag délszláv tagokkal. Megkezdtek működésüket a háborús bűnöket vizsgáló bizottságok, melyek feladata az volt, hogy felkutassák és megbüntessék a háborús bűnösöket.

A megtorló intézkedések oka az ideológiai és etnikai alapú tisztogatás mellett a bizalmatlanság volt. Az újvidéki Magyar Szó 1990. június 8-i számának, *Közös íróasztalunk* című rovatában közli Juhász Géza, újvidéki főiskolai tanár, író levelét, amelyben elmeséli, hogy egy alkalommal magyarországi antifasiszta harcosok küldöttsége járt náluk, s ő tolmácsolt a jugoszláv és a magyar küldöttség között. A jugoszláv küldöttség egyik tagja mesélte, hogy a megtorlásokat megelőzően egy csurogi és zsabjai delegáció – amelynek ő maga is tagja volt – kereste fel Titot és engedélyt kért a főparancsnoktól, hogy megbosszulhassák a megszállás alatti sérelmeiket. Emellett azt is követelték, hogy minden olyan magyar családot telepítsenek

⁵⁹⁶ U.o. 321.

⁵⁹⁷ U.o. 321.

ki, akik nem támogatták a népfelszabadító mozgalmat. A küldöttség tagja szerint Tito rábólintott a kérésekre.⁵⁹⁸

Az itt élő magyarság legnagyobb részét – polgári lakosság lévén – semmilyen háborús bűn nem terhelte.⁵⁹⁹ Az ittmaradásért azonban a bácskai magyaroknak súlyos árat kellett fizetniük 1944 október–november–decemberében. Halálos ítélettel ért fel, ha valakiről ezekben a napokban kiderült, hogy a magyar éra alatt közhivatalt viselt, leventeoktató volt, tagja volt a nyilaskeresztes pártnak (függetlenül attól, hogy az illető bűnös volt vagy sem), magyar katonaként szolgált, vagy lelkesen fogadta az 1941-ben bevonuló magyar honvédeket. Sokan estek áldozatul szerb polgártársaik személyes bosszújának is. Talán kirívó, de semmiképpen nem egyedi példaként említhetjük meg annak a helyi magyarnak az esetét, aki azért került rá a háborús bűnösök listájára, mert nem fizette meg szerb falubelijének a kölcsön után járó kamatot.⁶⁰⁰

Az általam vizsgált területen a „kivégzések” megelőzték a bizonyítási eljárásokat. A likvidálásokat követően gyűjtötték be a feljelentéseket, készítették el a jegyzőkönyveket és nyilvánították háborús bűnössé, a már meggyilkolt civil polgárokat.⁶⁰¹

A hatalom megszerzése érdekében Tito leszámolt:

1. *Ideológiai alapon* potenciális ellenfeivel, szerbekkel, horvátokkal és szlovénekkal is. (Amikor a britek átadták a jugoszláv hadseregnek a Bleiburnál magukat megadó horvát sorkatonákat, usztasákat és egyéb horvát menekülteket, Tito parancsára több tízezer hadifoglyot és polgári személyt végeztek ki. Alojzije Stepinac⁶⁰² horvát katolikus püspököt 16 év börtönre ítélték. Draža Mihajlović⁶⁰³ csetnik vezér, egykori szerb hadügyminiszter sem kerülhette el a sorsát. 1946-ban elfogták, halálra ítélték és kivégezték.)

⁵⁹⁸ MÉSZÁROS Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska*. Budapest, 1995. 28. (A továbbiakban: MÉSZÁROS 1995.)

⁵⁹⁹ Azok a polgári lakosok, akik valamiféle bűnt követtek el szerb polgártársaik ellen, elmenekültek a kivonuló magyar hadsereggel. Ezt a jelenséget később részletesen tárgyalom.

⁶⁰⁰ FORRÓ Lajos: „Jelöletlen tömegsírok”. *História*, XXXII. évfolyam, 8. szám. 4–6. 5.

⁶⁰¹ Bővebben lásd: FORRÓ Lajos – MOLNÁR Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*. Szeged–Zenta, 2013.

⁶⁰² Alojzije Stepinac (Brezarić, 1898 – Krašić, 1898). Filozófiából és teológiából doktorált Rómában, majd a Collegium Germanicum Hungaricumban végzett teológiai tanulmányokat. 1930-ban pappá szentelték, majd zágrábi segédpüspök lett. A horvát katolikus egyház irányítását – mint zágrábi érsek – 1937-ben vette át. Előbb támogatásáról biztosította az usztasa államot, de később szót emelt az üldözött zsidók és szerbek érdekében. Pásztori levelet adott ki a horvát papsághoz, melyben kérte, hogy a zsidó és a szláv ortodox embereket kereszteljék át katolikussá, ezzel megmentve életüket. A világháború után a kommunista hatalom háborús bűnössé nyilvánította és tizenhat év szabadságvesztésre ítélte. Halála után a zágrábi székesegyházban temették el.

⁶⁰³ Dragoljub „Draža” Mihailović (Ivanjica, 1893 – Belgrád, 1946). A csetnik mozgalom vezetője a második világháború alatt. Támogatta az emigráns kormányt, amelynek 1942 és

2. A magyarokkal és a németekkel kapcsolatban *etnikai tisztogatásról* is beszélhetünk. Ezt bizonyítja a katonai közigazgatás parancsnokának kijelentése, miszerint a cél „*a terület délszláv jellegének megőrzése*”.

A magyarok elleni atrocitásoknak legfőképpen etnikai alapja volt, ellentétben a szláv lakosság elleni atrocitásokkal, ahol inkább az ideológiai alap játszott közre. A kettő között hasonlóság abban mutatkozik, hogy a háborús bűnössé nyilvánított személyek vagyonára, nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül, szívesen tette rá a kezét a partizánhatalom. Srđan Cvetković kutatásaiból tudjuk, hogy a Vajdaságban a népellenességnek minősített szerb népesség is súlyos retorziókat (kivégzések, vagyonelkobzások) szenvedett el.⁶⁰⁴

Ez történt a magyar lakosság esetében is. A magyar haderővel elmenekült polgárok javait azonnal, majd sok esetben a likvidáltak vagyonát is elkobozták. Vannak azonban olyan települések is – mint pl. Martonos –, ahol a likvidált falusiak vagyonára ugyan megkezdődött a vagyonelkobzási eljárás, de akinek volt hozzátartozója (felesége, gyermeke), azoknál ezt később megszüntették és csak az ingó vagyonukat vették el, amit a megtorlás napjaiban egyszerűen elvettek tőlük. Meg kell jegyeznünk, hogy más helységeken viszont teljes vagyonelkobzásra ítélték a likvidáltakat és hozzátartozóikat. Csurog és Zsobja lakosságát kollektíven háborús bűnössé nyilvánították, ami teljes vagyonelkobzással járt együtt.

Itt kell említést tennünk arról a levélváltásról, amelyben a Zentai Statisztikai Hivatal tájékoztatást kér a Szabadkai Háborús Bűnök Vizsgáló Bizottságtól, hogy a vagyonösszeírást az összes likvidált személy esetében el kell-e végezni, vagy csak azoknál, akiket a bíróság elítélt? Az irat egyértelművé teszi, hogy az áldozatok nagy részét bírósági ítélet nélkül likvidálták.

Az úgynevezett mentő rendeletet Ivan Rukovina vezérőrnagy 1944. december 1-jén adta ki. Idézet a rendeletről:

„A magyarokkal és a németekkel szemben egész sor helységben és faluban szabálytalanságok történtek, amelyek bemocskolják katonai szerveinket és ártanak népünknek és országunknak.

1944 között hadügyminisztere volt. A német megszállást követően egységeivel a Ravna Gora hegyeibe vonult vissza és eleinte együttműködött a Tito vezette partizánmozgalommal. A viszony később elmérgesedett és Mihajlović a partizánok elleni küzdelmet tartotta legfontosabb feladatának. Ennek érdekében együttműködött a megszállókkal is, aminek hatására fokozatosan elveszítette a szövetségesek támogatását, akik a háború végére a Tito vezette partizánmozgalmat fogadták el legitimnek. A háború után egy ideig még bujkált, de 1946-ban elfogták és halálra ítélték. Jeltelen sírba temették, aminek feltárására a mai napig nem került sor.

⁶⁰⁴ Bővebben lásd: CVETKOVIĆ, Srđan: Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953. Beograd, 2006. (A továbbiakban: CVETKOVIĆ 2006.); Uő.: U ime naroda! Politička represija u Srbiji 1944–1953. Beograd, 2014.

Hogy a jövőben a magyarok és a németek az egész katonai közigazgatás területén egységes és igazságos eljárásban részesüljenek, elrendelem a következőket:

1. Az AVNOJ [Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács] II. ülése értelmében a kisebbségek egyenrangú jugoszláv állampolgárnak számítanak, ez a magyarokra is vonatkozik, akik minden jogukban és kötelességükben egyenlőnek tekintendők hazánk többi lakosával. Ez alól csak azok a magyarok képeznek kivételt, akik mint háborús bűnösök közvetlenül belekeveredtek a magyar fasiszták által, népünk ellen elkövetett bűncselekményekbe. Az ilyen magyarokat át kell adni a katonai bíróságoknak, s azok az érvényben lévő rendeletek alapján járnak el. Ebből következik:

a) Azonnal fel kell számolni a magyar gyűjtőtáborokat, és a táborban csak azok tarthatók vissza, akik a bírói szervek által folytatott vizsgálat alatt állnak, vagy akikre a katonai bíróság kimondta az ítéletet.

b) Minden magyar, ugyanúgy, mint a lakosság többi része, katonaköteles. Ez azt jelenti, hogy a magyarok is felvételt nyernek a NOV-ba (Narodnaoslobodilačka vojska, Népfelszabadító Hadsereg). De egyelőre csak önkéntes alapon lehet őket mozgósítani.

v) [A szerb ábécé harmadik betűje a v.] A magyar férfi lakosságot 18-tól 30 éves korig – ha nem lép be a NOV-ba, akkor – katonai munkabrigádokba kell szervezni. Ezek a munkabrigádok a harci egységekkel egyformán kezelendők, mind szervezeti, mind pedig fegyelmi tekintetben, valamint ellátásban és élelmezésben is, és hogy milyen szellem uralkodjon bennük. Szükség szerint ezekbe a munkabrigádokba más nemzetiségek is beléphetnek.”

2. A második pont a németekkel szembeni bánásmódról rendelkezik szintén 3 tételben. Eszerint a Jugoszláv Néphadseregben csak azok a németek maradhatnak, akik azt kiérdemelték aktív antifasiszta tevékenységükkel. A többi német férfit – 16-tól 60 évesig – munkabrigádokba kell helyezni. A háborús bűnös németeket katonai bíróság elé kell állítani. Szükség esetén a katonai közigazgatás engedélyével ki lehet őket telepíteni, ha a katonai helyzet így kívánja. [F.L. összegzése.]

„3. Azon bűnösök számára, akiket katonai bíróság ítél el, egységes munkatáborokat kell létrehozni nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül. A személyek, akik az ilyen táborokban vannak, megfosztatnak szabadságuktól és büntetésüket töltik. Ez azt jelenti, hogy tilos számukra mindenféle érintkezés a lakossággal, és a munkavégzés helyére a legszigorúbb felügyelettel mennek. Ezekben a táborokban emberi magatartást kell tanúsítani a NOV elveinek megfelelően.

4. A katonai közigazgatás minden korábbi idevonatkozó rendelete érvényét veszti. A katonai körzetek fognak gondoskodni róla, hogy ez a

*parancs a legsürgősebben eljusson minden katonai állomáshelyre, az összes katonai hatáskörbe tartozó területre. És kötelező írásban jelezni a katonai közigazgatásnak jelen rendelet átvételét, az átvétel napját és óráját. Ettől kezdve, minden vezető, tekintet nélkül a rangjára, a legszigorúbb büntetésben részesül minden ezen a téren elkövetett hibáért. E parancs tartalmát meg kell ismernie a katonai közigazgatás minden szervének, a Népfőrség tagjaitól egész a legfelsőbb parancsnokig.*⁶⁰⁵

Az okmány eljutott a katonai közigazgatás helyi szerveihez, aminek hatására leállították a tömeges likvidálásokat. Néhány helységben kisebb atrocitások ezt követően is történtek. 1945. január 27-én jelent meg Josip Broz Tito rendelete, amely szerint február 15-ig a hadseregnek mindenütt át kell adnia a hatalmat a polgári hatóságoknak,⁶⁰⁶ és csak a háborús bűnök torolhatók meg.

A likvidálásokon túlmenően rengeteg embert gyűjtőtáborokba hurcoltak, akiknek egy része ott is pusztult. Ilyen táborok voltak: Jarek (Bački Jarak, ide hurcolták 1945. január 23-án Csurog még életben lévő lakosságát is, a csecsemőtől az aggastyánig), Szépliget (Gajdobra), Dunabökény (Bukin, Mladenovo) és Đakovo területén.⁶⁰⁷

Azok a községek is említést érdemelnek, ahol nem történtek atrocitások sem a magyar hatóságok, sem pedig később a helyi szerbek, illetve a partizánok részéről. Itt főleg az egymás iránti tolerancia segített. Ilyen helységek: Bajsa, ahol a becsületes, jobb érzésű szerbek gátolták meg az atrocitásokat, Kispac és Nemes Miletics, azaz Svetozár Miletics.

Az 1944–45-ös magyarellenese atrocitások az észak-bácskai országrészt is súlyosan érintették. Az eddigi helytörténeti kutatások sajnos nem adnak lehetőséget az áldozatok számának pontos megállapítására. A Vajdasági Levéltár 183 fondjának kutathatóvá válásával lehetőség nyílt a helytörténészek által eddig feltárt adatok, áldozatok számának pontosítására, összehasonlítására. Az iratok meglehetősen rendezetlenek. Tapasztalható – főként korai időszakban – a hanyag iratkezelés, a nevek pontatlan írása, a települések keverése. Éppen ezért gondos és alapos kutatómunkára van szükség ahhoz, hogy az iratok tartalmát felhasználhatóvá tegyük a történelemtudomány számára.

⁶⁰⁵ Történelmi Levéltár Zenta (A továbbiakban: TLZ.) F. 115. Broj: 627/1944 god.

⁶⁰⁶ A. SAJTI Enikő: Délvidék 1941–1944. Budapest, 1987. 250.

⁶⁰⁷ FORRÓ Lajos: Jelöletlen tömegsírok. Szeged, 2007. 19

Felhasznált források és irodalom:

Levéltári források

Történelmi Levéltár Zenta, F. 115. Broj: 627/1944 god.

Szakirodalom

- SAJTI Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947. Budapest, 2004.
- SAJTI Enikő: Délvidék 1941–1944. Budapest, 1987.
- CVETKOVIĆ, Srđan: Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953. Beograd, 2006.
- CVETKOVIĆ, Srđan: U ime naroda! Politička represija u Srbiji 1944–1953. Beograd, 2014.
- FORRÓ Lajos: „Jelöletlen tömegsírok”. *História*, XXXII. évfolyam, 8. szám.
- FORRÓ Lajos: Jelöletlen tömegsírok. Szeged, 2007.
- FORRÓ Lajos – Molnár Tibor: Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Szeged–Zenta, 2013.
- MÉSZÁROS Sándor: Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska. Budapest, 1995.
- UNGVÁRY Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 2005.

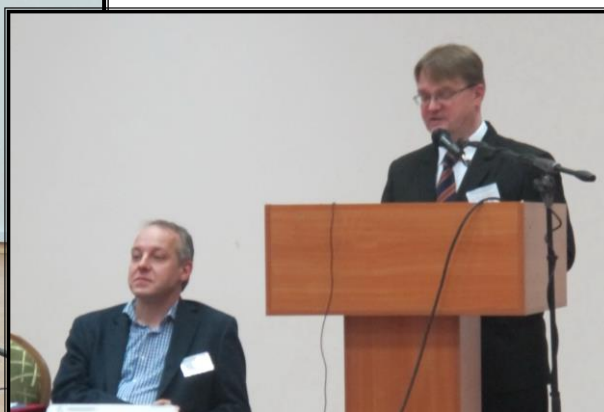
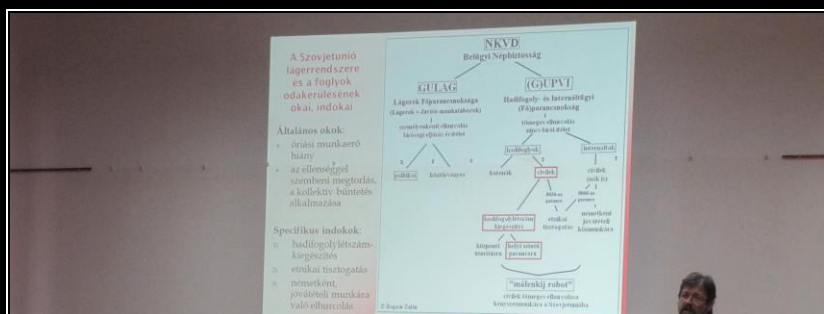
A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA
Beregszász, 2015. november 20-21.

**A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATAI, REHABILITÁCIÓS ALTERNATÍVÁK KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN
NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA. BEREKSZÁSZ, 2015. NOVEMBER 20-21.**

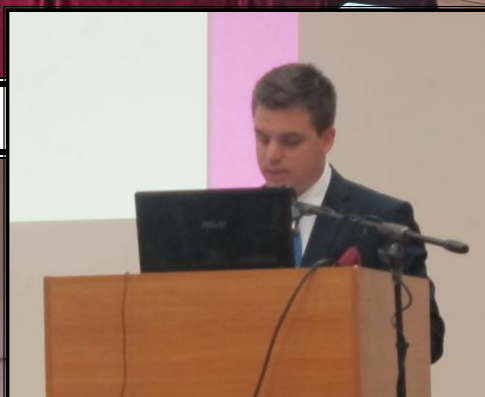
A photograph showing a group of people seated around a long table in a meeting room. On the right, a man in a dark suit stands at a wooden podium, speaking into a microphone. The table is covered with a red cloth and has several blue water bottles and papers on it. The participants are mostly men, some looking towards the speaker. The room has a plain white wall and a wooden floor.

**A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATAI, REHABILITÁCIÓS ALTERNATÍVÁK KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN
NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA. BEREGSZÁSZ, 2015. NOVEMBER 20-21.**

**A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATAI, REHABILITÁCIÓS ALTERNATÍVÁK KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN
NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA. BEREGSZÁSZ, 2015. NOVEMBER 20-21.**

**A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATAI, REHABILITÁCIÓS ALTERNATÍVÁK KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN
NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA. BEREKSZÁSZ, 2015. NOVEMBER 20-21.**

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a full page of blank, lined paper. It features approximately 20 evenly spaced horizontal blue or grey lines across its entire width, typical of notebook paper. There are no margins, text, or other markings on the page.

Наукове видання

Науково-дослідного центру імені Тіводора Легоцького
при Закарпатському угорському інституті імені Ференца Ракоці II

2016

ЖЕРТВИ КОМУНІЗМУ, ТА АЛЬТЕРНАТИВИ ЇХ РЕАБІЛІТАЦІЇ У СХІДНО-ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ

Редактори:

Молнар Д. Єлизавета – Молнар Д. Стефан

Коректура: Молнар Д. Є.

Верстка: Молнар Д. С.

Дизайн: Молнар Д. С.

Відповідальний за випуск: Орос І.

Підписано до друку 10.03.2016 р. Гарнітура Таймс.

Ум. друк. арк. 21,45. Формат 70х100/16. Тираж 200 прим.

Ж 79 Жертви комунізму, та альтернативи їх реабілітації у Східно-Центральній Європі / матеріали міжнародної наукової конференції у м. Берегово, 20-21 листопада 2015 р. – Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2016. – 260 с.

ISBN 978-617-7404-04-9

Збірник включає матеріали міжнародної наукової конференції "Жертви комунізму, та альтернативи їх реабілітації у Східно-Центральній Європі", що відбулася 20–21 листопада 2015 р. у м. Берегове.

ББК: 63.3 (2РОС)-8

УДК: 323.282 (061.3)